

**Универзитет „Св. Кирил и Методиј“
Филозофски факултет - Скопје
Институт за историја**

**ЦРНА МАДОНА НА СКОПСКА ЦРНА ГОРА
(Докторска дисертација)**

Ментор:

Проф. д-р Александар Атанасовски

Кандидат:

Илбер Хиса

Скопје, 2019

С о д р ж и н а

- Вовед	3
I. Црната Богородица, сложените корени на оваа појава	6
I.1. Типизацијата на Црните Богородици	9
I. 2. Различните школи за објаснување на појавата: намерното и ненамерното црно?.....	11
I. 2-1. Аксидентална школа на објаснување	11
I. 2-2. Католичката школа за толкување на Црната Богородица	13
I. 2-3. Секуларната школа	14
I. 2-4. Божиците пагански мајки, или најгрдиот портрет на Богородица според Гете и Маркс	16
II. Раното христијанство во Дарданија и католицизмот во Косово	33
II. 1. Парохијата на Летница низ вековите	65
III. Пресвета Богородица Црногорска од Летница и нејзините паралели	79
IV. Dea Dardanica и Црната Богородица: пренесен култ?	92
V. Контрареформацијата и Црната Богородица	111
V. 1. Поклонението и контрареформацијата кај Црната Богородица како „духовен лек против еретичкиот отров“ и Литанијата на Лорето	112
V. 2. Језуитите, контрареформацијата и Црната Богородица	122
V. 3. Лорето, Sancta Casa, Црната Богородица и нејзиното ехо	131
VI. Контрареформацијата, постстројни „јазични прашања“ и влијанието врз албанскиот и хрватскиот јазик и култура	140
VI. 1. Контрареформацијата „јазичните прашања“ и влијанието врз албанскиот јазик и култура	142
VI. 2. Контрареформацијата, катехизмите и книжевноста на хрватски јазик, словенските идиомы и идејата за панславизам	159
VI. 3. Свештеник - папскиот дипломат Комуловиќ и неговата мисија за Антиосманлиска пансловенска лига	174
VI. 3-1. Мисиите на Комуловиќ во Русија	182
VI. 3-2. Враќањето на Комуловиќ на Балканот	189
VI.4. Албанското католичко движење контрареформацијата VS словенскиот „Илиризам“	194
VII. Летничка Црногорска Госпа - Црната Богородица на Косово	218
- Заклучок	238
- Извори и Литература	251
- А) Извори	251
- Б) Литература	255
- В) Он-лаин извори	269
- Прилози	273

ВОВЕД

Црната Богородица во Косово, на прв поглед претставува мала изолирана историска тема, но, всушност, се работи за една појава која се среќа низ целиот регион и пошироко.

Фактички станува збор за појава (феномен) која во време и простор дели многу работи кои се однесуваат на католицизмот, или христијанството пошироко, со преплетувањето на еден стремеж кој има длабоки претхристијански и пагански корени, но кој фактички открива една поврзаност која пристигна и стана појава со широко паневропско и средоземно ширење и која за долго време придоби многу различни форми и особини.

Како што истакнува и Мири Рубин¹ во нејзиниот мултидисциплинарен труд, имицот на Марија уште од самиот зачеток била допирна точка на јудаизмот, христијанството и паганството, а некаде подоцна во средновековието стана и „глобален“ лик (слика) , кој пристигна и го освои јавниот и интимниот (приватниот) простор.

Но, еден посебен сегмент на Богородицата била Црната Богородица (Црната Мадона). Таа го присвојува женскиот лик кој за синкретистите и антрополозите и културните истражувачи, па дури и феминистките, бил еден од основните примордијални архетипи на една од најстарите човечки општества. Таа за мултидисциплинарните проучувачи и толкувачи била тенка поврзаност на времињата и верувањата, на разните женски божества од времето на Исис, Деметра, Сибела, Дијана, божествата на првите земјоделски здруженија на Анадолија или Средниот Исток, но и на келтските и галско-римските божества.

¹ Miri Rubin, *Emotion and Devotion, The Meaning of Mary in Medieval Religious Cultures*, CEU press, Budapest, 2009

Додека, пак, за католичките теолози таа остана сржта на мајчинството неповрзана со ниту еден друг култ.

Имицот на византиските икони стана модел на многу нејзини претстави.

Но, дамнешното минато на Црната Богородица во христијанството доби други димензии. Објаснувањата за обоеноста или за нејзиното црнило „ненамерно“ добија други значења во доцното средновековие и во модерното време, кога дојде до еден од најголемите судрувања на христијанството во Европа: помеѓу католицизмот и протестантизмот. Тогаш при една мобилизација и контрамобилизација помеѓу едното и другото објаснување на христијанството, прашањата како што е култот на Марија, ликовите, пилгримажите (поклоненијата), сакраментите и доктринските толкувања станаа централни во спротивставената и пропагандистичката војна за тоа кој го има правото на вистинското толкување. Култот на Марија стана центар на оваа дебата, кој во себе ја вклучи и Црната Богородица, која сега речиси се здоби со ново значење во ова меѓухристијанско судрување. Црната Богородица стана мобилизирачки култ на обожување и пилгримаж (поклонение) во самите крајности на овој судир, а распространетоста на овој судир е од Баварија, каде се судрувале католицизмот и протестантизмот, до Честоховна во Полска, каде Црната Богородица стана национален симбол токму таму каде постоеше и друго натпреварување помеѓу католицизмот, православието и унитаризмот (унијатството).

Голема улога во јасното испреплетување помеѓу антиреформирањето и Црната Богородица е направена од језуитите и токму нивниот основач Игнацио де Лојола (Ignacio de Loyola), кој духовниот мотив за да се бори силно против католицизмот го презеде од храмот на Црната Богородица, во Монсерат, Каталонија. Језуитите биле тие кои преку синцирот на колеците ја создадоа основата на строгата католичка едукација (образование) низ цела Европа и подоцна во прекуокеанските мисии кои се надоврзаа со Црната Богородица насекаде.

Црната Богородица на Скопска Црна Гора и на Косово беше една од најисточните распространувања на католицизмот на Балканот и точка на

состанување на католицизмот со православието и исламот, кој веќе претставуваше закана за самото христијанство во овој дел од Европа.

Корените на објаснувањето на потеклото на опстанокот на Црната Богородица се магловити. Тие може да се поврзат со *Dea Dardanica* многу проширена во античкиот период. Но, може да се повторно мобилизирани токму за време на контрареформацијата, тогаш кога војната за католицизмот била мобилизирачка и културна и пропагандистичка.

Фактички, со самиот чуден опстанок на Црната Богородица во овој источен крај на католицизмот се поврзува и опстанокот на една католичка оаза во овој дел од Балканот.

Контрареформацијата била интересна епизода и за католиците на Балканот, бидејќи таа со себе ги донесе првите искри на минатото на националната идиома, словенски, хрватски и албански. Преку првите поттикнати преводи на катекизмот, овие биле првите тежнења на националната книжевност, посебно на Хрватите и Албанците. Но, тие во своите тежнења за да направат здружувачка мобилизација против османлишка ја донеле и потребата за меѓухристијанската комуникација, католици и православни, посебно преку специјалните емисари (пратеници) на Папата, кои како Далматинци и Словени во себе ги вклучуваа и првите пансловенски идеи, во тежнења на ова антиосманлиско и антимуслиманско политичко соединување.

Темите разработени подолу, се пионерско тежнење за објаснување и третирање на оваа сложена и интересна појава.

I. Црната Богородица, сложените корени на ова појава

Madona Negra, Vierges Noires, La Noire, La Morenita, или *die Schwarze Muttergottes* - Црната Богородица продолжува да го привлекува вниманието на католичките и христијанските верници многу векови наназад вклучувајќи широко распространување низ западната католичка Европа и Средоземјето, па дури до еден дел од Централна Европа. Околу 450² храмови кои ѝ се посветени на Црната Богородица секаде низ Италија и Франција, Германската Баварија, па сè до познатата Честоховна во Полска, од средновековието биле и се и денес свети места кои се посетуваат од верните христијани и кои низ векови станаа собирно место со јасно одбележување во многу европски региони.³

² Ean Begg го истакнува бројот околу 450 Црни Богородици во Европа во разни периоди. Види Ean Begg, *The Cult of the Black Virgin*, 1985.

³ Подолу се наброени неколку попознати места на Црните Богородици во Европа. Во Белгија: Onze-Lieve-Vrouw van Regula; Chapelle de la Vierge Noire; Maillen Our Lady of Flanders, Готска црква на Наша Госпа. Хрватска: Marija Bistrica; Donji Kraljevec, Medjumurije. Франција: La Vierge noire de Guingamp и многу слични, Aix-en-Provence: катедрала Saint-Sauveur d'Aix, Arbois, Jura, Arceu, Côte-d'Or, Arconsat, Puy-de-Dôme, Aurillac, Cantal, Avioth, Meuse, Chartres; Eure-et-Loir: kriptа e Katedrales, Clermont-Ferrand, Puy de Dôme, Guingamp, Brittany, Базилика на Notre Dame de Bon Secour, la Chapelle_Geneste, La Chaplle-Geneste, Haute-Loire, le Puy-en-Velay, Haute-Loire, Marseille: Saint Victor Mauriac, Cantal, Meymac, Corrèze, Myans, Savoie, Наша Госпа на Rocamadour, Sain-Jean-Cap-Ferrat, Alpes maritimes, Tarascon, Bouches-du-Rhône: Notre-Dame du Château, Thuret, Puy-du-Dome. Емрнаија: Наша Госпа во Altötting, Баварија, Ирска: Наша Госпа на Даблин. Италија: Наша Госпа на Тиндари, Сицилија, Madonna Negra во Оропа, Piedemont, Наша Госпа на Crea, Casale Monferrato, Alessandria. Познатата статуета на планинскиот дел на Santuario di Crea, која се мисли дека е една од статуетите донесени од Светата Земја во Италија во 345 од свети Еузебио. Madonna della Salute, Венеција, Madonna di Canneto, Provincia Frosinone, Lazio, Madonna во црквата San Prospero, Faeto, Provincia Foggia во Puglia Region. Потоа, Madonna di Viggiano, Basilica како и Madonna di Castelmonte, Provincia Udine, Friuli Venezia Giulia. Luxembourg: Наша Госпа во Esch-sur-Sure, Црнатат Богородица во Luxembourg-Grund, Luxembourg-City; Литванија: Ausros Vartai, The Gates of Dawn, St Theresa's Vilnius; Малта: една средновековна слика во црквата Hamrun се наоѓа Црна Богородица која се смета да е од најсветите во оваа држава. Се мисли дека е донесена 1630 од еден трговец според Atochas, од Мадрид, Шпанија и е позната нашироко како *Il-Madonna tas-Samra*, што значи *Обоена Богородица*, или *Кафеава Богородица*. Полска: Црна Богородица познато како од Czestochowa. Португалија: Nossa Senhora da Nazaré; Руси: Theotokos of St. Theodore. Шпанија: Наша Госпа од Watkin, Coria, Cáceres; Наша Госпа на Atocha, Madrid; Наша Госпа Guadalupe, Santa María de Guadalupe, Cáceres; Наша Госпа од Cabeza, Andújar, Jaén; Девицата на Каландеријас, Тенерифе, Канарски острови; Девица од Енчина, Ponferrada, León; Nuestra Señora de la Merced, Jerez de la Frontera, Cádiz; Virgen de los milagros, El Puerto de Santa María, Cádiz; Девица на Монтесерат во Каталонија; Virgen de la Peña de Francia, Salamanca; Девица во Регла, Chipiona, Cádiz; Наша Госпа на Торечиудат, Torreciudad, Huesca; Virgen Morena, статуета на La Esclavitud de Nuestra Señora del Sagrario Во Катедралата на

Нормално, споредено со вкупното распространување на Богородичниот култ, храмовите на Црната Богородица се реткост со ограничен број, но можеби токму тоа направи почитта кон неа да биде и посебна. Катедралите на Чартрес, Богородицата во Рокамадур, Нашата Госпа (Богородица) во Алтотинг, Нашата Госпа (Богородица) во Тиндари во Сицилија, Црната Богородица во Оропа во Пиедемонт, Девицата од Монтесерат во Каталонија, Нашата Госпа (Богородица) на Ермита во Еинсиеделн, Швајцарија и многу други места, од самото средновековие, продолжија да бидат место на пилгримаж (поклонение) од примарно значење.

Освен привлечноста за дел од населението на христијанските верници, во средновековието, Црната Богородица била привлечна за кралско поклонение: Хенри II, Елеонора Аквитанска, Луј XI, Ричард I, се некои од имињата кои во XII-XIII век ги посетија овие култни објекти.⁴ Храмовите на Црната Богородица се посетени со векови од голем број луѓе, кои имаа потреба, додавајќи и нејзини разноразни чуда и чудеса. За разноразни луѓе и народи во Европа, Црната Богородица често била согледувана како одредувач на судбината. Рускиот генерал Кутузов, ја натерал својата војска да се моли пред Црната Богородица на Казан пред почетокот на важната битка на Бородино. Исто така, била токму Црната Богородица таа на која ѝ се доверила судбината од заканувачката експедиција на Наполеон за рускиот народ. Се мисли дека таа била истата икона која подоцна го надхвувала Распутин.⁵

Толедо; Lluc Monastery (Mallorca). Zvic̃er: Наша Госпа на Hermite, Einsiedeln; Santa Maria Loretana, Sonogno (Valle Verzasca).

Види избрана литература за Црните Богородици: Begg, Ean *The Cult of the Black Virgin* (1985); Benko, Stephen *Virgin Goddess: Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology* (1993); Gustafson, Fred *The Black Madonna* (1990); Gustafson, Fred *The black madonna of Einsiedeln: a psychological perspective* (1975); Hale, Susan Elizabeth *Sacred Space, Sacred Sound: The Acoustic Mysteries of Holy Places* Quest Books (2007), Mary Beth *Honoring darkness: exploring the power of black madonnas in Italy* (2005); Moss, Leonard *In Quest of the Black Virgin: She Is Black Because She Is Black in Mother Worship: Themes and Variations* (1982) ed. James Preston; Schmid, Margrit Rosa *Schwarz bin ich und schön* ([SJW] Schweizerisches Jugendschriftenwerk 2002).

⁴ Karen Ralls, *Knights Templar Encyclopedia, The Essential Guide to the People, Places, Events, and Symbols of the Order of the Temple*, New Page Books, 36.

⁵ Иконата е вреднувана од руски команданти, Димитри Пожарски и Михаил Кутузов, за да се помогне во победите против полското востание во 1612 г., шведската инвазија во 1709 г. и инвазијата на Наполеон во 1812 г. Иконата се откри на 8 јули 1579 г. во градот Казан, бидејќи светата Марија според легендата, и го покажала местото на едно мало девојче, Матрона. Оригиналот е сочуван во манастирот на Казан, додека копиите се поставени во катедралата на

На Црната Богородица од Честочова во Јасна Гора, кое беше место на склучување бракови на полските кралеви, и се придодаваат серија на спасувачки чудеса, како што се спасувањето од Татарите, од шведската војска, од руската комунистичка окупација во 1920 година, па се до славата која го натера Хитлер да го прекине пилгримажот во Честочова, во текот на нацистичката окупација.⁶ Чудата и чудесата со векови ја следеа судбината на европските христијански народи, придодавајќи и нејзе обожавање, молење и сеќавање и посебен третман. Поврзано со Црната Богородица на Монсерат од Шпанијам се верува дека никој не може да има среќен брак ако не ја однел својата сопруга во Монсерат.

Такви верувања дотогаш се сретнуваат секаде, додека пред неколку децении христијанските власти забранија такво однесување, верниците кои патуваа за да го обожуваат храмот во Монт Вергине се качуваа по скалите на црквата на колена, при тоа лижејќи ја секоја скала со нивниот јазик.

Црната Богородица имала исто толку голема важност за разните заедници што тие решија да ја носат со себе и во дијаспората, како што направија сицилијанските иселеници во Њујорк.⁷

Храмовите и местата каде се наоѓа Црната Богородица во Европа многу векови ги привлекувале поклониците кои патувале со стотици километри за да ја обожуваат и побараат помош, посебно тие кои имале проблеми со неплодноста (нераѓањето). Но, ваквото обожување претрпе промени во разни места и времиња, посебно во Европа од XIX век, кога Марија, еврејска жена од Палестина⁸ не се

Казан во Москва и во Јарослав и Санкт Петербург. По болшевичката револуција во 1917 г. трагите на иконата се губат. Таа едно време се чуваше во Фатима, Португалија и подоцна се најде во студиото на Папа Јован Павле II кој ја обожаваше за 11 години и се врати во Православната руска црква во 2004 година. Види службен сајт на Ватикан: http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/audiences/2004/documents/hf_jp-i_aud_20040825_en.html

⁶ Caroline Petres, *The Black Madonna: Our Lady of Czestochowa*, St. Anthony Guild Press, 1962; Zenon Zawada, „EASTERN APPROACHES - The Black Madonna“. www.ukraine-observer.com. Archived from the original on 2008-01-26. <http://web.archive.org/web/20080126124229/http://www.ukraine-observer.com/articles/217/814>. Retrieved 2008-12-05

⁷ Joseph Sciorra, *The Black Madona of East Thirteenth Street*, Voices, Jurnal of New York Folklore Society, vol.30, spring^summer 2004.

⁸ Маија според Новиот Завет, се мисеше дека припаѓа на линијатана Аарон, значи имаше семитско потекло. Види, *Leonard W Moss and Stephen C. Cappannari*, In Quest of the Black Virgin: She Is

сфаќаше како црнкиња, додавајќи на оваа интересна приказна и момент на перцепција на естетско доживување на црната боја во разни времиња и простори на Стариот континент.

Во последно време популарната љубопитност за Црната Богородица се препороди во контекст на голем број медиуми и на дел од книжевноста, понекогаш и фантастична, со еретичките катари, тајната на Светиот Грал и светите темплари, па сè до толкувањето на Кодот на Да Винчи.

1.1. Типизацијата на Црните Богородици

Зошто токму Црната Богородица добила посебен почит и зошто е таа токму црна – се прашања кои бараат објаснување и коренити дебати меѓу историчарите, теолозите, социолозите и антрополозите, од најразличните кои и понатаму продолжуваат да не се согласуваат, но кои со нивните гледишта поттикнуаа работи кои одат и преку самото христијанство.

За да се објасни од самиот почеток, треба да се истакне дека тука станува збор исклучително за појавата на европските црни богородици, каде и постои најконцентрираното распространување, за разлика од африканските или на Јужна (Латинска) Америка, кои припаѓаат на друга група или појава.

Од една анализа од група автори на 10 Црни Богородици во светот, тие се класифицирани во три групи:

1) темно кафеави по изглед (физиономија) и кожен пигмент, како што се автохтоните народи, како во Гвадалупе, Костарика и Африка;

Black Because She Is Black, во Mother Worship: Theme and Variations. Ed. James J. Preston, University of North Carolina Press, 1982. 53

2) разни уметнички форми кои потемнија како резултат на некои физички фактори, вклучувајќи го димот и огинот на свеќите, оксидацијата на среброто и разни акумулирање во текот на староста;

3) една друга категорија, без готово објаснување, Црната Богородица позната како чудотворец – европските Богородици.⁹

Црната Богородица се наоѓа речиси секаде во римокатоличките региони и се делат претежно на три вида: првиот, во вид на икона од византискиот стил, која била произведена во Италија во текот на XIII-XIV век.

На вториот и третиот вид им припаѓаат статуетите, скулптурите, главно високи околу 75 цм, во најголемиот дел случаите од дрвен материјал и помалку од камен и метал. Најстариот нивен вид има форма на седечка Богородица и најстари видови се тие од XI век со најголема концентрација во централна и јужна Франција. И токму овој вид на *vierges noires* доминираше како епитома во нејзиниот имиџ во европската книжевност намалувајќи ја важноста на другите видови на Богородици.

Третиот вид е тој на Богородицата која стои, честопати држејќи го на рака малиот Исус, имиџ кој претежно се наоѓа во алпскиот регион, во јужна Германија и во соседните простори кој датира од крајот на XIII и почетокот на XIV век.¹⁰

⁹ Види, In Quest of the Black Virgin: She Is Black Because She Is Black, nē Mother Worship: Theme and Variations. Ed. James J. Preston, University of North Carolina Press, 1982.

¹⁰ Види, Monique Sheer, From Majesty to Mystery: Change in the Meanings of Black Madonnas from the Sixteenth to Nineteenth Centuries, The American Historical Review, vol. 107, бр. 5, декември 2002, 1.

I. 2. Различните школи за објаснување на појавата: намерното и ненамерното црно?

I. 2-1. Школата за случајноста (Аксидентална школа)

„Црното“ на Богородиците, со целото големо проширување на култот, некако не нашло место во Богородичните студии и во традиционалното објаснување на теолозите и историчарите на уметноста. Еден дамнешен приод најверојатно преовладеа во објаснувањето на црната боја на овие Богородици, со влијанието на класичното објаснување за ненамерната „деколорација“ како последица на надворешни фактори, како што се димот на свеќите и хемиската реакција на старата боја и долгото користење, кое најде израз во објаснувањето на парискиот архитект и верски историчар Шарл Рохо д'Флери (Charles Rohault de Fleury). Тој предложи во 1878 година дека потемнувањето на сребрениот елемент, како последица на надворешните фактори, било лошо разбрано од тие кои правеле копии на овие статуети како боја со намерна вметната од авторите и така Богородиците биле направени како црни.¹¹

Еден друг дамнешен проучувач од Германија, језуитот Стефан Бизел, кој стана авторитет за ова прашање, исто така, истакна во 1909 година дека црната боја на овие статуетки на Светата Марија Богородица била ненамерна и дека тоа било повеќе како последица на вековното задимување од свеќите и другите надворешни влијанија.¹²

Така, објаснувањата за Црната Богородица потекнуваат од неколку школи и од тие класичните, притоа истакнувајќи ги: причина за нивното „затемнување“ е самиот материјал, независно дали е дрвен материјал и во ретки случаи камен или материјал сличен на алабастер, кои со тек на време претрпуваат промени со

¹¹ Види, Ilene H. Forsyth, *Throne of Wisdom: Wood Sculptures of the Madonna in Romanesque France* (Princeton, N.J., 1972), 21; as well as Saillens, *Nos vierges noires*, 30; and Cassagnes-Brouquet, *Vierges noires*, 169, 70.

¹² Види, Stephan Beissel, *Geschichte der Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters: Ein Beitrag zur Religionswissenschaft und Kunstgeschichte* (Freiburg im Breisgau, 1909), 345.

затемнување, или придобивајќи тонови на боја кои тежнеат повеќе кон темните бои.

Ова теорија е поддржана и од една друга школа со слични објаснувања, која последиците ги објаснува како надворешното влијание, како димот на свеќите во црква, влажноста и други атмосферски и хемиски агенси кои со векови влијаеле на неповратното потемнување на Црната Богородица, кои претежно се не многу големи скулптури покриени со свечена облека, каде Богородица обично се појавува со Исус детето во skut или прегратка, која се појавува во одреден временски период помеѓу XI-XV век.

Оваа теорија, која условно може да се нарече „аксидентална“, тежнее да покаже непоследична поврзаност помеѓу бојата и нејзиното значење. Фактички, таа го придава подоцна црнилото кај Богородиците во периодот на постсредновековието, каде се создава како шаблон, вид модел прифатен како црн поради причините кои се изразени како последица на промените на материјалот од кои се изработени и од влијанието на хемиските и атмосферски причини врз нив. Така мисли одреден број теолози и историчари на класичната школа.

Наспроти ова, таа не ги објаснува целосно јасните случаи кога овие Богородици се изработени или обожувани токму како црни со одредена цел и убеденост.¹³

¹³ Библиографијата за Црните Богородици во последните децении е зголемена и тука е даден само избран дел: Begg, Ean *The Cult of the Black Virgin* (1985), Benko, Stephen *Virgin Goddess: Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology* (1993); Chiavola Birnbaum, Lucia *Black Madonnas: Feminism, Religion, and Politics in Italy* (2000); Gustafson, Fred *The Black Madonna* (1990); Gustafson, Fred *The black madonna of Einsiedeln : a psychological perspective* (1975); Hale, Cassagnes-Brouquet, Sophie, *Vierges Noires--Regard et Fascination*, Editions de Rouergue, Rodez, 1990 Susan Elizabeth *Sacred Space, Sacred Sound: The Acoustic Mysteries of Holy Places* Quest Books (2007); Cina Galland, *Longing for Darkness: Tara and the Black Madonna*, Paperback; Knight, Jennie S *Remythologizing the Divine Feminine in Religion and Popular Culture in America* ed. Forbes and Mahan (University of California, 2005); LeMieux, Raymond W. *The Black Madonnas of France* (1991); McKinney-Johnson, Eloise *Egypt's Isis: the Original Black Madonna in Black Women in Antiquity* (Journal of African Civilizations ; V. 6) ed. Ivan de Sertima; Moser, Mary Beth *Honoring darkness: exploring the power of black madonnas in Italy* (2005); Moss, Leonard *In Quest of the Black Virgin: She Is Black Because She Is Black in Mother Worship. Themes and Variations* (1982) ed. James Preston; Redd, Danita *Black madonnas of Europe: diffusion of the African Isis in Black Women in Antiquity* (Journal of African Civilizations ; V. 6) ed. Ivan de Sertima; Ralls, Karen *Knights Templar Encyclopedia*, Career Press

I. 2-2. Католичката школа на толкување на Црната Богородица

Карл Прум бил језуитот кој ја поставил основата на католичките објаснувања врз автентичното толкување на мариологијата, и откако изучил одреден број дела кои ја објаснуваат поврзаноста помеѓу античките пагански божества и Светата Марија, донесе заклучок кој ќе биде проследен во католичката книжевност, дека овие две појави не соодветствуваат. Тој мисли дека мариологијата, на ниту еден начин, не произлегува од паганските божества. Логиката на Прум е дека догмата на Марија не може воопшто да се заклучи од паганските претходници и ниту потекнува од нив, од простиот факт дека мариологијата како фундаментално поддржувачко начело го има *мајчинството* на Марија и овој е најголем аргумент кој ја поддржува целосната човечност на Исус, истакнувајќи го него.

Објаснувањето на Прум врз мајчинството на Света Марија како неприسوиво начело, стана основно толкување на христијанската мариологија.¹⁴

По него, Леонард Фенд бил тој, кој откако ги разгледал опширно гностичките поврзувачки гледишта помеѓу женските божествени фигури, заклучи дека Богородичниот култ е развиен како независен и автентичен во склопот на христијанството без никакви врски со светите верувања за Светата Мајка.¹⁵

(2007); Jean Markale, Cathedral of the Black Madona, The Druids and the Mysteries of Chartres, Inner Traditions, Rochester, Vermont (verzioni anglisht), 2004 Schmid, Margrit Rosa *Schwarz bin ich und schön* ([SJW] Schweizerisches Jugendschriftenwerk 2002).

¹⁴ Karl Prüm, Die Christliche Glaube un die altheidneicshe Welt, vols.,2, Leipzig.

¹⁵ Leondard Fendt, Gnostiche Mysterian, Ein Beitrag zur Geschite des Christlichen Gottesdienstes, München, kaiser Verlag, 1922, 81.

I. 2-3. Секуларната школа

Но, од друга секуларна школа објаснувањето кое било воспоставено помеѓу двете светски војни кое потекнува од огромна работа на мултидисциплинарни студии, ја постави Црната Богородица во епицентар на студиите во текот на XX век. Се воочува еден алтернативен пристап од перспективата на јунгистичката психологија дека во ова прашање без психолошкиот архетип на Светата Мајка го следел човештвото во милениумите на нејзиното постоење. Во овој имиџ Јунг, кој воспостави објаснување кое беше следено од многу други, а тоа гласи дека „Примордиарниот имиџ може да се опише како перцепција на самиот инстинкт, или како автопортрет на инстинктот“.¹⁶

Подоцна, неговиот следбеник, Науман, објасни понатаму дека „кога психолошкиот аналитичар зборува за примордијалниот имиџ, или архетипот на Светата Мајка, тој се повикува не на некој одреден имиџ кој постоел во време и простор, туку на еден обратен имиџ кој функционира во човековата психа. Симболичниот израз на оваа појава може да се воочи токму во фигурата на Големата Божица претставена во митовите и уметничките творби на човештвото“.¹⁷

Сега интересот за Црната Богородица, некогаш оставен настрана, зеде голем чекор кај синкретистите, наоѓајќи логика и во тоа дека „секоја религија е множество на многу религии“¹⁸, или на објаснувањето на Гутери во делото за грчките богови дека „живата религија е како каменот со многу лица и секоја од нив може да се врти кон светлото, додека другите многубројни страни ќе останат скриени во сенката. И колку е свесен сопственикот сепак дека каменот само е донесен во неговите раце?“¹⁹

¹⁶ Jung, *Instinct and Unconscious*, f.136.

¹⁷ Erih Naumann, *The Great Mother*, Princeton University Press, 1972, 3.

¹⁸ R.J.Werblowsky, *Syncretismus in der Religionsgeschichte*, „Synkretismus in der religionen Zentralasiens“, Wiesbaden.

¹⁹ W.K.C. Guthrie, *The Greeks and their Gods*, Boston, Beacon Press, 1976.

Така, група истражувачи со мултидисциплинарен приод на компаративна антропологија и религија, во Црната Богородица виде скриен клуч за минатото, потенцирајќи дека црното на Божјата мајка не било целосно ненамерна. Оваа книжевност го виде култот на Црната Богородица како продолжување на претхристијанските индоевропски култови на божиците на тлото и земјата, кои често биле нацртани како црни. Оваа теорија во Германија имала корен во романтичното *Volkskunde* кое започна со познатиот Јакоб, кое било развиено од францускиот историчар на уметноста Мари Дуран-Лефебр (Marie Durand-Lefebvre (1937) и фолклористот Емил Салиен (Emile Sallens (1945),²⁰ а кулминирало посебно со објасненијата на американскиот антрополог Леонард Мос (Leonard Moss), кој заинтригиран од оваа појава, како војник во Втората Светска Војна во Италија, ги бранел истите ставови на една научна конференција во 1952 година во САД, а тоа не ги остави воопшто индиферентно слушателите.²¹

На ова толкување секако треба да се додаде и трудот на Ијан Бег (Ian Begg) и Стефен Бенко (Stephen Benko), кои се воспоставија како авторитети од ова школо на објаснување, до феминистичката историчарка Лусија Кијавола Бирнбаум (Lucia Chiavola Birnbaum), која оваа појава се труди да ја објасни како „метафора за памтење“ на една терацентрична духовност врз хипотезата дека пред христијанските верувања се зачувани во народна култура.²²

I. 2-4. Божиците пагански мајки, или најгрдиот портрет на Богородица според Гете и Маркс

²⁰ Види, Jakob Grimm, *Deutsche Mythologie* (Göttingen, 1835), 195, n. 1, tek, Monique Sheer, *From Majesty to Mystery*:

²¹ Види, Moss and Cappannari, "In Quest of the Black Virgin," 55, "The Black Madonna: An Example of Cultural Borrowing," published in *The Scientific Monthly* 76, no. 6 (June 1953): 319, 24. Monique Sheer, *From Majesty...*, op.cit, fus.15. Трудот на Moss и Cappannari од многугодишна компаративна студија: Leonard W. Moss and Stephen C. Cappannari, "In Quest of the Black Virgin: She Is Black Because She Is Black," in *Mother Worship: Theme and Variations*, James J. Preston, ed. (Chapel Hill, N.C., 1982).

²² Birnbaum, *Black Madonnas*, 3, 15.

Другата теорија се труди да ја расчленува оваа појава со прифаќање на црната боја, се надоврзува со едно објаснување кое наоѓа основа во Спевот на спевовите 1:5 во Стариот Завет, каде на латински јазик стои „Nigra sum sed firmosa“ - „Црна сум, но сум убава“!

Иако не се наоѓа некој друг директен теолошки извор за ова објаснување, ваквите изрази често се сретнуваат во долгите толкувања на Бернар де Клерво (Bernard de Clairvaux).²³ Некои од Црните Богородици, дури се најдени со овој натпис, како што е познатата од Тиндар, иако тоа може да е и некој додаток, или подоцна додадено.

Но, појавата на Црната Богородица е видено и од друг агол во поновите времиња, од низа автори кои ги предизвикуваат традиционалните објаснувања. Некогаш *Хинду Маја*, *Фортуна Романа*, *Арианрход Британкса*, или *Катерина Христијанка од Александрија*, божици кои се менуваа како круг кој се врти во долгата историја и разните цивилизации на кој нè потсетува на бескрајниот циклус на Лин и Јанг, истакнува научникот Ијан Бег кој радикално го смени приодот кон студиите за Црната Богородица во неговата позната книга *The Cult of Black Virgin*.²⁴ И ако на овој процес не се гледа зачетокот, тогаш тој мора да има почеток од познатите изрази во Библијата каде се вели, „Црна сум, но сум убава“ (Спевот на Соломон 1.5). Се мисли дека ова е Шуламите, таа што најде мир, можеби женската страна на Соломон, за која не може со сигурност да се каже, но се знае дека Соломон во Израел изградил храм за Шекинах, што го претставува славното женствено присуство на Господ. Според Бег, станува збор за госпоѓа Анима, која некогаш како ќерка на фараонот, некогаш како славната љубовница на Соломон, кралицата Шеба, ја стимулирала фантазијата на мажите низ векови. Шеба значи „седум“, што ги одразува планетите во Сончевиот Систем, како што може да се однесува и за Сабеа како дамнешен синоним на астролозите, гностиците, кои ги

²³ Роден во 1090 во Fontaines, близу Дижон и умрел во Clairvaux 21 август, 1153. Автор на многу фундаментални христијански дела, основач на редот на цистеријаните и основач на 163 манастира низ Европа, Канонизиран од папата Александар III во 1174 и насловен Доктор на Црквата од Папа Пиј VIII. Види <http://www.newadvent.org/cathen/02498d.htm>.

²⁴ Ean Beeg, *The Cult of Black Virgin*, Penguin Books, London, (реиздадена верзија) 1996, 29.

прифаќа и исламот, заедно со христијанството и Евреите, како „народи на книгите“. Исус ѝ се обраќа нејзе со почит според Матеја 12.42, како Кралица на Југот која ќе се прероди во Последниот суд за да ги казни неверниците. Кралицата на Југот, е наслов и на Контесата на Тулуз, во градот кај се наоѓа Црната Богородица, *La Daurade*, која првично била Божица на умноста, Палас Атина. Приказната продолжува понатаму со тоа што не се знае местото од каде потекнува Шеба. Спорен Куранот (Молитва 27 - Sura 27), Соломон дознава дека Шеба е владетел на Азеб, „кралицата на југот“. Според легендата, таа тука го донесе на свет Меленек, нејзиниот син и син на Соломон.²⁵

Западната варијанта ја признава Кралицата Сибила, наследничка на сите магионичари, слична со *La Reine Pédauque*, мајката на Карло Велики, меровиншката принцеза Берта Големо Стапало. Според легендата, таа била зачната во средината на Леисе, каде се наоѓа Црната Богородица многу посакувана од француските монарси и Лаон каде се наоѓа, исто така, Црната Богородица и статуетата на Сибили Еритреја која го најавува крајот на светот. Ова било местото каде Пипин ле Бреф (Pepin le Bref) подоцна се оженил со Берта за да се легитимира узурпацијата на тронот.

Некои кај *La Reine Pédauque* ја увидоа Австрис, „јужниот ветер“, жената на Еврицие, визиготскиот владетел на Тулуз, каде во црквата на Црната Богородица „*La Daurade*“, таа била погребана. Таму таа била придружена од мостот, подземниот акведукт (водовод) и фурката (копјето), која била симбол на Атина. Копјето се смета како симбол на женската умност на магијата на алхемична промена, од волна до конец и „конецот“ бил еден од трите загатки кои кралицата Шеба му ги поставила како прашања на Соломон. Уште повеќе, вештерките и женските демони, кои се појавувале во полињата на жнеење во забрането време за луѓето да ги земат со себе, биле распространети во многу верувања во Европа, поврзани со ткајачниците како Вендс, Приполница, Пшерполница или Спревалд близу Берлин или Серполница кај Србите, Кралица Теутоника, како мајка-божица е исто така претставена преку симболот на копјето и изгледа дека и Берта спомената

²⁵ Begg, 33-34

погоре е поврзана со јазикот употребен во француската провинција Оц, „бертел“ што значи копје (стрела).²⁶

Разни автори пишуваале за оваа појава во текот на разни векови. Мари-Луиз вон Франц (Marie –Louise von Franz) ја поврзува Берта со нејзините верзии низ Европа со симболиката на Марија на Евреите или Профети, најголемата жена алхемичарка. Хонориус во Аутун во XII век рекол дека во неговото толкување на спевовите за Соломон тој ја гледа јужната кралица како фигура за Црквата која е кралица и конкубина за Исус. Свети Грегори Велики (540-604) го поврзува југот и нејзиниот мирис во невидливиот однос на ангелите и топлината на Светиот Дух. На овој начин се поврзува Кралицата Шеба, Црната Шуламите од Спевот на Соломон и Марија Алхемичарката.

Со тек на времето, расплетувањето на подземната божица со култот на Марија Магдалена, која гностиците ја сметале како љубовница на Христос, и на Црната Девица се смета за потполна.²⁷

Бег всушност ја споредува Црната Богородица со многу долг список на женски архетипови, вклучувајќи ги и опскурните божици на пантеоните од најразлични: гностични, келтски, египетски, етиопски, хинду и сумерски, вклучувајќи ги тука и Кралицата Шеба, Шуламите испеени во спевовите на Соломон, или на Лилит, демонот на ноќта и громот.²⁸

Фактички, неколку проучувачи мислат дека класичниот изглед на Богородица со дете имало влијание од имицот на египетскиот Хорус и Изис (Изида). Но, една група на италијански проучувачи на верувањата од подамнешните заедници како што се Анат, Бирнбаум²⁹ ја носат оваа инспирација и пред верата многу подалеку во време, поддржувајќи го литванскиот археолог кој создаде серија дела на оваа тема, Марија Гамбутас. Старите претхристијански

²⁶ Begg, 34

²⁷ Begg, Ean *The Cult of the Black Virgin*, 29-34.

²⁸ Begg, op, cit., 34.

²⁹ Lucia Birnbaum, *Dark Mother: African Origins and Godmothers*, Paperback, 2001, E. Annati, *The Writing on the Wall, Prehistoric Rock Paintings*, UNESCO Courier, Primeval Art, Rock Paintings and Engraving, April 1998.

корени на почитувањето на жената со божествен потенцијал, посебно во форма на земна божица, на воскреснување и животниот циклус, датираат пред многу милениуми, уште од времето кога започна жнеењето. Гимбутас, со многу автентични трудови, ја гледа улогата на дамнешните европски божици на големо временско растојание како наследство на претхристијанската „Стара Европа“ од 7000-3000 г. пред Христос, која имала големо распространување во време и простор. Гамбутас со имицот развиен со милениуми за божиците на порцеланот гледа претходница на една европска култура, која се распространувала од Италија, во Балканот и во Анадолија, вклучувајќи ја тука културата и на Старчева и на Винча, каде влегува и претставителната Божица од Косово и многу други културни реликти на Винча на Балканот, Србија и Македонија и друго. Оваа основна милениумска култура сочувана во над илјада разни копии низ цела Европа и Мала Азија, уште од познатата Венера на Вилендорф и многу слични имици насекаде низ Европа, одразува основен дамнешен преткулт, од кој произлегоа европските култури од минојската, грчката, етрурската, баскиската, келтската, германската и балтичката. Овие теракоти, порцелански фигурини (од земја) кои сами по себе потсетуваат на земја, биле симбол на животот и фертилноста и според димензијата во која се појавуваат, обично голи, или со голем струк и задница или со истакнати гради, кои одразуваат живот-дар, сезонскиот циклус како воскреснување на животот, како едно придружно мото на многу верувања „од земјата потекнуваме, во прав ќе се вратиме“ кое се наоѓа насекаде во Европа и Мала Азија, која Гамбутас ја нарекува: „Стара Европа“.³⁰ Пластичната појава на овие фигурини и стилови приближни со разни варијанти и во импозантна бројка, ја прикажуваат божественоста (духовноста) на жените божиците како култ на репродукција на култот воспоставен пред неколку милениуми во Евроазија.

Фактички, низа автори кои тежнеат кон поврзаноста и континуитетот на божиците мајки, ја поддржуваат логиката на примордијалното предверување, кое е пренесено вертикално до Богородичниот култ. „Црните Богородици ја составуваат

³⁰ Marija Gimbutas, *The Living Goddesses*, Paperback. Слично е и кај делата: *The Goddesses and Gods of Old Europe: Myths and Cult Images*, Paperback; *The Language of the Goddess*, Paperback; *The Goddesses and Gods of Old Europe: Myths and Cult Images*, (ново проширено издание), Paperback.

нашата колективна потсвест за архетипот на женската божественост, изгубено од монтанистите и иконоборците“ – смета Вирт, во една од последните дела за овој култ.³¹

Бенко бил тој кој во *Virgin Goddess, Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology*, делото со самообјаснувачки наслов,³² кој на оригинален начин се труди да ги спои двата приода, тоа што кај Црната Богородица гледа само продолжение на паганскиот преткулт и другиот приод на римокатолиците дека Црната Богородица е една автентична христијанска доктрина поддржана во мариологијата која ја објаснува Марија како живототворка поврзана со Исус.

Бенко пошироко објаснува за корените на мариологијата врз основа на едно класично средоземно верување за божиците на фертилноста и мајчинството, гледајќи тука директна врска помеѓу двете, Тој воочува дека паганските божици на фертилноста го исполнуваат делот на женската улога во духовниот и човечкиот план. И на овој начин, божиците исполнуваат космичка улога, учествувајќи при тоа во создавањето, одржувањето и поддршката на универзумот и на сè што дише тука. Можеби, имајќи го предвид и нејзиниот главен концепт, мајчинството, тие обично се нарекуваа со свечената титула „Мајки на богови“. Обожувањето на Марија произлегува на строг начин од овие начела - таа е женскиот член на 'новото создавање', добивајќи ја со тоа и космогониската улога. Нејзиното учество во духовниот дел на покајанието е од духовен карактер, бидејќи таа се гледа како мајка на новата генерација до таткото. Во фигурата на Марија женственоста е божествена и мајчинството е подигнато на исто ниво како и татковството на Господ.

Бенко истакнува дека духовноста на средоземната класика смета дека постоечките разлики во универзумот не постоеле првично, во основниот облик. Но, овие разлики пак ќе бидат поништени, кога ќе се вратат оригиналните услови на создавањето. Една од тие насилни разлики е помеѓу земјата и небото, кои се слични

³¹ Thierry Wirth, *Les Vierge Noires, Symbolles et Réalités*, Oxus, 2009, 266.

³² S.Benko, *The Virgin Goddess, Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology*, Brill Leiden, Boston.

на разликите помеѓу маж и жена. Но, оваа поделба не е апсолутна; небото и земјата пак се мешаат и се преплетуваат кога влажноста од небото ја фертилизира земјата. Мажот и жената, исто така, се спојуваат, привремено, во сексуалниот чин, што е антиципација на крајната консумација. Како благодарност кон овој чин таканаречениот *hieros gamos* се практикувал во многу антички култови. Христијанството ги усвои и разјасни овие идеи развивајќи ја теологијата на рекапитулација на сите овие погледи на Христос. Во оваа теологија сексуалната фантазија е користена широко и заедништвото, унијата на сите работи, е демонстрирана реферирајќи се на бракот. Во овој *hieros gamos* Марија ја добива улогата на невеста, како 'невино тло' која е зачната од Божјиот збор, како симбол на црквата, невеста на Христос и како кралица на Небото.³³

Затоа, смета Бенко, од антрополошка перспектива, Марија е директно продолжение на паганските божици и ги соединува во себе основните начела кои во средоземното кажување се подвлечени како обожаване на божиците мајки.³⁴

Историски, духовноста на Марија е покажана во Книгата на Откривањето и подоцна во делата на Мала Азија, каде христијаните биле почувствителни пред почитта кон жената, поради улогата на Сибела во дамнешната верска историја на Мала Азија, каде соединувањето помеѓу божественото и човечното било проминентно. Мајчинството на Марија (како основно начело на мариологијата) од друга страна, доаѓа од *Magna Mater* и 'Мајката на Господ' како опис на одредени божици. И тука влијанието на Сибила е воочливо, бидејќи од сите други римокатолички божици само таа е наречена како 'Мајка девица', затоа и Бенко мисли дека токму оваа тенка нитна била таа за христијанскиот имиџ на мајките девици на Господ.³⁵ Ова не ја исклучува улогата и влијанието кои ја имаа и другите божици во паганскиот простор и кај претхристијаните, но Бенко за разлика од некои други автори мисли дека улогата на египетскиот Изис била секундарна, бидејќи за потеклото на култот сите докази водат кон Мала Азија и грчко-римскиот атрибут. Додека, другите аспекти на мариологијата, како гностицизмот и концептот

³³ *ibid*

³⁴ S. Benko, *op.cit*, 264

³⁵ S. Benko, *The Virgin Goddess*, 264.

на 'умноста' (Софија), ја збогатиле нејзе, но не ѝ дават потекло. Бенко смета дека е крајно погрешно од двете страни, на мариологијата се види како еден ексклузивен христијански концепт, изолиран и без влијание, туку и да се мисли дека Марија е инкорпорирана подоцна во христијанската теологија, бидејќи таа се гледа таму од порано во искажувањата според Матеј и Лука, значи пред Конзилиумот во Ефес во 431.³⁶ Фактички, како што истакнува и Мири Рубин, кралската женска иконографија со силата на Света Марија доаѓа до израз службено од Конзилиумот во Ефес и овој раст и оваа еволуција на Светата Марија не им се допаднал на некои христијани, како што се тие од источните предели на Сирија.³⁷

Средновековниот човек сега бил „нападнат“ од множеството материјали кои доаѓале со векови на заедничка комуникација и интеракција помеѓу еврејството, христијанството и паганството. Иако тие не биле тло на историчарите на средновековието, мисли Рубин, тие сепак биле витални во поврзувањето на средновековната верска култура. Фактички, поставувањето на Марија толку централно во средновековието, која сега освојувала простор секаде, од централните плоштади во средновековните градови, во цркви и домашни средини, до толку што фигурата на Марија стана „глобална“ пренесувајќи ја неа преку времето, местото и замислените средновековни периоди.³⁸

Паралелата помеѓу Сибела и Марија е воочена и од други автори. Маркале мисли дека таа потекнува од неолитските божици, како божици на живот и смрт, фертилноста и војната, како народен начин на разбирање на трансформацијата и на *Natura naturans* 'природата во процес на создавање природа'. Мисионерите ја проширија приказната за неа, вели овој автор, врз база на римскиот менталитет за есенцијалниот мит на *Mater Deum*, Мајка на Господ. Освен јасна паралела со Марија, Маркале понатака вели дека ова верување одговара на потребите за верување на еден дел од римската Империја; примордијалната божица, која е центар на универзумот, има мисија од непознатиот духовен создател за

³⁶ S.Benko, *The Virgin Goddess*, 265.

³⁷ Miri Rubin, *Emotion and Devotion, The Meaning of Mary in Medieval religious Cultures*, CEU press, Budapest, 2009, 15

³⁸ *ibid*

имплементација на енергијата на овој универзум, за повторно поставување слога. Но, темните сили навлегуваат за да не дозволат такво нешто. Земниот свет ќе го снемало ако не интервенирал еден друг Господ, синот на божицата и на непознатиот Господ, чија улога била да воспостави слога, обновувајќи ја старата, еднаш годишно, што се одразува со годишниот временски циклус... Во сржта, воскреснување на Синот го содржи основното јадро на овој матријархален верски систем. Елементи од оваа наратија се воочуваат и кај Деметер-Церес, но не недостасуваат и кај келтската митологија. Всушност, Жан Маркале (Jean Markale) напиша книга за поврзаноста на Црната Богородица и келтското влијание, објаснувајќи зашто бил лесен и безотпорен преминот на христијанството во келтските предели,³⁹ но објаснувајќи и дека најпознатите француски катедрали како храмови на Црната Богородица се поставени токму на тие местата каде порано имало келтските култови,⁴⁰ или токму на тие места имало свети транзитни галоримски форми.⁴¹ Еден од тие храмови од примарно значење е многу познатата катедра во Шартр, којашто зазема централно место во работата на Жан Маркале. Станувајќи главно дело на архитектурата на високата готика со нејзиното одлично поставување и со мистични лавиринти, таа фактички одразува дамнешно наследство кое достигнува до основи на еден претхристијански храм, каде Друидите обожавале *virgo partitura*, девицата пред породување. За повеќе, ова беше место на годишните дамнешни собири на Друидите, каде подоцна е изграден еден од најпочитуваните храмови на Црната Богородица во Европа. Нашата Госпа на Столбот. Маркале не гледа никаква коинциденција во ова табу, тој предлага еден духовен друитски имиџ на девицата во непрекинат пород, по едно исцрпно објаснување со многу меѓусебно поврзани примери од келтската митологија од денешна Франција до Ирска. За него статуетата во Шартрес го претставува

³⁹ Поврзано со раната келтско-римска синкретизација во христијанството, види, Donál Ó Cathasaigh, The Cult of Brigid: A Study of Pagan-Christian, Syncretism in Ireland, во *She Is Black Because She Is Black*, во *Mother Worship: Theme and Variations*. Ed. James J. Preston, University of North Carolina Press, 1982, 75.

⁴⁰ Разни автори ја истакнале келтската поврзаност на Црните Богородици. Види, Sophie Cassagnes-Brouquet, *Vierges Noires*, Editions du Rouergue, 2000, 129-140, Thierry Wirth, *Les Vierges Noires, Symboles et Réalités*, OXUS, 2009, 110-119.

⁴¹ Jean Markale, *Cathedral of the Black Madonna, The Druids and the Mysteries of Chartres*, Inner Traditions, Rochester, Vermont (versioni anglisht), 2004.

најрафинираниот теолошки израз: Девицата која непрестајно го раѓа светот, Господ и човештвото во едно перпетуално дело.

Овој *perpetual parturition* силно коинцидира со зборовите на Свети Павле за создавањето во 'тек'. Девицата е така една *perpetual parturient* на светот во иднина, во дело, во Божјо дело, на човештвото во дело. И луѓето, преку литургијата учествуваат во оваа драматургија која гледа сè, објаснува сè и оправдува сè. „Ова е пораката на Шартрес“, заклучува Маркале.⁴²

Но, не само теориите од секуларна или синкретична гледна точка, имаат објаснување за намерното 'црнило' на Богородиците. Една од тие која се спомна погоре, наоѓа објаснување кај спевовите на Соломон – „црна сум, но сум убава“, кој наоѓа поддршка во една библиска основа.

Другото намерно објаснување за црната боја на Богородиците доаѓа од авторството на делата, кои во повеќето случаи се поврзува со традицијата на голем број икони кој ги направил самиот Свети Лука Евангелистот, како современик на Исус. Трагите на оваа легенда, кои се поврзуваат со византиските икони во Запад, одат до иконостаските дебати на Константинопол во VIII век.⁴³ Но, многу од овие икони за кои се тврди дека се автентични на Марија, добија таков статус само во XV-XV век.

Освен иконите, и за дел од статуетите се тврди дека се дело на Свети Лука и по сè изгледа станува збор за Богородиците од постар тип со седење, како таа во Монсерат, со исклучок на Лорето, која е во стоечки стил. Но, не сите икони за кои се тврди дека се дела на Свети Лука се црни, затоа некои автори мислат дека тоа не е оправдувачка основа за дешифрирање на овој култен предмет.⁴⁴

⁴² J.Markale, Cathedral of Black Madona, 288.

⁴³ Најстар извор на легендата на Свети Лука, како портретист на Света Марија, е изваден и користен нашироко од подоцнежната литература, од следбениците *Historia Tripartita* од Theodorus Lector, 1530. Но, овој изгубен текст е чуван во секвенци во историјата на црквата од XIII век. Некои мислат дека текстот е додаден подоцна. Види, Belting, *Bild und Kult*, 70–72; dhe Gerhard Wolf, *Salus populi romani: Die Geschichte römischer Kultbilder im Mittelalter* (Weinheim, 1990), 141–45. Според, M.Sheer..., fus.31.

⁴⁴ M.Sheer, *From Majesty...*, 35.

Всушност, овие два елемента на „интернационалното“ значи намерното објаснување на католичката школа, во себе го содржат „црното“ од две различни перцепции, кои се поврзани со тврдената автентичност.

Првото се однесува со замислувањето и претставувањето на кожата на Марија, како црна или комплекс на потемен тен, тргнувајќи од перцепцијата на Овидион за расата во Источниот Медитеран, каде потемната боја на луѓе е пораспространета. Потекнувајќи од Светата Земја, фантазијата на верниците може да тежнее кон тој факт, кој на тој начин сакал да го приближи имиџот на тврдената автентичност.

Второто објаснување, кое исто така се потпира на автентичноста, но од друга гледна точка – гледајќи ја иконата или статуетата затемнета како гаранција и доказ за староста. И самата старост се гледа како вредност, нешто далечно и дамнешно, значи и поавтентично, посебно споредувајќи го со многуте репродукции на Богородиците кои не недостасуваат секаде во Европа.

Фактички, историјата на Црната Богородица во Алтотинг имаше своја динамика во развојот и падовите бидејќи беше во центарот на протестантско-католичката дебата. На крајот на XV век, бивајќи само како една мала октогонална капа, споменатиот храм се здоби со чудотворни особини кои набргу го привлече вниманието на разните верници, кои направиле од него примарна национална дестинација. По проширувањето на лутеранизмот, некаде околу средината на XVI век, посетите во овој храм опаднале драстично, дотолку што биле забележани и случаи кога селаните ги напаѓале посетителите, кога бил евидентиран и случајот на напаѓање на свештеникот, кој од здобиените повреди, поткликна и умре.⁴⁵ Причина за тоа биле и зборовите на протестантскиот свештеник Волфганг Рус наменета против „култот на омразената Црна Богородица од Алтотинг“.⁴⁶ Значи, Црната Богородица била во центарот на пропагандистичката и доктринарната војна помеѓу протестантите и католиците во Баварија.

⁴⁵ David Crook, *Orlando di Lasso's Imitation magnificats for Counter-Reformation Munich*, Princeton, New Jersey, 1957, 67

⁴⁶ Crook, *ibid*

Свештеникот *Martin Eisengrein* во своето дело, *Unser liebe Fraw zu Alten Oeeting* бранејќи ја идејата на Црната Богородица од Баварија допрел во сржта на една слаба точка на народната перцепција на протестантизмот, посета на светото место.⁴⁷ Теологијата на овој баварец ѝ дал централно место на главната тема за полемизирање на чудесата и така Ајзенгрин набрзо успеа да стане католички херој за полемизирање, којшто станал славен и во Рим. Во едно апостолско писмо од 1571 година, тој го добил благословот на Папата и се здобил со централна заштита и престиж од Ватикан, а како награда ја добил важната улога на суперинтендант во Универзитетот во Инголштад, во 1570 година.⁴⁸ Со Црната Богородица се поврзани и малите литургии на Лорето, каде бил вграден и култот на Црната Богородица и каде подоцна бил училишниот центар на контрареформацијата.⁴⁹

Еден поразличен пристап кон оваа појава во последно време дава авторката Моник Шер (Monique Sheer), која повеќе работи на баварските паралели на култот на Црната Богородица. Според неа, во јужна Германија, во Баварија и друго, каде најмногу се забележува култот на Црната Богородица, не би требало да има такви објекти пред 1700 година. Од извори од времето, кои на детален начин ја претставиле мариологијата и нејзините храмови на обожавање во Европа, некои од овие Црни Богородици, всушност не биле претставени како такви. Во најпознатите храмови на Црната Богородица во Германија, како Алтотинг, според неа, не изгледа дека статуетата била црна пред 1690 година, додека во Теисинг натписната плоча која ја покажува Црната Богородица е од 1739 година.⁵⁰ И од самиот факт што едната од нив е многу понова, за која не може да се најдат докази дека била изложена на димот на свеќите, речиси во исто време и двете станаа црни, ако се ослонуваме на натписните плочки како извор. Шер мисли дека овие натписни плочки, наменети, фактички покажуваат за тоа кога „црното“ почна да се *перципира* како такво, наместо тоа кога навистина настанало „оцрнувањето“. Ова може да објасни со тоа што тие немаат место во познатата колекција на

⁴⁷ Philip M. Soergel, *Wondrous in His Saints, Counter-Reformation Propaganda in Bavaria*, UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS, 159

⁴⁸ *ibid*

⁴⁹ Подолу во текстот ќе се елаборира пошироко баварската паралела на Црните Богородици и на таа од Летница ОБДЕ ТРЕБА * А НЕ ФУСНОТА

⁵⁰ M. Sheer, *op.cit*, 16.

Гумпенберг,⁵¹ која се спомна погоре. Ова според Шер, повеќе го истакнува фактот дека изразот за гореспоменатото вреднување на Црната Богородица сè уште недоволно ги развил во времето на Гумпенберг, кој, со целата енормна енциклопедија што ја напишал за Богородичниот култ, не чувствувал потреба да се концентрира во вреднувањето на Црната Богородица. Језуитите беа тие кои постепено ја градеа славата на обожување на Црната Богородица, објаснува оваа авторка, промовирајќи го нивниот имиџ покриен со хагиографски легенди и усни приказни, кој во духот на времето, инспирираат божемен естетски имиџ и поттикнуваат интерес и обожаване од верниците.

Шер наоѓа три важни мотиви за нарацијата посакувана од језуитите.

Првото е староста, годините кои го одразуваат минатото во форма на *inventio*, ја носи легендата за чудото за наоѓање или повторно неочекувано наоѓање на иконата, бидејќи таа за долго време била заборавена, или била скриена од неверници, инфедели. Ефектот на античкото тука, не само во посакуваниот аристократски модел, туку и во народниот, создавал впечаток дека колку е постар култниот предмет, толку бил временски поблизок со времето на постоењето на Света Марија, и како таков имал многу поголема тежина. Обично, една таква икона или статуета се објаснувало како пронајдена од дамнешните посетители на Старата Земја, како Света Елена, или донесено од крстосниците.

Вториот елемент, се однесува на библискиот израз „*nigra sum sed formosa*“ (Спевот на Соломон 1:5), кој се однесувал повеќе на предметот отколку на портретизираното лице, поставувајќи така еден понароден концепт за сфаќање. Но, тоа имало за цел и да се отфрли традиционалното народно сфаќање за црното како грев и зло, како кобно, соочувајќи го со едно објаснување, како што направил свештеникот Бенедикт Фрумб во Тиесинг при промовирањето на капелата во 1726 година, кога се обрати на народот со објаснување дека „црна сум, но сум убава“ всушност значи жалење за крстосуваниот Христос кој преку љубовта помеѓу „невестата“ (Марија/Црква) и „младоженецот“ (Исус/Господ) оваа опозиција се

⁵¹ Станува збор за Guilielmo [Wilhelm] Gumpfenberg, *Atlas Marianus: Quo sanctae Dei genitricis Mariae imaginum miraculosarum origines duodecim historiarum centuriis explicantur* (Munich, 1672).

трансформира, алудирајќи на побелување. Силата на љубовта на Марија му се допаѓа на сонцето, кој ја исончува нејзината кожа до затемнување, продолжува понатаму Фрумб, алудирајќи дека црното е знак на потчинување и обожување без да се заборави да се истакне важноста на храмот на Тиесинг.⁵² Само 13 години по овој говор, открива Шер, поставена е првата натписна плочка во оваа црква, во 1739 година, од еден племеник, каде на експлицитен начин се спомнува атрибутот на Црната Богородица, што ја натера авторката да се прашува како ова ја одразува почитта изразена по прифатеното влијание, кое дојде од толкувачкиот период на свештеникот, како и кај Фрумб? Исто така, во Ајнсидел во 1639 се забележува друг поздравен говор како прва референција кон Црната Богородица, која се прикажува како ковач,⁵³ алудирајќи на нејзиното црnilo како знак на маката и тешкотиите.

Пред ова е забележано дека архитектонското решение за ентериерот на оваа црква е покриено со црн мермер, ставајќи го во рамка ликот на Црната Богородица, која се наоѓа таму. Исто и во Алтотинг делот на статуетата на Марија е вграден со сребро, истакнувајќи ја уште повеќе нејзината црна боја, токму тука по триесетгодишната војна. Така изгледа дека црното како мотив на динамичната илустрација на овој култен лик, стана доминантна во XVII век. И ова беше третиот елемент кој се поврзува со времето по разурнувачките војни од XVII век, кога по реформирањето и конфликтите кои следеле, се појавила потребата за враќање на една енергија и кохезија. Така, центрите за поклонение сè повеќе се множеле и врз основа на споменатите реплики, или на таа во Лорето во Италија, која била модел за овој дел на Германија, која во католичкиот дел или на повторно католизираните по реформата, преку језуитите се консолидирала, одделувајќи се од протестантизмот и преку регенерирањето на визуелниот имиџ, што ја разликувала католичката доктрина од протестантската доктрина. Оваа консолидација, и преку визуелниот аспект, вклучувала истакнување на Богородичниот култ како народен култ. Во овој поглед, одлуките на Конзилиумот во Тренто дошле со задоцнување во

⁵² Lechner, „Schön schwarz bin ich“, снимил дел од предавањето, Sheer, op.cit, 20-21.

⁵³ Кое можеби може да го одрази симболот на ковање, не само како црна боја на металот, железото, но и создавање, промена и трансформирање.

Германија поради долготрајните војни, затоа тие се примениле подоцна од другите места, околу 1660 година⁵⁴.

За волја на вистината, фокусот во чудотворниот лик не се откри од контрареформацијата, но тој сега доби друга важност во спротивставувањата кон иконоборството на реформацијата. На овој начин, старите храмови, промовирајќи го и поклоништвото поврзано со него. Во овие променети околности по контрареформацијата, не можело ниту да се замисли поклонението без култот на ликот. Затоа и предбарокните цртежи или разните статуети почнаа да се гледаат како чудотворни ликови на средновековното поклоништво. Некогаш, дури токму тие се видени како поттикнувачи на поклоништвото, како што истакнува проучувачот на народната германска култура, Ханс Дунингер (Hans Dünninger).⁵⁵

Фактички, изгледа дека повторното враќање и истакнување на Богородичниот култ како тежнење за преродба на важниот католички имиџ, беше промовиран од језуитите и нормално дека во тоа не учествува само Црната Богородица, туку сите аспекти на Богородичниот култ. Црните Богородици со бојата - незаменливиот маркер - изгледа дека се испреплетеле со нејзината посебност и наративот која сега почна да се гради околу неа, што привлече и поттикнува љубопитност кај верниците и поклоништвото, засновано и на божествени квалитети, како што се староста и автентичноста кои се поврзуваат со атрибутите на ликот кој сега се промовираше имајќи го предвид и предлогот за една верска предреформска кохезија. Ова „откриена традиција“ ги присвои за себе, барем во Германија, како мисли Шер и „во овој поглед, Црните Богородици, се повеќе производ на теолошкиот лик на контрареформацијата отколку на средновековното народно верување.“⁵⁶ Според овој автор, нивното народно прифаќање нема корени пред

⁵⁴ Sheer, 23.

⁵⁵ H. Dünninger, „Zur Geschichte der barocken Wallfahrt im deutschen Südwesten“, *Barock in Baden-Württemberg: Vom Ende des Dreißigjährigen Krieges bis zur Französischen Revolution* (каталог на изложбата) (Bruchsal, 1981), 415.

⁵⁶ M. Sheer, 24.

почетокот на XVII век, барем во Германија, како што покажуваат натписните плочки.⁵⁷

Всушност, објаснувањето на Шер, за многу нешта е оригинално, повеќе може да претставува исцрпно објаснување на Црните Богородици во одредено време и простор, како во Германија во времето на контрареформацијата. Таа повеќе објаснува како се користени Црните Богородици од католичката црква, преку фетишизирањето кое, со изградената нарација, одиграло улога во народното прифаќање и обожување на Богородичниот имиџ. Но, ова сепак помалку објаснува за самото потекло на култот. Од овој аспект, можеби треба да се види појавата поодделна од јужниот средоземен дел на распространување на култот на Црната Богородица од северниот дел на Европа, која Шер ја објаснува дека е контекстуализирана подоцна под покровителство на католичката црква, како што е во Баварија, но којашто го остава настрана делот на средоземниот култ на Црната Богородица, во Италија, Шпанија и посебно во Франција, таму каде изгледа дека култот се распространил порано и бил етаблиран долго време пред дебатата на протестантското иконоборство. И токму овој класичен римокатолички простор, можеби е повеќе врзан со дебатните прашања за потеклото, или трансформирањето на овој култ, отколку со самото подоцнежното користење, како што бил кај баварскиот случај. Тука паралелата условно објаснета како „келтска“, или подобро кажана синкретска и трансформирана галско-римска (како потекло), се разликува од „баварската“ паралела (како користење на култот). Иако и овој пресек на синтезата – имајќи ги предвид целата сложеност, преплетувањето и асимилацијата на култот - е повеќе од илустрирачка природа.

Црните Богородици продолжија и по тоа време да ги привлекуваат вниманието на јавноста, или на разните политички сили и на разните автори. Така, Француската револуција од 1789 година стана вистински непријател на Црната Богородица, толку што антисвештеничките сили ги раскришија насекаде во Франција, вклучувајќи ја и една од пообожаваните статуи, Богородица ле Пуи

⁵⁷M.Sheer, From Majesty...

(Madona Le Puy), на 8 јуни 1794.⁵⁸ При една таква создадена состојба, Богородицата од Ајсиеделн е тргната и сокриена во Австрија, каде по 1799 година е реставрирана по големите оштетувања. Црната Богородица го привлече и вниманието на личностите од тоа време. Јохан Волфганг Гете во 1821 бил разочаран од недостатокот на естетскиот изглед на Црната Богородица,⁵⁹ како и Карл Маркс во 1856 година, кога за неа ѝ напиша на сопругата, дека е најгрдиот портрет на Богородицата⁶⁰. Додека Марсел Пруст, зборувајќи за катедралата на Шартрес, коментирал дека „некој може да помисли дека настапот на Вагнер во Бајрет не е ништо во споредба со големото осветување во катедралата Шартрес“.⁶¹

Фактички, разочарувањето и гнасењето кое е очигледно кај дел од современиците на Гете и Маркс, е перцепцијата создадена во текот на модерните времиња, кога језуитските објаснувања за убавото црно владееле кај повеќето верници, но сега веќе не се перципираа како такви.⁶²

Во Европа од XIX век Богородица, една израелска жена од Палестина, не се сфаќала зошто треба да се претстави како африканска црнкиња. Сето ова на еден начин ја објаснува и временската разлика што се прави врз перцепцијата на црната боја и асоцијациите поврзани со неа, како трансформирањето што се случило во текот на времињата кои се менувале, вклучувајќи ја тука и дебатата за расите и расизмот кој започна во Европата на XVII век, каде црното доби друга конотација. Ова можеби ја објаснува потребата на свештенските кругови да се усвои аксиденталната теорија, соочена со новиот став, посебно за новите синкретични концепти и на компаративната анализа, кои почнале да фаќаат корени.

⁵⁸ Денешните претстави се создадени од оригиналите направени од Faujas de Saint-Fond, во 1778. Види, Saillens, *Nos vierges noirs*, 86–92.

⁵⁹ Johann Wolfgang von Goethe, *Aesthetische Schriften 1816–1820: Über Kunst und Altertum I–II*, Hendrik Birus, ed. (Frankfurt am Main, 1999), 75–760.

⁶⁰ Од библиографскиот профил на Karl Marx од Arnold Künzl, комунициран лично за Leonard Moss од Alfred Vagts: Moss and Cappannari, "In Quest of the Black Virgin," 72. Види, M. Sheer, *From Majesty*, fusnota 81.

⁶¹ Markale, *Cathedral...*, 289.

⁶² Во Европа од XVIII век започнува дебатата за расите и црното се смета како метафора за роб. Види, Gilman, *On Blackness without Blacks*, 49–56, Paul Kaplan, *The Rise of the Black Magnus in Western Art*, 1985, Ann Arbor, Michigan.

Но, ликот на Богородица од овој век и понатаму, ја призна нејзината појава сè повеќе како европска, афирмирајќи го нејзиното бело, придодавајќи и на тоа секогаш и еден слој на социјална конструкција на времето каде „белото“ доминира над „црното“.

Промената на перцепцијата за Црната Богородица така станува и промена од перцепцијата на светиот предмет за уметничко дело, како што вели Шер, која истакнува дека „историзацијата на нашите перцепции врз Црните Богородици може да биде прв неопходен чекор за повторно согледување на овие фигури со нови прашања“.⁶³ Всушност, повторната актуализација во поново време, од свети позиции и од антропологијата на компаративната религија се труди да создаде вертикална историја, но повторната актуализација на истражување на Црните Богородици во литературата која настанала кон втората средина на XX век на Западот, сега веќе се врши одделено од еден временски период кој се создаде перцепција во XIX век. Модернизацијата на темата во овие нови времиња, сега се врши на една поразлична социокултурна позадина. И, според оваа временска и културна положба, дистанцирана од Црната Богородица многумина гледаат нешто друго, како и кај ејдетските психолошки фигури: за верните католици таа е симбол на неприсвојивоста на католичката вера; за синкретистите таа е култ на трансформирање на пиететите галско-римски и претхристијански; за психоаналитичките јунгијани таа е архетип на меморизираната во потсвеста; кај примордијалните таа е тенката нитна на преткултот на главното време, што симболизира животен циклус и милениумско воскреснување. На овој начин Црната Богородица во историјата и Историјата на Црната Богородица се две поглавја кои, во оваа последната, се однесуваат и на самоодразувањето кое се прави од еден симбол во различни времиња. И ова, колку кажува за самиот култ, толку зборува и за неговите обожаватели: не се знае кој се променил повеќе.

⁶³ Sheer, 38.

II. Раното христијанство во Дарданија и католицизмот во Косово

Зачетоците на христијанството во Илирија и во сакралната книжевност се поврзуваат токму со Свети Павле, кој истакнува дека ја проширил новата вера од Ерусалим и наоколу до Илирија.⁶⁴

Овој доказ на Свети Павле поттикнал разни дебати, дали станува збор за до... или во Илирија. Но, тоа што може со сигурност да се каже е дека Свети Павле се задржал во Никополе во Епир до Илирија, како што пишува и самиот Свети Павле во 66 година, Титит.⁶⁵ И други докази потврдуваат дека Титит продолжил за Далмација.⁶⁶

Тертулијан истакнувал дека ширењето на христијанството е универзално кај Дарданците.⁶⁷

Фарлат смета дека Матеја избран наместо Јуда, имал за мисија ширењето на христијанството кај Македонците, Дарданите, Трибалите, Бастарните,⁶⁸ но ова можеби е контрадикторно бидејќи во тоа време тој би требало да е во Месопотамија многу далеку од регионот на Балканот, како што истакнува Ѓини.⁶⁹

Исто така, и Еузебио (Евсевиј) познат како црковен историчај ја истакнувал поврзаноста на апостолите во полуостровот кажувајќи дека Андреа ширел и учел христијанство во Балканот, но, ниту за ова нема некоја историска потврда.⁷⁰

Раната традиција, исто така, разните апостоли ги на различен начин ги поврзува со Балканот, од Свети Петар, Свети Павле, Свети Аполониер, Свети

⁶⁴ Rom 15, 19; G. Gjini, Епископија Скопје Призрен низ векови (реиздавање) Drita, 2011, 23, ст.1

⁶⁵ Tit 3, 12; Gjini, 23, ст.2

⁶⁶ Tim 4, 1; Gjini, 23, ст.3

⁶⁷ Tertulianus, Liber adverses Judeos, cap 6, во Pl 2, 610-611

⁶⁸ Farlati, Illyricum Sacrum, 254, VIII, 1; Gjini, 25, ст.24

⁶⁹ Gjini, 25

⁷⁰ Eusebius, Historia Ecclesiastica III, 1, 1, во PG 2, 216; Gjini, 25, ст.25

Климент, Свети Јаков Стариот или/и Свети Лука.⁷¹ Кога на ова ќе се придодат разните византиски биографии и хагиографии, оваа традиција на поврзаност станува појасна.⁷²

Како и да е, овие директни и приближни информации го стават во центар фактот дека регионот рано стапил во контакт со брзото ширење на оваа нова вера.

Но, додека раните традиции се неспецифични и приближни за првите контакти на христијанството во Дарданија, првиот фактички извор кој ја објаснува оваа поврзаност е познатиот Конзилиум (Вселенски Собор) во Никеа кој започнал да работи на 25 мај 325 година, којшто претставува организирана регулирана хиерархија, која била претставена во овој настан од митрополитот на Дарданија. Меѓу 318 високи претставници на црквата, се појавува и *Dacus Dardaniae*.⁷³

Фактот дека *Dacus Dardanie* се потпишувал поразлично од другите митрополити, вклучувајќи го и тој од Стоби, *Budius Stobiensis*, значи како провинциски наслов, не градски, ги натерал некои автори да заклучат дека тој во Конзилиумот ја претставувал митрополијата која била порано организирана и имала постоечки простор и структура од порано. Објаснувањето е дека дури во тоа време, епископот на главниот град бил и митрополит на целата провинција. Но, изворите за внатрешната организација се само од V век.⁷⁴

Дарданија се споменува и во однос со шизмите но, и како место каде се интернирани казнетите хиерарси по пресудите во разни рани црковни конзилиуми кои се однесувале на одредувањето на догмата.

Така, се споменуваат епископот Бонази од Наисус, кој го негирал трајното девственоста на Марија, како што направил и Хелвед и Јовиниан кои се сметале за еретици.⁷⁵ Поврзано со ова и другите проблеми кои ги направил по отпуштањето Бонази, епископот на Наисус, бил повикан од Папата Инокентие I со наредбата

⁷¹ L Nigris, Gj.B, Огледало на верба (Pasqyrë besimi), Скадар, 1942, 135

⁷² G.Ferrari, La Chesa Ortodossa Albanese, në Oriente cristiano, an. XVIII, nr 4, Palermo, 1978, 8

⁷³ Gjini, 3

⁷⁴ ibid

⁷⁵ Gjini, 36

Magna me gratulatio во 414 година, која им била испратена на Солунскиот епископ и викарот на Светата Столица, вклучително и на 22 епископати, каде се наоѓал и епископатот на Дарданија, и им одговорил на поставените прашања околу ракоположението.⁷⁶ Тука се и некои писма на папи кои се обраќаат на хиерарсите од регионот и на Дарданците кои се однесувале или за шизмите и ставовиве околу овие предизвици, како што е таа на Гелазие I во 493 година *Ubi primum* испратено до дарданските епископи со објаснување зашто не се споменуваат имињата на еретиците во црква.⁷⁷

Истиот Папа, по една година (3 август 494) со писмото *Audientes orthodoxam* им се обратил на „universis episcopis per Dardaniam sive per Illyricum constitutes“ со совет да ги избегнат искривените толкувања на Еустик и ги запознал со казната за епископот на Солун, кој не се одделил од Акациите.⁷⁸

Во повратното писмо потпишано од „Humiles episcopo Dardanie“ го уверуваат папата дека немало да се сложат со учењето на Еустак, Акацие или Петар и барале некој од кругот на папата од неговата ангелска Света Столица, „ex angelica sede vestra“, да ги посети. од неговата ангелска Света Столица, „ex angelica sede vestra“.⁷⁹

Од Улпијана бил и епископот монофизитен Гергенци, кој всушност својата дејност ја развил далеку оттука, во бреговите на Црвеното Море каде бил испратен како емисар на архиепископот на Сафара.⁸⁰

Во Дарданија, во ова далечно место за него, бил интерниран и епископот на Сабата, Еустак, кој по Синодот во Константинопол во 360 година морал да се оддалечи за одредено време, барем од аријанските поддржувачи.⁸¹

⁷⁶ PL 2, 326-537; Mansi, III, 1058-1064

⁷⁷ Види, Corpus Cristorum Ecclesiasticorum Latinorum, 35/1, 218-223, ep.79; Mansi, VIII, 14; Gjini, 65, ст.6

⁷⁸ CSEL, T.35/1, 464-468, ep.101, Mansi, VIII, 46-47; Gjini, 65, ст.9

⁷⁹ PL 59, 21-22; Gjini, 67, ст.27

⁸⁰ Види, L.Duchesne, Eglises eparees, Paris, 195, 344; Gjini, 55

⁸¹ PL 32, 845, 93; Gjini, 33, ст.13

Дарданските епископи значи, се споменуваат заедно со тие од Илирија по разни црковни конзилиуми, посебно во општопознатите конзилиуми, како тој на Ница каде се дискутирало за прашањето на Арие и неговото учење со многу антиаријанско влијание, и кој бил казнет и исклучен од сите функции и дури бил интерниран во Илирија заедно со неговите следбеници, како и епископот на Александрија и на Либија.

„Dacus Dardaniae“ се споменува во Конзилиумот во Никеја во 325 година, како што е и потпишан во заклучните акти на конзилиумот.⁸² Заедно со Дакус од Скупи е и Будиос од Стоби, кој можеби му бил потчинат нему и последователно следеле и другите епископи од Илирија - Протугерот на Сардика и Домот од Сирмиум.⁸³

Во работата на конзилиумот епископите на регионот на Илирија имале активна улога предлагајќи ја формулата на *Credos*, Вербата.⁸⁴ Таа ќе постане едно дебатно доктринарно прашање за две децении во следниот Конзилиум во Сардика во 342 година. Во Конзилиумот се согледале неколку важни работи вклучително и дисциплинарниите преку каноните, вкупно 21 од нив. Треба да се истакне дека активен во работите бил и епископот на Дарданија, *Gaudenci* од Наисус, кој во име на епископите од Илирија го предложил текстот на канонот кој се однесувал на судската содржина, што се пишувала кога се отпуштал некој епископ и апелирал на највисоката инстанција во Рим, според кој не можело тој повторно да се именува, без да се донесе краен епилог и пресуда.⁸⁵

⁸² H.Gezler-H.Higenfeld-O.Cuntz, *Patrum Ncaenorum nomina latine greace coptice syriace arabice armenice*, Lipsiae MDCCCXCVIII, 5, 51-56; G.Gjini, *Епископија Скопје Призрен низ векови*, Drita, 2011, 32

⁸³ Gjini, *op.cit.*, 32

⁸⁴ J.D.Mansi, *Sacrocum conciliorum nova et simlissima collection*, 53 vol., FlorntinaeVenetiisParisiisLipsiae 1759-1927, VIII, 256-257, Gjini, 32, стр.3

⁸⁵ Mansi, VIII, 1141-1143, Gjini, 33

Овој став го поддржувале и другите епископи во регионот, а кој бил потпишан во актите на конзилиумот, посебно митрополитот *Paregorius a Dardania de Scupis*.⁸⁶

Дарданија и нејзината црква се споменуваат и во познатото писмо на Свети Атанас *Epistolae fetales* за Божиќ во 344 година.⁸⁷

Фарлати, во списокот на епископот на Скупи, го поврзувал и Урсил во 451 година, не специфицирајќи дали тој учествувал во Конзилиумот во Халкедон. Но од подоцнежните писма на дарданските епископи испратени до императорот Леон Августин, се гледа дека Урсил ја добил функцијата по одржувањето на Конзилиумот. Ѓини претпоставува дека во Конзилиумот учествувал и еден неидентификуван митрополит од Дарданија, кој се споменува во писмото од 424 година на папата Целестин I.⁸⁸

Фактички, од списокот на дарданските епископи и архиепископи на главниот град Скупи, постои една празнина од 81 година, па не се споменува ниту еден носител по Парегон од 341 година, па сè до овој непознат свештеник на папата Целестин.⁸⁹

Но, *Macedonicus a Dardania de Ulpianis* е свештеникот потпишан во актите на Конзилиумот во Сардика во 342 година.⁹⁰

Монофизитизмот било главното прашање дебатирано на Конзилиумот во Константинопол од 553 година, кој нашол широко распространување посебно на Исток. Таму учествувале и сите дардански епископи. Содржината која надвладувала, била таа позната како *Tria Capitula* околу која се истакнале како многу активни црковните претставници на Дарданија. Присутни на овој важен црковен настан биле и Фока од Стоби каде таму се претставувале во име на архиепископот Justiniana Primas Benantinit, потоа Проектот на Наисус, како и

⁸⁶ Gjini, 33

⁸⁷ S.Athanasius, Historia Arianorum, PG 25 726; Gjini, 33, ст.11

⁸⁸ PL.5, 427; Gjini, 34, ст.21

⁸⁹ Mansi, VIII, 760; Gjini, 34, ст.18

⁹⁰ Gjini, 55

епископот на Justiniana Secundas Pali, кој фактички бил Улпијана во близина на Приштина, по реизградбите направени од Јустинијан.⁹¹

Дебатата околу *Tria Capitula* ја поставила во центарот на вниманието големата создадена конфузија која ги поделила ставовите на разни службеници во црквата, кои се одразиле на подолго време, понекогаш и со спротивставени ставови, понекогаш опортунистички, понекогаш разделувачки или со промена на ставови. Всушност, Конзилиумот II во Константинопол бил директно дело на императорот Јустинијан, кој сакал да ги помири разделените монофизити по Конзилиумот во Халкедон, кој го одбил ставот за монофизитноста на Христос, истакнувајќи ги доктрините на двете негови природи, духовната и човечната. Јустинијан се потрудил да изгради една уникатна позиција повикувајќи го во Константинопол папата Вергилије, кој во почетокот се колебал по ова прашање. Но, Јустинијан инсистирал на заедништво, кој фактички ја ставал во двобој одлуката на Конзилиумот во Халкедон.⁹²

Јустинијан започнал сè со критиката кон тројца теолози, Ибеа од Одеса, Теодор од Мопсуестија и Теодор од Кир.

Дарданските епископи повеќето биле против кон овој став. Освен Банант, кој иако во Константинопол се претставувал ефективно од Фока кој обично ги потпишал документите на конзилиумите, другиот дел на високите дардански црковни службеници биле против казнувањето на *Tria Capitula*, а, исто така, биле против *Constitutum* на папата Виргилие, кој тој го усвоил како компромис на поддршка за Јустинијан.⁹³

Фактички, тоа што се случило во Дарданија по дебатата во „*Tria Capitula*“ било отворено незадоволство кое според тврдењето на Прокоп довел до востание во 552 до 559 година, кое успеало да се задуши и да се стави под контрола со доведувањето на војните сили кои морале да ги доведе Јустинијан и да ги

⁹¹ Gjini, 34-35

⁹² Gjini, 34

⁹³ Gjini, 52-53

стационира во близина на Justiniana Secundas (значи Улпијана), каде изгледа бил епицентарот на незадоволството.⁹⁴

Работата била толку чувствителна, за да и епископите на Аквилеа биле во колизија и шизма со папата поради ова прашање до 689 година.⁹⁵

Скупи и Улпијана, односно подоцна *Justiniana Prima* и *Justiniana Secunda* се епископските центри каде се споменува Црквата во Дарданија.

Првото епископско седиште во Дарданија треба да е Скупи, кој како таков се споменува кај Птоломеј,⁹⁶ Прокопиј.⁹⁷ Додека, Скупи како метропола на Дарданија изразито го истакнува Хиерокле.⁹⁸

Античкиот Скупи каде се вкрстувале важните патни врски како *Naissus-Scupi-Thessalonika*, дунавските предели северно на патот за *Singidunum*, или патот за Јадран преку Улпијана во *Lissus*, биле главен фактор тој да стане главен центар кој имал предности од географската гледна точка.

По разрушувањето од катастрофалниот земјотрес во 518 година и реизградбата на Јустинијан, Јустинијана Прима ќе биде главен црковен центар и во Дарданија. Архиепископот на Јустинијана Прима според волјата на императорот Јустинијан, но и врз основа на папскиот декрет бил, исто така, и викар на епископите на Рим, фактички метропола и центар на епископите на голем дел од Илирија.⁹⁹ Последователно, со големото посредување на Јустинијан (527-565), Јустинијана Прима станал црковен и административен мегацентар, кој и создал една нова независна црковна провинција, давајќи ѝ нејзе примарна улога. Јустинијан фактички ја поделил провинцијата Илирик на два дела, јужниот со Солун како центар и другиот дел формиран со седиште во неговото родно место,

⁹⁴ E.Stein, Histoire du Bas-Empire, t.II. De la disparition d'empire d'Occident á la mort de Justinien (476-565). Paris Bruxelles Amsterdam, 1949, 676; Gjini, 53, стр.21

⁹⁵ Види, G. Cuscito, Fede e politica ad Aquileia, Dibattito teologico e centri di potere (secoli IV-VI), Udine, 1987; Leksikografski Zavod Miroslav Krleža, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1227>

⁹⁶ Ptolemaeus III, 4, rec.Bekkerus I., Bonnae, 184, 436

⁹⁷ Procop.Caesar., DeAedificiis IV 1, во VIZNJ I, 5455

⁹⁸ Hierocles, Synecdemos: „Provincia Dardaniae sub preside, urbes 3: Scupom metropolis, Merion, Ulpiana“, rec. Bekkerius., Bonnae, 1848, 393; Gjini, 54, стр.3

⁹⁹ Procopius, De aedificiis IV 1, 17-20, në VIZNJ I, Beograd, 1955, 54-55; Gjini, 55

Јустинијана Прима. И за ова, во неговата позната Новела XI од 14 април 535 година тој ја создал големата диецеца, егзархатот, или викаријатот во овој дел на Империјата.¹⁰⁰

Иако, постојат поделени идеи за убикацијата на Јустинијана Прима, поврзувајќи ја со територијата на Скопје, археолошките наоѓања во Царичин Град близу Лебане изгледа му дават повеќе можност да биде голем историски црковен центар.¹⁰¹

Улпијана, или позната и како *Municipium Ulpiana Splendidissima*,¹⁰² или како ќе биде позната по реизградбата во 518 година и како Јустинијана Секунда ќе биде еден друг црковен епископски центар на Дарданија.

Со Улпијана се надоврзуваат и двајца рани маченици (паднати херои), Флори и Лаури, по изградбата и демонстративното рушење на паганскиот храм, биле погубени во Улпијана. Култот на мачениците каменоресци е доста познат во средновековието. Нивните черепи биле сочувани во царскиот манастир во Константинопол, во Пантократор во XIV-XV век, додека нивниот култ се распространи и во Русија како одгојувачи на коњи.¹⁰³

Во овој период на зачетоците на нестабилноста и поделбите помеѓу Рим во Запад и Константинопол во Исток, административните граници не се совпаѓаа со црковните и интервенциите и недоразбирањата биле токму тука. Папата го постави својот викар со центар во Солун, кој имал власт над голем дел од Илирија која административно припаѓала на Источен Рим, Константинопол. Јустинијана Прима била една нова епизода на ова тежнење, на овој административен и црковен соживот.

¹⁰⁰ Justinian, Nov.XI, CXXXI, cap 3

¹⁰¹ Види, G.Prinzing, Entstehung und Rezeption der Justiniana-Prima in Mittelalter, ByzantinoBulgarica, Academe Bulgare des Sciences, Sofia, 1978, 269-287; Bavant, Bernard, Vujadin Ivanišević. Iustiniana Prima (Caričin Grad) – eine spätantike Stadt vom Reissbrett. Roms Erbe auf dem Balkan: Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien. Hrsg. U. Brandl und M. Vasić. Mainz am Rhein, 2007.

¹⁰² Guidë arkeologjike e Kosovës, Prishtina, 212,70

¹⁰³ Н. Çetinkaya, Крштението и раните цркви на христијаните штотуку откриено во Улпијана, Косово, Archeologica 2, Археолошки Институт на Косово, Приштина, 2015, 105

Така, Папа Џелати во 496 година со писмото *Valdi e mirati* им се обратил на епископите дардански наспоменувајќи ја врховната власт на Светата Апостолска Столица.¹⁰⁴

Всушност, папските писма од ова време за дарданските хиерарси освен од доктринарна и инструктивна природа, се и од административен и дисциплински карактер, како и последното писмо на папата Џелати од 496 година *Quia per ambitions*, кое било наменето на тие со „universsis per Dardaniam episcopis constitutes“ со кое се наредувало во Илирија епископите да бидат назначани митрополитот, додека тој сам требало да биде избран од регионалните епископи на соодветната провинција, како што било предвидено со стариот правилник.¹⁰⁵

Дарданските епископи, Урсил, Далмат и Максим одговорија на писмото на императорот Леони I Августин по неговото циркуларно писмо и го убедило дека ќе дадат поддршка за казнување на однесувањето на Тимотеј од Елур кој го запоседнал тронот на убиениот епископ Потер од Александрија, истовремено потврдувајќи ја почитта кон одредбите на Конзилиумот во Халкедон.¹⁰⁶

Всушност, проблемот со разликите во контролата на еден дел од црковните провинции на Илирија, некогаш во Солун некогаш во Јустинијана Прима, кои иако административно му припаѓале на Константинопол, Новиот Рим, во црковен поглед биле под приматот на римскиот папа и ова прашање остана нерешено со векови понатаму. Фактички, важниот наследен црковен наслов на Јустинијана Прима ќе биде и понатаму кај повисоките црковни службеници на Католичката или Православната црква во регионот на Балканот.¹⁰⁷

Ставот на дарданскиот епископ Павле во овој конзилиум дека имало архиепископи и му одговарале нему (*archiepiscopum habeo et eo respondeo*), е

¹⁰⁴ CSEL, t35/I, 369-398, ep.95, Masni, VIII, 49-63; Gjini, 65, ст.10

¹⁰⁵ A. Thiel, I, 435-436, ep.29; PL 59, 101-102, Mansi, VIII, 134—135; Gjini, 65, ст.11

¹⁰⁶ Farlati, VIII, 4-5,; Gjini, 67, ст.26

¹⁰⁷ Види, G.Prinzing, op.cit

сфатен дека епископијата на Улпијана била суфагран (гранка) на Јустинијана Прима.¹⁰⁸

Со непостоењето на Викаријатот на Јустинијана Прима повторно се активира Викарот на Солун и тоа се гледа кај VI Општ Конзилиум организиран од императорот Константин IV,¹⁰⁹ каде викарот се потпишува како „*Apostolicae Sedis Romae vicarius et legatus*“.¹¹⁰ Само по еден век се гледа голема промена во ова претставување, бидејќи во II Конзилиум на Никеа во 787 година, егзархот на Солун се потпишувал како обичен провинциски митрополит под патронат на Патриканс на Константинопол.¹¹¹ Во една фаза кога кнезот Борис (852-899) се поколебал помеѓу Рим и Константинопол, папата Никола I се трудел да ја искористи шансата за повторно воспоставување на Викаријатот во Солун, каде ќе се вклучеле и Новиот и Стариот Епир, заедно со Илирија, Македонија, Тесалија, Ахаја, Приморска и Средоземна Дација, Дарданија и Превалитанија, но ова не испадна добро за Рим.¹¹² Исто тежнеење направи и Јован VIII (872-882) сакајќи да ги заштити старите права за именување и разрешување на епископите и го презел очајниот чекор на нивна екскомуникација.¹¹³

Тоа што треба да се истакне околу раното христијанство во Дарданија, е и раната христијанска архитектура. На двете рани преубави базилики во Улпијана,¹¹⁴ последно е додадено и интересното пронаоѓање на баптистериумот и една импресивна базилика со дијаметар 20м x 40м, за која се мисли дека е наменета за Флори и Лаури.¹¹⁵

¹⁰⁸ Kosovo, nekad i danas, Косово, некогаш и сега, монографија, Borba, Beograd, 1973, 107

¹⁰⁹ Види, <https://www.britannica.com/event/Council-of-Constantinople-AD-680-681>

¹¹⁰ Concilium Constantinopol. III an 680, Mansi XI, 640; Gjini, 78, ст.33

¹¹¹ Concilium Nicaenum II an, 787, Mansi XIII, XI, 640; Gjini, 78, ст.34

¹¹² Nicolaus I Pp., ep. „Primncipatum itaque“, ad Michaelem Imperat., nē: PL 119, 179; Gjini, 78, ст.36

¹¹³ Mansi, XVII, 68; PL 125, 764; Gjini, 79, ст.40

¹¹⁴ За Улпиана види литература, М.Parović-Pešikan, Antička Ulpijana prema dosadašnjim istraživanjima, tarinar n.s XXXII, 1981-1982, Beograd; G.Karović, H.Mehmetaj, Ulpijana, arheološka istraživanja, 1995 godine, GDKS, Beograd, 1996; G.Cvetković-Tomašević, Ulpijana, arheološka istraživanja u središtu i južnom delu antičkg grada, Saopštenja XV, Beograd, 1983; Zana Hoxha, Arianit Buqinca, Придонесот на странските проучувачи за античкиот град Улпијана, Албанологија, vol.5, Tetovo, 2018, 183-187

¹¹⁵ Види, Н. Çetinkaya, Крштението и раните цркви на христијаните штотуку откриено во Улпијана, Косово, Archeologica 2, Археолошки Институт на Косово, Приштина, 2015, 103-106

Но, има и други идеи со кои цркви во Дарданија се поврзани Флори и Лаури, пред скоро време, откриен е еден црковен објект кој зазема централно место во калето на Арилијаќ, кој по сè изгледа дека спаѓа во реизградбата преземена од Јустинијан по земјотресот од 518 година. Калето кое доминира во полето во Косово, со две идентични крипти ги натерало некои автори да мислат дека ова е место на обожаване на двајцата маченици од Улпијана, Флори и Лаури. Всушност *Arilaqa* или „Архилаќа“, личи според некои средновековни извори на изразот *Arhidiakon*.¹¹⁶

Базиликата со камбанарија е регистрирана на кривината на реката Дрим во Паскалица, кај село Видење.¹¹⁷ Кај Печка Бања, во близина на село Бањице е сочувана една црква на раното христијанство која има крипта и апсида.¹¹⁸ Една голема рановизантиска базилика со баптистериум (крштелница) и свонарник (камбанарија) се пронајдени во близина на Светиот Мост во селото Бела Црква, додека една друга, исто така, во Дукаѓинското Поле, во Студеница, каде се наоѓа комплексот на многуте средовековни цркви кај Студеница Хвостанска, пронајдени се темели на една трипартитна (тројна) базилика од периодот на раното христијанство.¹¹⁹ Една рана базилика е откопана во последно време и во Кориша до Призрен, која датира околу VI век.¹²⁰ Една друга палеохристијанска црква во Врмица, блиску до Призрен, е регистрирана од археолошки откопувања.¹²¹

Познатата катедрала во Призрен на Богородица Левишка, исто така, е реизградена на темелите на една рана базилика.¹²²

Ранохристијански цркви се најдени и во новите археолошки откопувања во калето на Вучак.

¹¹⁶ Atanasije Urosevic, O isceznom selu Kumanovu na Kosovu, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, 1956

¹¹⁷ Kosovo-Kosova, op.cit, 390

¹¹⁸ ibid

¹¹⁹ ibid

¹²⁰ Luan Përzhita, Kemajl Luci, Gëzim Hoxha, Adem Bunguri, Fatmir Peja, Tomorr Kastrati, Археолошка КАРТА на Косово, I, Академија на науките и уметностите на Косово, Приштина, 2006, 233, 280

¹²¹ Карта, op.cit, 261

¹²² Види, A.Deroko, Spomenici arhitekture IX-XVIII veka u Jugoslaviji, Beograd, 1964, 29; Edi Shukriu, Црквата на свети Пренда Призен, Приштина, 2012. 11-12

Во Малишевските Бањи се најдени објекти на раното средновековие, меѓу нив и крстови во форма на огрлицы и ланчиња, кои се идентификуваат со Команската култура.¹²³

Периодот по падот на границата на Дунав во 610 година до раното средновековие, по миграцијата на народите, останува вистинско непозната за црковните трагови. По 602 година, само во X век се споменува некогашната „Ecclesia Scupina“.¹²⁴ Иако охридската дијецеза и поранешната дијецеза на Стоби, сега Брегалничка, се споменува во 864 година, само во X век се споменува „Thronios Scupion“.¹²⁵

Интересно е дека единствената црква од ова време во територијата на денешно Косово е таа од село Пустеник, кај Качаничка Клисура, недалеку од патот кој води за Скопје. Еднобродната црква со римска апсида има интересен натпис со портал стилизиран со свастиките на ѕвездата на Давид со натпис *Ic Xc NIKA*, што датира од X-XI век.¹²⁶

Подоцна, со грбот и печатот на Васил II, во 1019 година кога се зборува за правата на Охридската епископија по падот на државата на Самоил, се споменуваат и изразно дијецезите на Битола, Струмица, Моровизда, Ниш, Браина, Београд, Срем, Скопје, Призрен, Липјане и др.¹²⁷

Интересно е дека Охридската архиепископија ги презема врз себе достоинствено атрибутите на Јустинијана Прима, ќе ги користи и истакне нив во разни критични ситуации, дури и кога се случува одвојувањето на Српската црква од Охридската епископија, која од неа се сметаше за неканонска, како што се гледа и во познатото писмо на Хоматијан.¹²⁸ Но и во случајот кога се именува Теодор I

¹²³ КАРТА, 295

¹²⁴ Gjini, 74

¹²⁵ N.Zlatarski, Istorija na Blgarskata drzava I/1, Sofija, 1918, 360; J.Ivanov, Blgarski starini niz Makedonija, Sofija, 1931, 57; Gjini, 75

¹²⁶ Dj.Orlov, Ruševine crkve u selu Stari Pusteni, Glasnik Skopskog Naučnog Društva, XV-XVI, Skopje, 1936, 324-326

¹²⁷ Ivanov, op.cit, 550-555

¹²⁸ G.Ostrogoski, Pismo Dimitrija Homatiana Cv.Savi i odlomak Homatijanovog pisma patrijarhu Germanu o Savinom posvecenju, Svetogorski zbornik, knjiga 2, Beograd, 1938, 91-125

Ангел за император. Тогаш Охридската епископија се повикува на правата на Јустинијана Прима дадени во Новелата на Јустинијан кои ја смета неа за епископија со специјални права веднаш по Рим и Константинопол, создадена на канонски начин со дозвола на „светиот папа Виргилие“.¹²⁹

Интересно е дека во средновековието, Теодор Балсамон, пред да стане познат патрик на Антиох, бил ангажиран во име на императорот Михаил Комнен (1143-1180) и патрикот на Константинопол Михаил III (1169-1177) да го направи прочистувањето и ревидирањето на Номоканонот со 14 наслови, кој бил службен показател на Источната православна црква.¹³⁰ Во обидите за прочистување и усогласување на овој правен труд, се вклучени и Василиките од времето на македонската династија од 887-892 г. кои се однесува на рангирањето и категоризацијата на црквите, каде се цитираат и Новелите 11 и 131 на Јустинијан кои се однесуваат на епископијата и архиепископијата на Јустинијана Прима.¹³¹ Балсамон во неговото толкување истакнува дека Василиките не се вклучени во Новелата 11, туку се инкорпорирани во Новелата 131 на Јустинијан, каде се истакнува дека: „Неговата Светлост, архиепископот на Јустинијана Прима, нашата татковина, секогаш ќе ги има под своја јурисдикција епископите на епископии: Средоземна Дакија, Дакија Рипенсис, Превалитанија и Средна и Горна Дарданија и Панонија, иста како и тој да ги именува нив; а него, од друга страна да го именува месниот синод, додека во месните епархии да го заземат местото на римскиот апостолски трон, според одлуките на светиот папа Вигилиј“.¹³² Ова јасно се надоврзува со Охридската архиепископија, која имала такво право. Едно такво нешто го потврдува и потписот на Јован Комнин од Охрид, како архиепископ на *Justinana Primas* во 1156 година во Конзилиумот на Константинопол при настанот на еретичкото учење на Соторис Пантевгенос.¹³³ Исто така, со одлуката напишана од Патрикот (свештеникот) Јеремија во 1531 Охрид станува рамен на Јустинијана

¹²⁹ Види пошироко кај, Miodrag Petrovic, *Istrijska-Ptavska strana Homatijanovog pisma „Najprecasnijem medju monasima o sinu velikog zupana Srbije kir Savi“*, Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta, XIX, 1980, 174-206

¹³⁰ Petrovic, op.cit 181

¹³¹ ibid

¹³² G.E. Heimbach, *Basilicorum t, I, liber V, tit. III*, Lipsae 1833 Petrovic, op.cit, 181, f.65

¹³³ Migne PG 140, 197; Petrovic, op.cit, 183, f.75

Прима и дури се негира автокефалноста на Српската православна црква во отсуство на одлука на сеопштиот Конзилиум.¹³⁴

Но, Ватикан не се повлече од неговото толкување на правото врз Јустинијана Прима дури и кога воопшто не ја играл оваа улога. Долго време, дури и се наменуваа апсентни наслови од оваа територија, до едно време во доцното средновековие кога лицата на терен ја носеле оваа титула, како што ќе видиме подоцна.

Христијанството кај дојдените народи, Словените, се случи постепено. Во близина на византиското влијание, кај Македонците и Бугарите ова се случи малку порано, додека кај Србите не се случи пред половината на IX век.¹³⁵ Всушност, прифаќањето на христијанството кај Словените, зависно од тоа од кого се прифати и етаблира во него се нарекуваше *Slavia Orthodoxa* или *Slavia Romana*.¹³⁶

Јасните споменувања на католиците во просторот на Косово толку јасно доаѓаат во израз со развојот на рударството и рудните наоѓалишта. Ова посебно од XIII век и понатаму кога српските кралеви ги поканиле Сасите како професионални рудари. Средновековната Србија била позната за поседување на рудни ресурси, до толку што патешествениците како *Adae* дури во 1332 година јавувал во Франција дека српскиот крал има пет златни и сребрени рудници кои работат непрекинато.¹³⁷ и тоа го прави подоцна и византискиот Критовул кој во 1453 година ги споредувал рудниците на овој предел со тие во Индија.¹³⁸

Јован Длугас, полски писател во XV век, исто така, ги споменува големите рудни богатства на ова место (држава).¹³⁹

¹³⁴ А. Рарадопуло-Керамеџ, Изъсториѣ Охридской Ипекской патриархѣ, Византійскій Временикѣ II, Сѣанктпетербургъ 1896, 118-120; Petrovic, 184, f.77

¹³⁵ J.Jelenić, Povjest Hristove Crkve II, Zagreb, 1928, 54-55

¹³⁶ Nga Ligjeratat e dr.Henrik Birnbaum në CEU, 1993-1994

¹³⁷ G.Adae, Directorium ad passagium faciendum per Philippum regnem Franciae in terram sanctam anno 1332; Споменици на средновековната понова историја на Македонија II, Скопје, 177, 617

¹³⁸ K. Jireček, Trgovački drumovi i rundici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, Sarajevo, 1951, 71

¹³⁹ Jireček-Radonić, Istorija Srba I, 422

Всушност, во средината на XIV век се чувствува потреба за нови снабдувања во рударскиот пазар поради исцрпувањето на многу рудници во Европа, додека во регионот на Централна Европа, Чешка и Словачка, ова се забранува одредено време поради хунските војни. Во оваа празнина интервенираат Дубровчаните кои поттикнуваат трговија со руди внатре во Балканот.¹⁴⁰

Српските кралеви кои политички и административно го контролираа овој дел од Балканот по византиското повлекување, посебно по падот на Константинопол во 1204 година, беа господари на експлоатираните рудни површини, но за нивното искористување знаеле само Сасите со едно истакнато искуство. Но, нивното доаѓање фактички привлекол голем број претприемачи, кои во најголем број беа Дубровчани, но и Албанци, Которани, Спликани, Задрани, Венецијанци, но и Власи, Срби и Грци¹⁴¹. Всушност, латинскиот елемент бил јасно вклучен околу оваа нова активност: Сасите како професионални рудари, Дубровчаните како трговци и корисници на лиценци, но и Которчани, или Венецијанци како трговци, Албанците како работна сила и посебно како католички свештеници. Сасите живееле како заедница и во почетокот се спомнувале од католичките свештеници кои ги следеле, како доминиканскиот свештеник *Frater Armanus Teutonicus de ordine predicatorum*,¹⁴² или еден друг *Presbiter Coradus, capellanus domini Fabigar*.¹⁴³ Фактички, овие поставувања на заедниците со себе носел и привилегии за слободно употребување на верата, што значи и градење на католички храмови, како што е случајот на Црквата на Госпа *Heinz de Biberanis civil Briscouiensnes*, која била дадена под патронство на домениканите од Рагуза.¹⁴⁴

Дури, забележано е дека околу овие католички храмови имало и судири за тоа кој има јурисдикција врз нив, Бар или Котор, како што се случи со судирот од 1284 година.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Види, S.Rizaj, Косово низ вековите XV,XVII, XVII, администрација, економија, општество и народно движење, Rilindja, 1982

¹⁴¹ Jireček-Radonić, Istorija Srba I, 269

¹⁴² Gjini, 83

¹⁴³ ibid

¹⁴⁴ Dinic, Za Istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni I, Beograd, 1955, 3

¹⁴⁵ AAI, I, 146-147, nr.489, 490; Gjini, 84, f.5

Раното спомнување на оваа заедница се воочува и во 1280 година во Брсково, каде од дубровнички извори јасно се назначени со етничкиот епитет *Teotonici* или дури и *Tedeschi*¹⁴⁶.

Всушност, голем вистински центар на присуството на Сасите биле градовите и рудниците како Новобрдо, по Трепча, Брвеник над Лап, но и гратчето Јањево, или Рогозна и др.

Јиричек истакнува дека во овие заедници секоја рударска населба имаше и црква и клерик, свештеник или помошник свештеник на парохијата.¹⁴⁷ Во Брвеник, кој се сметаше за которска колонија, но и поврзана со Дубровник, се знаеше за црквата на Свети Трифун,¹⁴⁸ кој всушност бил светец заштитник на градот Котор.

Во Трепча се споменува црквата на Благословената Госпа, изградена во XIII век со истакнати фрески.¹⁴⁹

Трепча била населба со многу активности и жива заедница, како познато рударско место за долго време и по доаѓањето на османлиите.¹⁵⁰

За разлика од другите населби кои ја делеле судбината на затворање на рудниците префрлувајќи се на други места или кои исчезнале како Новобрдо, Трепча или Шашковец во Велетин, Јањево остана како католичка заедница со векови до денес. Но, додека Јањево подоцна имало хрватска и албанска заедница, изгледа дека меѓу првите кои биле таму, можеби биле Сасите, мисли Ѓини.¹⁵¹ Тој истакнува дека во Јањево во 1328 година се спомнува католичкиот свештеник (фратер), додека своето на црквата во Јањево од 1368 година, кое се мисли дека е донесено како подарок од постарата црква на Свети Коли, има готски натпис, и во свонарникот е вградена една плоча со латински готски натпис¹⁵². Црквата на Свети

¹⁴⁶ Gjini, 83

¹⁴⁷ Jireček, Rudarstvo..., 7

¹⁴⁸ Jireček-Radonić, Istorija Srba, 27

¹⁴⁹ Jireček-Radonić, op.cit, 271

¹⁵⁰ Shih, S.Rizaj, Косово низ вековите XV, XVII, XVII, администрација, економија, општество и народно движење, Rilindja, 1982

¹⁵¹ Gjini, 84-85

¹⁵² ibid

Коли според еден дубровнички документ го носи потписот на презвитер *Andreas plebanus sancti Nicolai de Agneva*.¹⁵³

Јањево со околината се споменува за прв пат во средновековието во писмото на Папа Бенедикт IX до Марин, епископот на Бар во 1303 година.¹⁵⁴ Тој имаше своја парохија во 1328 година.¹⁵⁵ Во папските документи Јањево се споменува и во 1346 година, додека дубровничката колонија, според документите била формирана во 1433 година.¹⁵⁶ Во 1437-1444 година таму живееле само 19 Дубровчани.¹⁵⁷ Дубровчанецот Радоја Стрјежевиќ бил принц на Јањево во 1461 година.¹⁵⁸ Во XV век таму се споменува „Арбанско маало“.¹⁵⁹

Името на католичкиот свештеник на Јањево се појавува во еден натпис во 1425 година.¹⁶⁰

Но, оваа парохија се споменува поврзано на изворите и со Грачаница, што изгледа конфузно. Но, познавајќи ја микрогеографијата, Ѓини мисли дека оваа заедница е поставена на маргините на Грачаница, блиску до рудниците.¹⁶¹ Всушност, Кишница, која некогаш бил рудник користен од Римјаните на античка Улпијана, бил еден од рудниците употребени во средновековието и токму над неа се наоѓа калето на Велетин, каде се мисли дека била црквата на Сасите¹⁶² и под неа Јањево, како гратче на рударска католичка заедница за неколку века. Повеќе од центар, тука се зборува за парохија или католички рударски регион, кој подоцна се надоврзува и со неколку католички или криптокатолички населби како Брус, Бресалце, и др. кои биле зад Јањево во Новобрдо, па до Карадак, каде подоцна опстанал католичкиот простор, кој подоцна ќе биде позната токму Црната Богородица.

¹⁵³ D.Kovačević, O Janjevu u doba srednjovekovne srpske države, IG, br.1-4, 1952125; Gjini, 85, f.23

¹⁵⁴ D.Kovačević, op.cit., 121; S.Rizaj, 210

¹⁵⁵ Rizaj, op.cit, 210

¹⁵⁶ Kovacevic, op.cit., 122

¹⁵⁷ Kovacevic, op.cit., 125

¹⁵⁸ Kovacevic, op.cit., 126 Rizaj, 210

¹⁵⁹ Rizaj, 211

¹⁶⁰ I.Jastrebov, Podaci za istorju srpske crkve, Beograd, 1879, 64

¹⁶¹ Gjini, 84

¹⁶² Авторот бил на археолошките истражувања во тврдината на Велетин водени од др.Edi Shukriu и починатиот Fatmir Peja во 1988

Една таква рана и важна католичка заедница која опстанала до денес е и Призрен. Во еден акт на Клемент VIII од 1346 година произлегува дека епископот на Котор го имаше правото на згрижување на црквата *S.Marie de Prisren, Petri supra Prisren*.¹⁶³

Во Призрен била присутна и една трговска заедница, но и дубровничкиот конзул.¹⁶⁴

Новобрдо претставувала населба со изразена католичка заедница, како еден од најважните рударски центри на Балканот и пошироко во XIV-XVI век. Во XV век таа постанала еден од градовите со најмногу население во регионот, помеѓу 40.000 и 50.000 жители, вклучително калето и долниот град.¹⁶⁵ Таму имала една жива заедница и големо населено место. Освен Сасите како главни рудари, таму имаше и други кои зависеа од ова многу профитабилна дејност, како што се Дубровчани, разни Далматински и Италијански трговци, и останати од внатрешноста на Балканот, албански свештеници, српски администратори, и др. Се споменуваат дека преубави цркви: катедралската црква Свети Коли во Долни Трг, и црквата на Сасите малку подолу, и двете од XIV век.¹⁶⁶ Меѓу споменатите свештеници во почетокот се Сасите: *domus Parcus qoundam pauli Teutonicus* (1421-1422); од локалните свештеникот Никаш, братот на Мартин Врла; од Дубровник многу ретко имало свештеници, се споменува Паско Бобаљевиќ, во 1405 година, *canonicus Ragusii et plebanus Novi Montim*. Следува голем број на албански свештеници: презвитерот *Ginus filiius Georgi de Nouaberda*, *dominus Marcus Marcus caput Apis*, *dom Gjoni*, *domnus Michael Martini de s.Paolo de Pollato*, *dom Georgius Gega*, *don Nichola Progounouich*, *dom Nicola de Tanus de Noumonte*.¹⁶⁷

¹⁶³ A.Theiner, Monumenta Slavorum, I, 215

¹⁶⁴ K.Kostiќ, Naši gradovi na jugu, Beograd, 1922, 1-3

¹⁶⁵ Mijatović, Despot Đurađ Branković, I, 85; N.Filipović, Riza, 222

¹⁶⁶ Gjini, 85

¹⁶⁷ ibid

Во Новобрдо се сретнуваат и доминиканци, но тие немале црква во градот, како „frater Juan de Nuamonte ordinis predicatorum“, или „venerabilis savre theologie profesor dominus mister Valerius de Nouamonte ordinis predicatorum“. ¹⁶⁸

Во градот имало и болница водена од католичката црква. ¹⁶⁹

Приштина, исто така, се споменува рано како населба со католичко население. Таму всушност, се наоѓала царината за тргуваните рударски производи. Во 1387 година жителот на Ново Брдо, Марк Звиздиќ, донирал 5 дукати за завршување на католичката црква на света Марија во Приштина. ¹⁷⁰ Во Приштина се споменуваат католичките свештеници: дон Пјетри, дон Никола, дон Леси, дон Марин, „presbiter Pristine“, потоа дон Никш Цетемначиќ, дон Андреа Дринкашевиќ, Степко Радулиновиќ. ¹⁷¹ Организираната католичка заедница, вклучително дубровничката, која освен со руди и сребро, се занимавала и со кројаштво, пекарство, столарство, производство на свеќи, донирал и помош за црквата и дури се грижела за сиромасите „de Pristina de nostra fede“. ¹⁷²

Во Приштина се собирале католичките свештеници од другите предели како Ново Брдо, Дубровник или Трепча, како Вранеше Арбанас. Таму била сместена и благородничкото семејство од Улцињ, Де Тани, еден од ова семејство, Кимо Мака де Тани се споменува како еден од 130 избрани во разни судски комисии и се спомнуваат во рагузиските документи како „нашиот почесен граѓанин“. ¹⁷³

Помеѓу Приштина и Трепча се споменува и градот Вучитрн со една католичка колонија, кој бил посетуван од дубровчаните. ¹⁷⁴

Фактички, како што споменува и Константин, германскиот јазик не се слушал во овие предели од 1600 година, поради процесот на асимилацијата на

¹⁶⁸ Dinić, op.cit, II,93-94

¹⁶⁹ ibid

¹⁷⁰ D. Kovačević-Kojić, Priština u srednjem vijeku, Istorijски Časopis, Istorijски Institut u Beogradu, XXII, Beograd, 1975, 46

¹⁷¹ D. Kovačević-Kojić, Priština..., 65

¹⁷² Kovačević-Kojić, Priština..., 60-64; Gjini, 86

¹⁷³ Kovačević-Kojić, Priština..., 67-68; Gjini, 86

¹⁷⁴ Kostić, op.cit., 26-27

Сасите кој веќе бил завршен со нивно топење во локалното население, било тоа со Хрвати, Албанци или Далматинци и др., и голем дел емигрирале во Дубровник или на други места.¹⁷⁵ Наспроти Јиречек¹⁷⁶ кој мисли дека асимилацијата на Сасите настанала во раниот османлиски период, Михајло Диниќ мисли дека тоа се случило порано со падот на Србија и Босна.¹⁷⁷

Прашањето на етничката номинација на католиците во овој предел понекогаш е проблематично. Папскиот визитатор Петар Мазреку, при неговата посета во Бугарија во 1626 година, истакнувал дека католиците на Ципровец, Копиловци и другите бугарски места се нарекувале „бугари“ само затоа што се родени таму, додека се делумно Арбанаси, делумно Саси и бивши католизирани павликијани (*...impropriamente Bulgari per essere natti in Bulgaria, ma sono parte Albanesi parte Sasi, et i Pauliani confertite nuovamente*)¹⁷⁸

Ризај мисли дека „сас“ во почетокот имал повеќе етничко значење, а подоцна професионално значење, значи рудар.¹⁷⁹ Всушност, доста од професионалните изрази во металургијата се презедоа од Сасите и беа германски, како *lehenhäuer*, на словенски адаптирано како *лемшаадник*, *лехновар* што имало значење на рентиран рударски работник, потоа *urbarer* кој бил мерач на рударските јами, додека во османлиското време бил познат и специјалниот закон за рударска активност токму со името *Канунот* на Сасите.¹⁸⁰

Со тек на времето, како што се гледа и од трговската книга на дубровчанецот Михајло Лукаревиќ од триесеттите години на XIV век од 120 „foxer“, рудари, повеќето биле локални жители, Срби и Албанци.¹⁸¹

¹⁷⁵ Jirecek-Radonic, Istorija Srba II, 91, 92

¹⁷⁶ *ibid*

¹⁷⁷ M.Dinic, za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni, I, Beograd, 1955, 380

¹⁷⁸ “Nastavnik”, XXIII. 380; Skender Rizaj, Rudari (Madendžije) u sistemua privilegija i dužnosti (“Wuaf ve musellem reaya”), Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, IX, 1963, Pristina, 219

¹⁷⁹ Rizaj, 219

¹⁸⁰ Види пошироко кај Skender Rizaj, Rudari (Madendžije) u sistemua privilegija i dužnosti („Wuaf ve musellem reaya”), Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, IX, 1963, Pristina, 213-235

¹⁸¹ Dinić, op.cit., 12 Rizaj, op.cit, 21, стр.31

Фактички, во овој постсредновековен период кој е познат и како поново време каде се појавува прашањето на јазикот и етникумот, ќе има свое влијание и феноменот “католици” и “останати” но, и во самото битие католик и ова ќе дојде до израз во текот на понатамошното именување на хиерарсите во призренската дијецеза и скопската епископија.

Организирањето на католичката дијецеза во средновековието е сложено. Во средновековието изгледа едно време дека епископите на призренската дијецеза се именувани во отсуство. Ферлати мисли дека призренскиот епископ бил тој кој се споменува во писмото на Иноценти IV, на 12 април 1253 година, со кое им се обраќал на суфраганите на црквата од Бар и им наредувал да го дочекаат со почит Гуфрид од редот на малите браќа без да ги специфицира нив, иако нема посебно објаснување.¹⁸²

Значи, на почетокот, не се знаеле имињата на епископите на Призрен, но тие престојувале во Авињон и подоцна се појавувале еден по еден, како Конрад од доминиканскиот ред од 1313-1320 година, кој го наследува Бенедикт во 1335-1338 година.¹⁸³

Подоцна разбираме дека Урбан V наместо мртвиот Ѓони, го наименува Роберт Ворксорп од редот на еремитите на Свети Августин за епископ на Призрен, кој всушност бил суфраган на многу епископи во 1350-1375 година, следен од истиот ред со друг наименуван, Гулиелм.¹⁸⁴

По сè изгледа овие наименувани престојувале во Авињон вршејќи функција *in abstencio*, но од друг податок од 1363 година се истакнува дека епископот на Призрен платил 50 златници на сметката на централната каса на папата кога ја добил наредбата за наименување, додека единаесет години подоцна во истата книга се сретнуваат факти дека епископот на Скопје бил ослободен од таксата поради

¹⁸² Farlati, op.cit, VII, 42; Bullarum Franciscanum Romanorum pontifictum constitutions, epistolas ac diplomata continens tribus ordinibus Clissarum, et Poentificentium concessa I, Romae 1759, 653 nr 472.; Gjini, 116, ст.7, 8

¹⁸³ Gjini, 117

¹⁸⁴ C. Eubel Bullarium Franciscanum sive Romanorum pontificum constitutions, Romae, 1898, I, 409; Gjini, 117

лошата финансиска состојба и сиромаштијата.¹⁸⁵ Не се знае дали тоа беше Јован од 1363 година, како што тврди недвојбено Ѓини.¹⁸⁶

Подоцна, од некои околни извори, се истакнува некаков „frater Johannes episcopus Prisrensis“, кој оставил во наследство четири книги во Стон, а на 16 и 17 јули 1375 година, малку пред да умре се споменува еден тестамент составен од Пал Волца.¹⁸⁷

Постоел епископот Андреа кој во 1387 година¹⁸⁸ го презел плаќањето на наредбата за наменување во Призрен, следен како се мисли од доминиканецот Ѓерѓ Пандузи наменуван од папата Бонифаци IX (12 февруари 1404 година) како епископ на „Priscensi et Bendensi“, на здружените, малку конфузни, дијецези¹⁸⁹

Но, тоа што следува е фактички еден вакуум на информации, бидејќи цели два века недостасуваат информации за седиштето на епископијата на Призрен. Само во 1596 година има информација кога католиците од овој регион ја замолиле Светата Столица да ги посети Петар Салинати, бидејќи останале без свештеник. Имало и предлог Салинати да стане епископ на Ципровец со наслов епископ на Скопје.¹⁹⁰

Подоцна, папата го именувал Петар Катиниќ за епископ на Бар во 1618 година, „in partibus infidelum“, каде се споменува и фактот дека призренската црква е суфраган на архиепископијата на Бар.¹⁹¹ Тој дошол во Призрен во празното седиште на дијецезата кога се создале услови, но го покривал и Белград и имал посети на терен, но се скарал и со епископот на Бар, Марин Бици.¹⁹²

¹⁸⁵ H.Hoberg, *Taxae pro communibus servitiis. Ex obligationum ab anno 1295 usque ad annum 1455*, Città del Vaticano 1949, 108; Gjini, 117, f.10, 11

¹⁸⁶ Gjini, 117

¹⁸⁷ M.Shufflay, *Србите и Албанците (Sërbët dhe Shqiptarët)*, Pristina, 1978, 196

¹⁸⁸ Eubel, *op.cit.*, I, 488

¹⁸⁹ P.F.Bremond, *Bullarum ordin. fratar.Predicatorum II*, Romae 1730, 457

¹⁹⁰ Gjini, 117

¹⁹¹ I.Dujcev, *Sofijskata katolicka arhiepiskopija prez 17 vek. Izucavanje i dokumneti L'arcievescovado cattolico di Sofia nel secolo XVII*, Studio e dcomuneti, Sofija, 1939, 121-122, бр. XII, Gjini, 118, f.16

¹⁹² Gjini, 118

Всушност, во 1622 година во призренската дијецеза имал и еден наменуван локален човек, Пјетер Мазреку, кој некогаш бил викар на архиепископијата на Бар. Тој имал специјални мисии како посетител и емисар и известувач на Светата Столица, така што неговото ракоположение било овозможено дури на 31 мај 1624 година.¹⁹³

Во познатото известување на Мазреку ја истакнувал тешката состојба на католиците во овие предели, посебно на селата на Призрен, кои биле потчинети на исламот во тешки услови без верски водачи и со тешки даноци.¹⁹⁴

Мазреку благодарение на неговата репутација добиена на терен, познавањето на јазиците и изразената способност, набргу од неговиот регион во Призрен се искачил високо во католичката хиерархија наменувајќи се како архиепископ на Бар на 16 септември 1624 година како и „primas на Србија“, додека починал на 27 ноември 1634 година во Скопје каде и е погребан.¹⁹⁵

Него во Призрен го наследил *fra Giovanni de Posegha Bosnense*, од редовите на францисканците, кој изгледа бил предложен од барскиот архиепископ Ѓерѓ Барди, а избран од верската Конгрегација за пропаганда во 1624 година, како призренски епископ.¹⁹⁶ Но, тој исчезнал на мистериозен начин, според некои, на патот за именување во Рим.¹⁹⁷

Можеби од таа причина тој не се споменува како претходник на Фрањо Стојмировиќ, кого во 1650 година го именувал папата Иноценти X, како епископ на Призрен.¹⁹⁸

¹⁹³ K.Draganović, Izvješće apsoltskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol.naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srjemu, Slavoniji i Bosni g.1623 i 1624, Starine JAZU XXXIX, Zafreb, 1938, 2

¹⁹⁴ ibid

¹⁹⁵ J.Radonić, Rimka kurija i južnoskovenske zemlje od XVI do XX v., Beograd, 195, 36; E.Fermendžin, Isprave god. 1579-1671 tičuće se Crne Gore i Stare Srbije, Starine JAZU XXV, Zagreb, 1892, 12

¹⁹⁶ B. Pandžić, L'opera dell S.Congregazione per la popolazioni della Peenisola Balcanica centrale. Sacra, Congregationis de Propaganda Fide memoria rerum, vol.1/2 (1662-1700), Rom-Freiburg-Wien, 1971, 305

¹⁹⁷ Gjini, 118

¹⁹⁸ Gjini, 11

Во анализите на католичката црква оставил трага случајот на конфликтот помеѓу компетенциите на дијецезите на католичките цркви кој настанал во ова време во овој регион. Интересно е дека во ова време, всушност само една година подоцна, бил именуван Андреа Богдани за охридски архиепископ, кој барал од Светата Столица да се постави во Јањево или Приштина, којшто создал недоразбирање за границите и компетенциите помеѓу овие дијецези и епископите Стојмировиќ и Андреа Богдани.¹⁹⁹ Недоразбирањата стигнале и до самите верници, така што католичките верници од Новобрдо во 1653 година напишале писмо до Конгрегацијата да направи избор.²⁰⁰ Потоа, бил именуван од Конгрегацијата специјален пратеник кој се занимавал со решавањето на конфликтот, а тој беше пратеникот Марк Криз, кој внимателно ги разгледал создадените околности и ги повикал епископите кои имаа недоразбирање. Но, Стојмировиќ од Призрен воопшто не се појавил.²⁰¹

Изгледа дека при ова лобирање дошле до израз и ставот за распространувањето на верниците и важноста на покриената територија, но и на јазикот и регионалниот и етничкиот идентитет. Иако архиепископот охридски имал голема титула, јужно од Скопје не се сретнувал некој католик. Од друга страна, архиепископот на Софија Петар лобирал за месниот Стојмировиќ од Ципровец со писмото датирано од 1 февруари 1655 година.²⁰²

Во Рим во ова време се собрал советот на кардиналите за да го разгледа случајот и извештајот на посетителот Марк Криз. Всушност, *Propaganda Fide* одлучил да го постави Стојмировиќ на тронот на Охрид, а Андреа за архиепископ на Скопје.²⁰³

Ова била значајна промена. Само една година подоцна Богдан повторно преземал контрола на сите празни дијецези во територијата на Србија и на тој начин како архиепископ на Скопје го презел приматот и улогата кои дотогаш ги имал

¹⁹⁹ Dujcev, op.cit, 136-137 nr.XXIII

²⁰⁰ E.Fermendžin, Acta Bulgariae eccleastica ab a 1565 usque ad an. 1799, MSHSM, XVII, Zagrebaie 1887, 225-226

²⁰¹ Gjini, 119

²⁰² Fermendžin, , Starine XXV, 187-191

²⁰³ Fremendžin, op.cit, 194

архиепископот на Бар. Од овој момент и престанува да дејствува дијецезата на Призрен која не се споменува повеќе и изгледа дека со наменувањето на Богдан за архиепископ на Скопје доаѓа и до реално соединување на двете дијецези во една територија.²⁰⁴ Значи, *de facto* здружувањето на епископијата Скопје-Призрен.

Со поставувањето на Андреа Богдани на оваа важна функција, се создава можност да се постават серија католички хиерарси, како што е неговиот внук многу познат за албанската култура и книжевност Пјетер Богдани. Всушност, двете семејства, Богдани и Мазреку, поставиле нивни луѓе во високи и важни католички функции, кои во времето на противреформацијата одиграле примарна улога не само верска, туку и културна. Како што истакнува и проучувачот Антал Молнар, тие биле претходниците на албанската национална преродба, определувајќи го Косово како една територија и кредло на оваа формација на формирањето и католицизмот како негово комплексно место за дејствување.²⁰⁵ Именувањето и дејствувањето во отсуство важело за средновековието и истовремено за епископијата на Скопје, слично на Призрен до нивната фузија, како што се спомена погоре. Истовремено, именуваниите во тронот на Скопје биле Германци кои ја покривале формално од надвор симболиката на ништарскиот трон на Скопје, додека во подоцнежниот период, тие се последователно Унгарци.

Така, папата Бонифаци IX го наменува во Скопје, Јован од редовите на доминиканците во 1299 година, но тој живеел и дејствувал во Келн, Германија, додека не починал и бил погребан на 17 октомври 1321 година во црквата на доминиканскиот ред на кој му припаѓал.²⁰⁶

Еден друг епископ од Скопје, исто така, од редовите на доминиканците, бил Ѓон Лемег, кој ја презел функцијата во 1327 година, а изгледа дека на оваа функција дошол по препорака на архиепископот од Келн.²⁰⁷ Според податоците

²⁰⁴ Gjini, 119

²⁰⁵ Рефератот на Антал Молнар на Конференцијата по повод 550 годишнината на Скендербег, Приштина, октомври, 2018

²⁰⁶ Farlati, VIII, 18

²⁰⁷ *ibid*

дадени од Фарлан, изгледа дека дијецезата на Скопје била директно под покровителство на Рим, „Ecclesie Romanae immediate subjeta“.²⁰⁸

Fredericus Retersbeke во 1351 година го наследил испразнетото место на Скопје од далеку, а бил од редот на францисканците.²⁰⁹ Него го наследил Ѓон Кајоде, како редовник на свети Анслем во 1352 година.²¹⁰ Цистерскиот свештеник Ѓон Сиберг бил именуван за епископ на Скопје на 23 октомври 1354 година и тој живеел и дејствувал од дијецезата на Келн, каде и починал на 30 октомври 1366 година.²¹¹ Во 1389 година за епископ на дијецезата на Скопје бил Херман, кој бил помошник архиепископ на Мајнц.²¹² Потоа од Бонифаци IX бил именуван за епископ во Скопје Антон Терами.²¹³ На 12 август 1402 година, повторно Бонифаци IX го именувал цистерцискиот свештеник Роберт Тоетин за епископ скопски, од неговата матична абиција Дункесел.²¹⁴

Тој е следен од некој Алберт, кој според неговите претенции бил некаков нунција на папата, како што може да се види во писмото на Гргур XII од 1409 година каде тој го предлага, *Albertum episcopum Scopiensem* заедно со неговата свита, придружувачи, коњаници и пешадинци.²¹⁵ Тоа што фактички го разликува Алберт од претходниците е фактот дека тој во 1410 година се споменува дека се наоѓал во Скопје.²¹⁶

Еден друг, исто така, од далеку, на чело на Скопје формално бил и Јован Хелдин, доминиканец, помошник епископ на Бамберг, кој починал во 1466 година.²¹⁷

²⁰⁸ Ibid; Gjini, 121

²⁰⁹ L. Waddingus, *Annales Minorum VIII*, Ad Claras Aquas 1932, 88, nr.75, XLII

²¹⁰ Eubel, 439; Gjini, 122, f.12

²¹¹ A. Binterim, *Suffraganei Colonieses extraordinarii, sive de sacras Coloniensis ecclesiae propepiscopis, vulgo Weihbiscöfen, syntagma historicum*, Moguntiae 1843, 50, f. 2; Gjini, 122, f/13

²¹² Eubel I, 439

²¹³ Farlati, VIII, 19

²¹⁴ Eubel I, 439, Gjini, 122

²¹⁵ A. Thiener, *Monumenta Slavorum I*, 348-348

²¹⁶ A. Pechayre, *L'archevêché d'Ochrida de 1394 á 1767*, në: *Echos d'Orient* 39 (1936), 183; Gjini, 122, f.24

²¹⁷ Eubel II, 294

Од Хелдин, речиси за половина век немал податоци за католичкиот лидер, барем номинално, на чело на Скопје. Потоа, Бенедикт Варсалум бил поставен на тронот во Скопје од папата Леон X, на 10 ноември 1518 година.²¹⁸ Тој бил Унгарец и лектор во Бач и бил толериран да ја изврши функцијата од далеку имајќи ја предвид тешката состојба.²¹⁹ Него го наследил, повторно, еден Унгарец, Стефан Закалинци, наменуван од папа Јул III за епископ на ден 3.8.1554 година.²²⁰ Третиот Унгарец по ред на оваа функција станува Фран Андреис во 1571 година, кој бил каноник и суфраган на епископот на Естергон.²²¹

По една пауза за која нема податоци, продолжува и понатаму еден Унгарец на чело на тронот во Скопје – доминиканецот Хијасинт Макриподар, наменуван на 11 октомври 1649 година.²²²

Всушност, по создавањето на Пропоагна на верата, во 1622, со одлука на папата Гргур XVI, се воспостави друга димензија на приод кон католицизмот во османлискиот Балкан.²²³ Посебно со изборот на Пјетер Мазреку за папски пратеник, се овозможи подлабок пристап во разбирањето и дејствувањето наспроти католиците во овој дел на Балканот. Мазреку бил од Призрен кој го владеел мајчиниот албански јазик, словенскиот во неколку варијанти на употреба во Балканот, турскиот, италијанскиот и латинскиот јазик. Бил капелан на дубровничките трговци во Бугарија, имал искуство од неговите патешествија и мисии во над 100 места и четири кралства, фактички во Србија, Босна, Бугарија, Македонија, Косово и Албанија и имал дипломатски способности бивајќи со тоа и добар надгледувач. Тој од неговата посета во период 1623-1624 го составил еден од најдеталните аналитички извештаи за регионот, кој му обезбедил и функција на епископ на Призрен на 31 мај 1624 година.²²⁴ Малку подоцна тој дошол и на

²¹⁸ Eubel III, 294

²¹⁹ Gjini, 122

²²⁰ Eubel II, 294

²²¹ Farlati VIII, 19

²²² V.Fontana, Sacrum theatrum dominicanum I, Roma, 1666, 292, cap.V, tit.536; Gjini, 123, f.33

²²³ Zefi, Zupa Letnica, 20

²²⁴ Zefi, Letnica..., 21

високата функција на архиепископот на Бар, што подразбира и администратор на сите празни епископии на Србија, на ден 16 септември 1624 година.²²⁵

Мазреку успеал преку посредувањето на дубровничката дипломатија добро продрена во Истанбул да го добие и султанскиот ферман кој му овозможувал слободно движење низ разните провинции во османлискиот Балкан.²²⁶

Извештаите од посетите на Мазреку се концентрирале во овие краишта, вклучително Летница, Скопје, Кратово, Новобрдо, Трепча, Приштина и Призрен, каде тој ја опишувал состојбата на католиците.²²⁷

Мазреку починал во Скопје на 27 ноември 1634 година, бил погребан „со голема тага од народот и клериците“.²²⁸

Местото на Мазреку го зазел друг Албанец, Ѓерѓ Барди.²²⁹ Тој како епископ на Бар ја посетил Летница и околината и други предели.²³⁰

За овој предел се важни и двајцата Богдани, Прво, архиепископот Андреа Богдани, кој детално известувал на Конгрегацијата на верата, како на 28 февруари 1668 година и подоцна на 23 ноември 1671 година.²³¹ Извештаите детално ја опишуваат тешката состојба на католиците со даноците, градењето на црквата во Јањево, и другите околности во животот на католичката заедница.²³²

Од последната Канонска посета во 1672 година, се дознава за патувањата и посетите кои ги направил кај католиците од овој предел архиепископот Андреа Богдани, кој веќе како старец од 76 години го замолил папата да му овозможи повлекување и именување на неговиот внук Пјетер Богдани на негово место (2

²²⁵ *ibid*

²²⁶ D.Bojanic, Sultanska akta izdata na zahtev Dubrovačke republike od 1627-1642 godine (Dubrovački defter br. 3) Miscallenea, Mešovita grada, knjiga X, 1982, Historijski Institute-Beograd, Beograd, 1982, 74-75

²²⁷²²⁷ Zefi, 20-21

²²⁸ Krunoslav Draganovic, *op.cit.*, 3-4

²²⁹ Marko Jačov, 309

²³⁰ Jacov, 590

²³¹ Zefi, 26

²³²²³² ASCPE, SOCG, vol.428, ff. 449, 450, 451v; Zefi, 27, f.37

септември 1676 година.²³³ Пјетер Богдан во тоа време бил епископ во Скадар.²³⁴ Богдани бил активен и оставил длабоки траги во историјата на црквата, политичката историја и на културната историја.

Со добивањето на тронот во Скопје, тој во своите први обраќања се жалел на притисоците извршени од српските православни епископи и османлиските службеници и барал да се интервенира кај западните дипломатски претставници акредитирани во Истанбул за да се олесни неговата работа.²³⁵

Богдани дејствувал и бил многу активен на терен. Автор на разни познати публикации за верата на албански јазик. Тој бил една од централните фигури на антиосманлинскиот активизам во познатите австро-турски војни од 1689 година, каде и загинал трагично.

По австро-турските војни за долго време се влошувала состојбата на католичката заедница. Дел од црквите биле разрушени и не се дозволувало нивна реизградба, додека животот на заедницата станувал тежок по разурнувачките војувања.

Во XVIII век, овој предел е познат по канонските посети на Петар Карагиќ, кој во 1706 година го посетувал Скопје, Кратово, Летница и католичките села на Карадак и кажувал дека таму служел свештеникот Павао Јошчиќ, со поддршка од 30 шкоди кои ги добивал годишно од Верската конгрегација.²³⁶ Состојбата била многу лоша по разурнувачките војни со Австријците, така што во Скопје веќе немала црква која не била разрушена и изгорена, службите се одржувале во капела. Исто така, во Кратово и Летница османлиските власти не дозволувале нивна реизградба.²³⁷ Од другиот извештај на г. Карагич во 1710 година се дознава дека е намален бројот на католиците; во Скопје останала една католичка куќа со 55 души, во Кратово 6 куќи со 25 души, во Карадак 21 куќа со 110 католици. Католичката

²³³ ASCPE, SOCG, vol.462, f.179tv.; Zefi, 28, f.41

²³⁴ Zefi, 28

²³⁵ ASCPE, SOCG,, 472,ff.233r-255v; Zefi, 29,f.49

²³⁶ Zefi, 32

²³⁷ Archivio Segreto Vaticano, S.Congr.Concillii, vol.728, *Kanonska Vizitacija 1706*, Zefi, 31, f.56

црква во Карадак, Скопје, „Зачнатите на Небесна Госпа“ била делумно рушена со неколку зида останати, додека таа на свети Ѓорѓи била целосно разрушена.²³⁸ Подоцна се известува како се одржувале мисите во овие разрушени цркви.²³⁹

Архиепископот Караѓиќ во 1725 година известува дека свештеникот Никола Висчиќ починал и тој бил заменет од Андре Брацани, кој претходно бил емисар во Пеќ, кој по негово сведоштво ги зборувал локалните јазици, албански, хрватски, турски.²⁴⁰

Подоцна архиепископот Михаил Сума известувал дека животот бил тежок не само за католичката заедница туку и за клерикот, кои исто така биле угнетувани од Османлиите. Тие морале да дадат бакшиши за да извршат некоја работа, но биле во опасност и да бидат раселени и не им било дозволено да поседуваат некој имот, додека црковниот имот бил уништен.²⁴¹

Според сведоштвото на Сума во ова време низ целата архиепископија само две цркви имале кров, таа во Јањево и во Зум, додека другите биле рушевини и капелите на свештениците и редовниците биле покриени со кал и слама.²⁴²

Местото на Сума го добил поранешниот негов викар, Ѓон Никола Казази кој имал искуство во овој предел и кој порано бил ангажиран со работа во овие предели. Архиепископот Змајевиќ сметал и преферирал да биде избран Ѓон Никола Казази и во негова препорака на Конгрегацијата вели дека “неговото наименувањето значи спас за архиепископијата на Скопје, која претрпе тешки разрушувања од војната, опстана со некое божјо чудо и со работата и љубовта на викарот Никола“.²⁴³

Подоцна Матеј Мазреку ја известувал Конгрегацијата за тешката состојба на католиците во овие предели во 1764 година истакнувајќи дека било потребно да се

²³⁸ ASCPE, SOCG, vol.593, f.52r; Zefi, 32, f.60

²³⁹ ASV.S.Congr.Concilii, Scopiensis, vol.728, *Kanonska vizitacija 1722*;

²⁴⁰ ASV.S.Congr.Concilii, Scopiensis, vol.728, *Kanonska vizitacija 1725*

²⁴¹ ASV.S.Congr.Concilii, Reltiones, Vititaciones ad lmina, Scopien, vol.1728, *Izvještaj iz 1731 godine*.

²⁴² Zefi, 33

²⁴³ ASV.S.Congr.Concilii, Scopiensis, vol.728, *Izvjestaj iz 1739 godine*

изгради црква бидејќи немала ни една во Скопје, ниту Кратово, ниту во Карадак и Летница.²⁴⁴

Разноликоста била интересна појава која се поврзува со католиците во Косово, главно од албанска националност, кои живееле двоен живот. На јавни места, на плоштади и градови и администрација, тие се однесувале како муслимани, додека во семејниот и интимниот живот тие биле католички верници. Ова било појава која се регистрира во XVI век и понатака. Од 1633 Пјетер Мазреку во своите црковни извештаи истакнува како во околината на Хас близу Призрен, имало такви луѓе кои го смениле името, но кои сакале да ја чуваат нивната католичка вера во срцето.²⁴⁵

Еден друг придружен феномен на разноликите бил што жените и во тие заедници каде мажите постанале муслимани, бидејќи се движеле на јавни места, останале и понатаму католици, во многу предели во Косово, посебно во Суварека, или во Мамуше близу Призрен, каде имало две жени од католичка вера, кои го молеле свештеникот тајно да оди да ги исповеда и благослови нив.²⁴⁶

Но, повторното изјаснување на разноликите во католици било тешко бидејќи такво нешто се казнувало со смрт, ако некој преминел на исламска вера и сакал да премине назад. Но една случка ја сменила ситуацијата. Во текот на XIX век интересна е случката на мачениците од Карадак, кои со векови живееле како „разнолики“, како скриени католици, кои решиле јавно да се изјаснат за католички верници и по тоа биле изгонети од Малик Паша Ѓиночи од Ѓњилане во прогонство во Мала Азија. По многу маки тие се вратиле на крајот во родниот крај, по интервенциите на западната дипломатија во Истанбул. Многу од нив умреле од маките од патешествието. Враќањето на шарените во јавни католици, направи да се зголеми бројот на католиците во пределот на Карадак и ова ги охрабри нив да станат пожива и појавна заедница.²⁴⁷ Станувало збор претежно за католиците на

²⁴⁴ Zefi, 36

²⁴⁵ ASCPF, SOCG, an.1633, vol.236, ff, 271-272

²⁴⁶ Fermentžin, Izprave god 1579-1671 tičuće seCrne Gore i stare Srbije , Starine JAZU XXV, Zagreb, 1887, 174

²⁴⁷ За повеќе види, Gjini,op.cit, 189-193

Терзија, Стубла, Бинча, Врнакола од парохијата *Montenegro di Scopia*, или Карадакот на парохијата Летница.²⁴⁸

²⁴⁸ Gjini, 189

II. 1. Парохијата на Летница низ векови

За основањето и потеклото на парохијата на Летница има многу нејасности. Недостасуваат податоци. Но првите документи се од XVI век и подоцна сè до денешни времиња.

Како и да е, ова католичка оаза некаде во подножјето на Карадак се поврзува со рударско-металуршката активност на хрватското и саското население уште од тоа време, заедно со албанското католичко население кое било распространето во овој дел од Косово, кои преку рударските колонии како Трепча, Новобрдо, Јањево имаат забележано рано документирано присуство уште од XIV век.

Рушевините на една голема црква и на еден надгробен споменик во Летница на свештеникот Ивана Лоле се доказ за една католичка населба населена уште од 1511 година: *HIS – HAC IN FOSSA SUNT VENERABILIS HIOHANIS LOLE OSA 1511.* – (*HIS – HAC IN FOSSA SUNT VENERABILIS JOANNIS LOLE OSSA – 1511*)²⁴⁹.

Додека од еден друг надгробен споменик од 1660 година се мисли дека таму стоела раната црква. Станува збор за гробот на Маре Винкове, ќерката на Кате која умрела на 10 август 1600 година: *S. DE MARE VICOVA D CATE 1600. MORSE ADDI X. MARZO* (*Sepulchurm de Mare Vizcova figliola de Cate 1600. morse addi X*).

Двата надгробни споменици укажуваат дека таму постоела црква.²⁵⁰

Всушност, Летница е дел од една католичка оаза, која заедно со Врнез, Шашара, Врнакола, Стубла, Бинца, Дунав биле означени како изолирани оази можеби меѓу најисточните со католичко присуство кои се поврзани со епископијата Скопје-Призрен, која имала карактер на директна јурисдикција на Конгрегацијата за проширување на верата, под покровителство на Рим.

²⁴⁹ Frok Zefi, Župa Letnica., 45

²⁵⁰ ibid

Дубровничките колонии, или подобро кажано далматинско-бошњачките колони од каде потекнувале дел од католиците дојдени во средновековието во Косово, биле тесно поврзани со трговската и рударската активност. Самото споменување на селото Шашаре, како топоним укажува на Сасите, исто како и денешното село Шашковец во близина на Јањево. Сасите како професионални рудари го одбележале своето присуство насекаде во Балканот каде имало рударско-металуршка активност.²⁵¹

Летница како населба изгледа се надоврзува токму со оваа активност. Пред сè, топонимот на селото е земен од самата река Летница, во чие течение се распространува и базира оваа католичка оаза. Реката била многу важна за искористувањето на рудата и понатамошно чистење по вадењето од земјата. За повеќе, како што споменува и пратеникот Александар Кумуловиќ во 1584 година парохијата *Montenegro di Scopia* имала 4 населби со 500 души кои биле под духовно водство на еден капелан, без да го одредува него. Кумуловиќ ѝ посветувал внимание на Летница во склоп на неговите тежнења дека таа била идеална оаза непредизвикана и непречена за да може да се одвива важна пропагандистичка и образовна католичка активност, каде може да се отвори еден католички колеџ, кој „би можел да биде потреба за целото христијанство во Србија“, бидејќи, според него, се наоѓа “во средината на покраината”. За повеќе, забележува Кумуловиќ, „Турците таму ниту живеат, ниту доаѓаат“, додека селата се ослободени од данок со крв и давање деца за јаничари.²⁵²

Оваа реченица ги натерало некои автори да мислат дека оваа привилегија е поврзана директно со рударската активност, според кои, населбите од рударски карактер биле ослободени од обврските кои и како христијани биле обврзани да ги дадат своите деца во армиската служба на јаничарите.²⁵³

Всушност, реката Летница се поврзувала и со една друга активност која подоцна се надоврзува со имотот на католичката црква како нејзин економски

²⁵¹ Види, Skender Rizaj, Косово низ вековите XV, XVII, XVIII, op.cit

²⁵² Miroslav Vanino, Isusovci i hrvatski naord, I, Zagreb, 1969, 50, f.53

²⁵³ Fehim Spaho, Turski rudarski zakoni, Glasnik Zemalskog Muzeja, XXV, Sarajevo, 1913.; Frok Zefi, Župa Letnica, 20

ресурс, бидејќи во некои подоцнежни извори, млиновите и лозјето биле двата економски извори од кои се издржувала црквата. Всушност, парохиската црква имала во сопственост еден млин и неколку ливади.²⁵⁴

Со развивањето на економските услови и политичката ситуација многу влијаеле врз присутноста и благосостојбата на овие католички заедници. Како што укажувал и Пјетер Мазреку некогашните католици од Албанија и Босна се собрале во Приштина и другите центри наоколу како Кратово, Трепча, Јањево, Новобрдо и др., поврзани со богатата активност на рудниците и имале луксузни цркви, но со опаѓањето на рударската активност овие цркви сега паднале во голема сиромаштија. Доста од нив, поради отежнатата состојба биле во незавидна положба принудувајќи се да ги сменат професиите и социјалните статуси за да работат со земјоделство, и кога наоѓаат некоја важна рударска жила тие придобивале од Османлиите кои поставиле даноци кои христијанското население не можело да ги исплати.²⁵⁵

Поради создадената ситуација освен геополитичките промени на времето, кога на пример, Новобрдо станало директен хас на Султанот, настануваат и големи промени кои следеле од географските откритија преку Атлантикот кои главно го дезориентирале пазарот со цените на рудите глобално.²⁵⁶

Професијата на летничаните поврзана со рударството излегува на виделина и од самото сведоштво на апостолскиот пратеник Пјетер Мазреку во 1623 година, кој истакнува дека жителите на Летница се златари, додека другиот сиромашен дел се занимавал со земјоделство. Мазреку доаѓајќи од Кратово ја известува

²⁵⁴ Види, Krunoslav Draganovic, Izvješće aposltoskog vizitatora Petra Masarechija o priikama katolickog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g.1623. i 1624, Starine JAZU, knjiga XXXIX, Zagreb. 1938, 30

²⁵⁵ Draganovic, 31-31

²⁵⁶ Види, S.Rizaj, Rudarstvo na Kosovo..., op.cit

Конгрегацијата дека во парохијата на скопски Карадак се некаде околу 4000²⁵⁷ верници за кои се грижи епископскиот свештеник.²⁵⁸

Податоците од Летница може да се споредат по некое време врз основа на втората посета на Мазреку во Летница, овој пат обезбедувајќи еден ферман од султанот преку дубровничката дипломатија, кој му дозволувал нему непречено и сигурно да се движи секаде низ Балканот.²⁵⁹ Всушност, Мазреку сега како важен епископ на Бар во 1644 година ја посетил повторно Летница за која тврдат дека имала десет селски населби со 10 сиромашни куќи, додека во целата парохија се 800 души. Интересно е што Мазреку во овој случај специфично истакнува дека жителите на Летница се занаетчии, додека другите жители се земјоделци. Мазреку истакнува дека парохиската црква таму е наменета за свети Ѓорѓија додека свештеникот се вика *Giec*²⁶⁰, кој бил Албанец кој добро зборува словенски.²⁶¹

Од доказите на другите посети во епископијата на Призрен и архиепископијата на Скопје, како и таа на епископот на Бар Ѓерѓ Барди, почнува да се забележи пад; во 1639 година Скопска Црна Гора имала 80 католички куќи со 560 верници. Од нив, во Летница биле само 35 католички куќи и се наоѓале црквата на свети Ѓорѓија и куќата на свештеникот, дон Матеј Матиќ кој според укажувањето на Барди имал добро поведение и образование.²⁶²

Само неколку години подоцна, во 1462 година Барди повторно известува дека во парохијата на Карадак имало само 6 католички села со 80 католички куќи и 540 души, опкружени со православни села, додека центарот на парохијата е кај

²⁵⁷ Оваа бројка можно е да е зголемена или погрешна споредена со другите податоци на посетителите

²⁵⁸ Draganic, 30

²⁵⁹ Dušanka Bojanić, Sultanska akta izdata na zahtev Dubrovačke republike od 1627. do 1624. godine (Dubrovački defter br. 3), Miscellanea, Mešovita građa, X, 1982, Historijski Institut- Beograd, Beograd, 1982, 74-75

²⁶⁰ Треба според сите околности да е *Ѓеч*

²⁶¹ Marko Jačov, Spisi Kongregacije za propaganda vere u Rimu o Srbima 1622-1624, I, Beograd, 1986, 215

²⁶² Jačov, 399

црквата свети Ѓорѓија во селото Летница, во која се сите католици освен две православни куќи.²⁶³

Приближно во тоа време, во 1655 година, познатиот епископ Пјетер Богдани, авторот на познатото албанско дело *Cunneus Prophetarium*, кој бил и внук на епископот на Скопје, Андреа Богдани, направил список на свештениците за одредени миси, предлагајќи го Ѓерѓ Мазреку како многу подобен кандидат што ги познавал јазиците во регионот, како и имал соодветно знаење образование и однесување.²⁶⁴

Целата парохија на скопски Карадак со Летница паднала на само 50 католички куќи, според Пјетер Богдани, кој од позиција на епископ на Скадар составил извештај во име на својот чичко Андреа Богдани, епископот на Скопје на 9 мај 1661 година, според кого состојбата на парохијата била отежната многу од грабежите и пљачките кои го отежнувале животот и кои одзеле животи на некои лица од парохијата. Сега парохијата била под патронатот на фра Бернард кој бил францискански опсерватор од овој предел, кој бил испратен од Конгрегацијата за проширување на верата. Тој служел во споменатата црква „Свети Ѓорѓија“ каде била и куќата на свештеникот. Но, според извештаите на архиепископот, тука имало потреба за уште двајца реформирани францисканци, бидејќи во овој предел бил само фра Бернард, кој ја вршел задачата патувајќи низ парохиите облечен во турски алишта.²⁶⁵

Двајцата Богдани се потрудиле со очајни мерки да донесат помош во склоп на фра Бернард, предложувајќи да ја добие функцијата Јероним Кукумариќ, кој имал искуство на мисионер во Кратово и Скопје во текот на 1661-1663 година, додека фра Бернард да се премести во Ново Брдо. Но, ова не се случило. Кукумариќ бил заминат за Рим и дури и по барањата на Богдани во 1664 година до Конгрегацијата, сепак тој не се вратил на мисија, додека местото на фра Бернард станало инструмент за зачувувањето на загрозениот католицизам во парохијата на

²⁶³ Jačov, 590

²⁶⁴ ASCPF, Scritture Originali refrite nelle Congregazioni Generali – Spisi generalnih sjednica (SO CG), vol.220, f.717; F.Zefi, 24, ст.19

²⁶⁵ ASCPF, SOCG, vol.309, ст.57 p-64, dhe ст.53 p-56; Zefi, 24 m ст.20

Карадак, толку што тој сам и во тешка состојба бил помогнат со плата од 25 шкоди.²⁶⁶

Има неколку докази за очајните тежнења на Богдани за да обезбеди помош и поддршка за католиците на овие предели. На собирот на Конгрегацијата одржан на 23 ноември 1671 година Богдани испратил детален извештај за архиепископијата на Скопје, каде истакнувал дека во центарот на парохијата на Карадак, значи станува збор за Летница, постоеле 30 католички куќи, додека многумина се заминати бидејќи не успеале да се соочат со тешките услови и даноци.

Интересно е да се истакне дека Андреа Богдани во овој случај спомнува за постоење на две цркви во Летница: освен она која неколку пати се спомна црквата „Свети Ѓорѓија“, сега се споменува и храмот изграден за Небесната Марија, каде служи опсервантскиот францискан, фра Бернардин, кој е локално лице. Во споменатиот собир била донесена одлука овој свештеник и понатаму да ја продолжел мисијата²⁶⁷

Додека, на 30 јули 1672 година од канонската посета на скопската архиепископија се гледа дека Андреа Богдани патувал во Летница каде одржал миса и покрстил 47 лица. Всушност, ова е последната посета на Андреа Богдани во Летница која ја опишувал детално. Тој, подоцна, на 16 јуни 1676 година побарал да биде ослободен од оваа задача во тежок терен и таа да се пренесе на некој друг од некоја околна парохија, бидејќи тој сега веќе имал 76 години.²⁶⁸

При последната посета на Андреа Богдани се споменуваат осум католички населби околу. Специфично се споменуваат познатата црква „Свети Ѓорѓија“ мартирот, која е изградена од камен и малтер и покриена со плочки. Околу неа имало гробишта, додека во дворот била и куќата на свештеникот, која сега веќе неколку пати е спомената и во разни извори. Во недела и за празници целиот народ од околината доаѓал во црквата, бидејќи другите 5 католички села не се далеку од

²⁶⁶ ASCPF, SOCG, vol.309, ст.122v

²⁶⁷ ASCPF, SOCG, vol.431, ст.149v.; Zefi, 27, 39

²⁶⁸ Zefi, 28

центарот на парохијата. При ова се давало знак за сигнализација со ударот на една плочка, наместо своното, која се слушала од верниците.²⁶⁹

Другата црква, која изгледа била во Шахара, според објаснувањето на Зеф, основано на овој извештај на Богдани, била наменета за Света Марија, исто така, изградена со камен и малтер и покриена со плочки.²⁷⁰

Двете цркви имале 5 места за миса, 2 крста, 2 путира, едниот од сребро а другиот делумно сребрено.²⁷¹

Во сите споменати села, некои во долината другите во планинскиот предел, се 70 католички куќи со 400 души, како последица на враќањето на некои семејства кои биле заминати во неможност на плаќање даноци. Сега во парохијата се споменува и еден нов мисионер кој се вика дон Натале Бачиќ, 33-годишен, точен во верската служба кој учел „во неговото место“.²⁷² Додека Андреа во неговите посети на Карадак е сменет од Симон Сума,²⁷³ еден друг албански мисионер, како него.

Конгрегацијата ја зела предвид молбата на Андреа Богдани (2 септември 1676 година) да на неговото место биде заменет од неговиот познат внук, Пјетер Богдани, кој во тоа време ја вршел улогата на епископ на Скадар.²⁷⁴

Интересно е да се види трендот на демографскиот пораст или опаѓање на оваа католичка оаза, зависно од разните временски периоди. Во средновековието, со напредокот и вреднувањето на рударството се гледа консолидирано присуство, кое продолжува и по османлиската окупација. Но, подоцна таа опаѓа и како последица на опаѓањето на потребата за руди и на еден период на економско опаѓање, но и на несигурноста, иако има интервали на мир и консолидација. Но, ситуацијата видно се променува по австро-турските војни, кога се гледа дека последиците на оваа војна се пренесуваат и во благосостојбата и безбедноста на

²⁶⁹ ASCPF, SOCG, vol.1, ff.27 r-32v.; Zefi, 28, f.40

²⁷⁰ Zefi, 28

²⁷¹ ibid

²⁷² ASCPF, SOCG, vol.1, ff.27 r-32v.; Zefi, 28, f.40

²⁷³ Zefi, 28

²⁷⁴ ASCPF, SOCG, vol.462.f.177rv.; Zefi, 28, f.42

католичката заедница посебно во оштетувањето и физичкото разрушувањето на црквите.

Всушност, притисокот врз заедницата некогаш не бил од муслиманскиот дел, туку и од православниот, и тоа доста изразено. Така, штотуку именуваниот архиепископ на Скопје Пјетер Богдани на 24 септември 1678 година ја информирал Конгрегацијата за притисоците од српскиот патријарх и неговите епископи и попови, но и од османлиската власт, така што предложил преку дипломатите од христијанските држави на Европа да се врши барање и притисок во Истанбул.²⁷⁵

Истата работа е известена и од мисионерот во парохијата на Летница Натале Бачиќ (26 јули 1681 година) кога укажувал дека тој е нападнат од група православни луѓе кој со знаме го нападнале и при тоа го ограбиле.²⁷⁶

Богдани ја посетил Летница на 15 ноември 1680 година во времето кога мисионер бил Натале Бачиќ. Богдани раскажувал дека Летница во тоа време 30 католички куќи со 25 души, додека во црквата „Свети Ѓорѓија“ во Летница во чија близина се наоѓала куќата на свештеникот и внатре се сите литургиски елементи. При оваа посета архиепископот Богдани покрстил 52 души, додека идниот ден на 16 ноември го посетил селото Лубижда каде покрстил 12 души, од 8 католички куќи колку имало селото. Следниот ден, на 17 ноември тој продолжил понатаму во Шахсаре и Врнез каде живееле 2 католички куќи, додека во меѓувреме покрстил 48 души.²⁷⁷

По австро-турските војни и смртта на Пјетер Богдани, следниот податок е од 1706 година од Петар Карагиќ и неговата канонска посета кажува дека мисионерот на Летница дон Павао Јошчиќ добивал 3 шкоди плата за одржување на неговата мисија во тешки услови, кога во парохијата на Карадак, заедно со Скопје и Кратово немало повеќе од 170 католички души. Католичката црква во Скопје била изгорена при познатиот пожар во текот на престојот на царската австриска војска, но

²⁷⁵ ASCPF, SOCG, vol.472, ст.233 r235v.; Zefi, 29, ст.49

²⁷⁶ SCPE SC SERVIA, vol.1, ст.11 rv; Zefi, 3, ст., 53

²⁷⁷ SCPE, SC ERVIA, vol.1, стр. 11rv

разрушена била и црквата во Кратово и во Карадак и Османлиите не дозволувале тие повторно да се изградат.²⁷⁸

Архиепископот Михаил Сума во 1731 година известувал дека во Карадак под мисијата на дон Андреа Брацани имало само 23 католички куќи со 198 души и тој штотуку покрстил 20 машки и 21 женски. Тој ја истакнувал тешката состојба на свештениците кои Турците не ги разликуваат од обичните верници и дека и тие биле обврзани да дадат подароци и рушвет на разните османлиски службеници за да одржат верска обреди, кои всушност, не поседувале некој имот кој и така е одземен од Турците.²⁷⁹

Во следниот извештај, четири години подоцна, во 1735 година, архиепископот Сума јавувал дека на мисијата на Скопје ѝ припаѓала и таа на Карадак кој е два дена одење од Скопје и дека таму служел дон Андреа Ламбеши. Таму останале 25 католички куќи со 250 души.²⁸⁰

Вреди да се истакне дека Сума известува дека на теренот на архиепископијата останале само две цркви под кров: една во Јањево и една во Зим. Сите други биле речиси рушевини додека капелите на свештениците биле од слама. Сума понатаму кажувал дека главната активност на верниците е занаетот на покривка на запрежните коли и земјоделството со кое се овозможувало опстанокот и придонесот за црквата, наспроти големите даноци, обврзувачката работа и тешките економски услови.²⁸¹

Наследникот на Сума, Ѓон Никол Казази во неговиот извештај од 1747 година истакнувал дека некои парохии се одржувале со лозја, додека во Летница сега млинот бил запоставен и бил одземен од Турците заедно со една ливада.²⁸²

²⁷⁸ ASV.S. Congr.Concilii, Scopiens, vol.728, Kanonska vizitacija 1707; Zefi, 32, стр.57

²⁷⁹ ASAV, S, Congr.Concilii, Relationes, Vititationes ad limina, Sopian, vol.1728, *Izveštaj iz 1731 godine*.; Zefi, 33, стр. 67

²⁸⁰ ASCOF, SOCG, vol,670, f,43rv; Zefi, 33, стр. 68

²⁸¹ Zefi, 33

²⁸² ASCPF, SOCG, vol. 471, стр.42r, *Kanonska vizitacija 1747 godine*.; Zefi, 34, стр.75

Всушност, состојбата околу оваа католичка оаза била толку деградирана поради австро-турската војна, што познатиот архиепископ Змајевиќ се надевал на чудото кое го покажала и способноста на викарот Ѓон Никол Казази за нејзин опстанок.²⁸³

Во XVIII век состојбата и понатаму деградираше за во 1755 година во Скопска Црна Гора да се известува дека имало само 13 католички куќи, кои ги служел дон Пјетер Бериша од Илирскиот колеџ на Лорета, според следниот архиепископ, Томо Томичиќ.²⁸⁴

Потоа, Матеј Мазреку во неговиот извештај во 1760 година истакнува дека во овој предел останале 277 католички души кои живееле во многу тешки услови и во целиот овој предел немало ниту една куќа на свештеник. Всушност, во текот на ова време водењето на парохијата на Летница е во Скопје или во Кратово, и според податоците од 1771 година, се забележува дека се делеле 30 шкоди за одржување на парохијата.²⁸⁵

Фактички, опаѓањето на бројот на изјаснетите католици службено е поради трансформирањето на процесот на разноликите, кои биле спомнати порано во блиските села, кога станува збор за албанските католици, кои живееле двоен верски живот: проформа во јавноста; кога носеле муслимански имиња, а во животот во домашни услови биле католици што посебно важело за женскиот дел кој немал многу надворешна комуникација. Но, работите се смениле посебно по соборот на Арбер, за кој многу се потрудил и архиепископот Вицко Змајевиќ, всушност папата Албан кој имал албанско потекло.²⁸⁶ Но, споменатиот Конзилиј го забранил овој двоен разнолик начин на однесување на живеење, охрабрувајќи го јавното изјаснување на католиците како единствен начин на католичкото бивање. Оваа

²⁸³ ASCPF, SOCG, vol.715m ст.240; Zefi, 34, ст.74

²⁸⁴ Jovan Radonić, Rimska kurija I južno slovenske zemlje od XVI do XIX veka. Beograd, 1950, 638-639

²⁸⁵ ASCPF, SC SERVIA, vol.2.ст.137; Zefi, 36, стр. 80

²⁸⁶ Види, „Concilli i ZÉUT ‘SCCIPNIIS“ Bot. III N’Rom, me sctamp T’ Cuvenit S. T’ PROPOGANDS, 1878 – FQ XI; Mons. Zef Gashi, Соборот на Арби 1703, Pristina 2003/ Воведни зборови, ст. VII – VIII; Vinçenc Malaj; Соборот на Арби 1703, Институт за филозофија и социологија, Приштина 1998, ст. 43-44;

http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2016/01/14/kuvendi_i_arb%C3%ABrit_dhe_mbrojta_identitet_it_komb%C3%ABtar_e_fetar_t%C3%AB/sq-1201032;

нова состојба, поради несоодветните услови за опстанок по апостазијата, ги обесхрабрила разноликите да се изјаснат јавно за католици. Оваа состојба се сменила со таканаречената епизода на „мачениците од Карадак“ во XIX век, кога разноликите се изјасниле дека се католици, поради што биле изгонети во Мала Азија, а била ангажирана и самата дипломатија на христијанските европски држави во Истанбул, која овозможила враќање на преживеаните во Карадак по долга голгота, а нивното католичко битие било легализирано. И оваа нова состојба пак ги сменила бројките на католичката заедница во оваа оаза која опстанала со векови.²⁸⁷ Всушност, од некои села околу Летница, Стубла, Бинца, Врнакола и Карадак биле испратени во изгнанство 24 разнолики семејства кои се изјасниле за католици со 167 члена. Од нив 79 се вратиле пак во Карадак како признати католици во јавноста, додека 88 умреле во азил.²⁸⁸

Парохијата на Карадак, во Скопска Црна Гора со центар во Летница треба да се види како столб на оваа оаза за зачувувањето на католицизмот, но и пошироко. Во многу дописи и извештаи неретко се појавувале патувачки мисии на свештениците кои ги посетуваат и блиските села како Лубижда, но и подалечни, како Лубошкара во Урошевац, Гадиш во Гњилане и доста околни села, вклучувајќи го и Брус близу Ново Брдо, и некои села помеѓу Ново Брдо и Карадак или Славковци близу Гњилане и самиот град Гњилане, и др. Во овие места биле последните католици, или разнолики кои и понатаму барале светости. Во некои од овие населби всушност веќе не живеел ниту еден католик.

Архиепископот Михаил Сума во 1731 година јавувал дека Карадак под мисија на дон Андреа Брацани има само 23 католички куќи со 198 души и дека тој покрстил 20 мажи и 21 жена. Тој ја истакнувал тешката состојба на свештениците кои Турците не ги разликуваат од обичните верници и дека и тие биле обврзани да дадат подароци и рушвет на разните османлиски службеници за да ги извршат

²⁸⁷ Lush Gjergji, *Мартирите на Карадак*; Zefi, 38-41;

²⁸⁸ Zefi, 40

верските обреди, кои, всушност, не поседуваат некој имот, кој и така им бил одземен од Турците.²⁸⁹

Во следниот извештај, четири години подоцна, во 1735 година, архиепископот Сума јавувал дека на мисијата на Скопје ѝ припаѓа и таа на Карадак кој е два дена одење од Скопје и дека таму служел дон Андреа Ламбеши. Таму останале 25 католички куќи со 250 души.²⁹⁰

Вреди да се истакне дека Сума известувал дека на теренот на архиепископијата останале само две цркви под кров: една во Јањево и една во Зим. Сите други биле речиси рушевини додека капелите на свештениците биле од слама. Сума понатаму напишал дека главната активност на верниците е занаетот на покривка на запрежните коли и земјоделството со кое се овозможувал опстанокот и придонесот за црквата, наспроти големите даноци, обврзувачката работа и тешките економски услови.²⁹¹

Наследникот на Сума, Ѓон Никол Казази во неговиот извештај од 1747 година истакнувал дека некои парохии се одржувале со лозја, додека во Летница сега млинот бил запоставен и бил одземен од Турците заедно со една ливада.²⁹²

Всушност, состојбата околу оваа католичка оаза била толку деградирана поради австро-турската војна, што познатиот архиепископ Змајевиќ се надевал на чудото кое го покажал и способноста на викарот Ѓон Никол Казази за нејзин опстанок.²⁹³

Во XVIII век состојбата и понатаму деградирала за да во 1755 година во Скопска Црна Гора се известувало за само 13 католички куќи, кои ги служел дон

²⁸⁹ ASAV, S, Congr.Concilii, Relationes, Vititationes ad limina, Sopien, vol.1728, *Izveštaj iz 1731 godine.*; Zefi, 33, ст.67

²⁹⁰ ASCOF, SOCG, vol.670, ст.43 rv; Zefi, 33, ст.68

²⁹¹ Zefi, 33

²⁹² ASCPF, SOCG, vol. 471, ст.42r, *Kanonska vizitacija 1747 godine.*; Zefi, 34, стр. 75

²⁹³ ASCPF, SOCG, vol.715m ст.240; Zefi, 34, стр.74

Пјетер Бериша од Илирскиот колеџ на Лорета, според следниот архиепископ, Томо Томичиќ.²⁹⁴

Потоа, Матеј Мазреку во неговиот извештај во 1760 година истакнува дека во овој предел останале 277 католички души кои живееле во многу тешки услови и во целиот овој предел нема ниту една кука на свештеник. Всушност, во текот на ова време водењето на парохијата на Летница е во Скопје или во Кратово, и според податоците од 1771 година, се гледа дека се давале 30 шкоди за одржување на парохијата.²⁹⁵

Фактички, опаѓањето на бројот на изјаснетите католици службено е поради трансформирањето на процесот на разноликите, кои биле спомнати порано во блиските села, кога станува збор за албанските католици, кои живееле двоен верски живот: проформа во јавноста; кога носеле муслимански имиња, а во животот во домашни услови биле католици што посебно важело за женскиот дел кој немал многу надворешна комуникација. Но, работите се смениле посебно по соборот на Арбер, за кој многу се потрудил и архиепископот Вицко Змајевиќ²⁹⁶, всушност папата Албан кој имал албанско потекло.²⁹⁷ Но, споменатиот Конзилиј го забранил овој двоен шарен начин на однесување на живеење, охрабрувајќи го јавното изјаснување на католиците како единствен начин на католичкото бивање. Оваа нова состојба, поради несоодветните услови за опстанок по апостасијата, ги обесхрабрил разноликите да се изјаснат јавно за католици. Оваа состојба се сменила со таканаречената епизода на „мачениците од Карадак“ во XIX век, кога разноликите се изјасниле дека се католици, поради што биле прогонати во Мала Азија, а потоа била ангажирана и самата дипломатија на христијанските европски држави во Истанбул, која овозможила враќање на преживеаните во Карадак по

²⁹⁴ Jovan Radonić, Rimska kurija I južno slovenske zemlje od XVI do XIX veka. Beograd, 1950, 638-639

²⁹⁵ ASCPF, SC SERVIA, vol.2. ст.137; Zefi, 36, стр.80

²⁹⁶ Види и P. Bartl, Erzbischof Vinzenz Zmajevic als „visitator Apostolicus albaniae“, në SH. P, L, Roma 1972, стр. 205 - 224

²⁹⁷ Види, “Concilli i ZËUT ‘SCCIPNIIS” Bot. III N’Rom, me sctamp T’ Cuvenit S. T’ PROPOGANDS, 1878–FQ XI; Mons. Zef Gashi, Соборот на Арби 1703, Pristina 2003/ Воведни зборови, ст. VII–VIII; Vinçenc Malaj, Соборот на Арби 1703, Институт за филозофија и социологија, Приштина 1998, ст. 43-44;

http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2016/01/14/kuvendi_i_arb%C3%ABrit_dhe_mbrojta_identitetit_komb%C3%ABtar_e_fetar_t%C3%AB/sq-1201032;

долга голгота, а нивно католичко битие било легализирано. И оваа нова состојба пак ги смени бројките на католичката заедница во оваа оаза која опстанала со векови.²⁹⁸ Всушност, од некои села околу Летница, Стубла, Бинца, Врнакола и Карадак биле изпратени во изгнанство 24 шарени семејства кои се изјасниле за католици со 167 члена. Од нив 79 се вратиле пак во Карадак како признати католици во јавноста, додека 88 умреле во азил.²⁹⁹

Парохијата на Карадак, во Скопска Црнагора со центар во Летница треба да се види како столб на оваа оаза за зачувувањето на католицизмот, но и пошироко. Во многу дописи и извештаи неретко се појавуваат патувачки мисии на свештениците кои ги посетувале и блиските села како Лубижда, но и подалечни, како Лубошкара во Урошевац, Гадиш во Гњилане и доста околни села, вклучувајќи го и Брус близу Новобрдо, и некои села помеѓу Новобрдо и Карадак или Славковци близу Гњилане и самиот град Гњилане, и др. Во овие места биле последните католици, или шарени кои и понатаму бараа светости. Како што се гледа од извештаите на апостолскиот администратор фра Урбан Богдановиќ од неговата прва посета во 1846 година, освен 4 села кои гравитираат кон Летница (Врнакола, Шашаре, Врнез) со 130 куќи и 760 католици, се и други села во подалечен периметар под грижа на парохијата и кои се католици: Стубла, Бинца, Дунав, Карадак, во делот на Витина на Карадак, Но и Лескобара близу Урошевац каде живеат 250 скриени католички семејства.³⁰⁰

Всушност, црногорската Богородица и Летница биле централен столб за одржувањето на католичката заедница како оаза во овој предел низ векови. Но, пред да одиме понатаму, вреди да се експлоатираат некои можности на потеклото на култот.

²⁹⁸ Lush Gjergji, Мартирите на Карадак; Zefi, 38-41;

²⁹⁹ Zefi, 40

³⁰⁰ ASPCF, SC SERVIA, vol.4. ст, 238, 241; Zef Froki, Letnica, 37

III. Пресвета Богородица Црногорска од Летница и нејзините паралели

До многу доцна, фактот дека постоел објект на обожување со ликот на Црната Богородица во Косово, изгледа не му било дадена потребната важност, ниту во литературата, ниту во историскиот и културен приод. Црквата „Успение (подигнување) на Пресветата Богородица“ во Летница, како и познатиот храм во Југоисточна Европа, и покрај што било споменато погоре, бил објект кој со векови ги засолнувал многубројните обожувачи на Црните Богородици, статуета која се смета дека чувала повеќе од 300 години стара. Иако, денешната црква со две камбанарии е изградена во триесеттите години, откако била изградена постарата некаде во 1866 година, претрпела штети по лизгањето на земјиштето, записите за постоењето на овој свет објект тука датираат од XV век.³⁰¹

Усните раскажувања за житието на типичен начин ѝ припишале на статуетата на Црната Богородица од Летница, статусот на култ и чудотворност, што неколку пати била преселувана и повторно вратена на истото избрано место, летајќи од Скопје, каде што била сместена во епископскиот католички центар уште од XVII век.

Одбраното место и *inventio*, повторното откривање, е класичен момент на раскажувањето на житието, поврзано со многу други Црни Богородици, и генерално со Богородичниот култ.

Исто така, создавањето на традицијата за чудотворноста и за лекувањето, особено во случаите на неплодност, направило Летница со векови да важи за многу почитувано место. Оттука, во знак на почит на денот посветен на неа, во средината на месец август, биле организирани традиционални панаѓури, каде што освен

³⁰¹ Во 1584 година османлиските извори истакнуваат дека во Летница имало 500 христијански семејства. Во 1537 година е забележано реизградбата на црквата, како и подоцна во 1866. Сегашниот објект е изграден во годините 1928-1934. Датумот 1866 и денеска се гледа во ѕидот на црквата во левиот дел од порталот

посветените верници, што ја обожавале до степен на халуцинирање при што оделе боси, присуствувале и многу посетители и разни трговци, создавајќи и прославувајќи ја придобивката од таквото големо народно собирање.

Поклонението остана форма на неприсвоиво обожување на Црната Богородица од Летница. Така, останала традиција, 15 август е денот на обединување на католиците од сите страни на Косово и регионот, и не само нив. Овој датум ги обединувал не само Албанците муслимани, туку и православните Срби и Роми.

Славата на Летница, всушност била вековна, и денес во егзодусот, извршен од тамошните жители, од страна на нивните жители Хрвати, по 700 години,³⁰² е повторно актуализирана од воените контингентни кругови на НАТО, кои повторно ја открија неа, учествувајќи во верските церемонии и го актуализира овој момент давајќи ѝ повторно место во медиумите.³⁰³

За славата на Црната Богородица во овој аспект придонел и еден друг момент: точно на тоа место Мајка Тереза решила својот живот да го посвети на католичката црква и на добротворството. Вистина е дека Гонца Бојациу пристигнала тука во 1917 година, на 7 годишна возраст, заедно со своето семејство од Скопје, како што направиле многу семејства во тоа време, посетувајќи го традиционалното светилиште кое било најважно во регионот. Мајка Тереза одлучила на 15 август 1928 година, за време на молитвата во Летница, да му служи на Господ, како што кажала самата таа, откако го слушал божјиот глас за време на молитвата.

Летница, всушност, е Црната Богородица и своето најекстремно проширување кон источниот католицизам, ако се смета феноменот на новото време во Меѓугорје во Херцеговина. Ова е елемент што ја прави Летница многу посебна.

³⁰² За егзодусот на летничките Хрвати по 1992 година види Gerlachlus Duijzings, Religion and the Politics of Identity in Kosovo, 38-40.

³⁰³ Види, <http://www.stripes.com/article.asp?section=103&article=18253>;
<http://www.photos.olivermintz.com/family/v/ofmmil/Kosovo/letnica/>; <http://jim-kosovo.blogspot.com/2005/03/back-to-letnica.html>; http://www.nato.int/kfor/chronicle/2004/chronicle_09/10.htm; <http://www.army.mil/news/2009/09/03/26966-pilgrimage-to-the-black-madonna/>

Летница може да се објасни со неколку паралели што произлегле од овој култ. Првиот, можеби и поради староста, може да биде „келтската“ паралела, односно паралелата што го менува местото на култот во синкретична смисла.

Кон крајот на осумдесеттите години, благодарение на ангажманот на неколку студенти, бил откриено невообичаено археолошко откритие.³⁰⁴ Во селото Смира, Општината Витина, на сидовите на старата цамија, која била во распаѓање, била откриена една *сполија*, една вовлечена плочка, што војниците од IV легија на Фалвијас ја посветиле на локалната божица, со име Деа Дарданика (*Dea Dardanica*). Подоцна, по препознавањето, се докажало дека овој невообичаен споменик е од голема важност за докажување на дарданскиот пантеон, се докажало дека со сигурност дошол од еден град или една урбана римска станица од соседното место Гошица. Станува збор за археолошки локалитет што не е оддалечен повеќе од 10 км од Летница. Ако се прифати објаснувањето на Жан Маркале (Jean Markale), кое го употребивме погоре во текстот, како и објаснувањето на серија други автори, тогаш оваа паралела може да има интересни сличности, посебно што повеќето од нив доаѓаат од синкретична форма, како што била „галско-римската“ форма, имајќи предвид дека Деа Дарданика иако била локално божество, во овој случај е почитувана од римските војници независно од нивното потекло, а освен тоа и вовлечената плочка во вид на една чиста римска култура, индиректно докажуваат дека била прифатена и од Римјаните во Дарданија. Освен тоа, *Деа Дарданика* е забележана и во римските нумизматички материјали во Косово.³⁰⁵ Тука се чини дека *Деа Дарданика* пуштила корени како силен култ, не само меѓу Дарданците, но била прифатена и од Римјаните.

Но, колку и да било можно овој култ да го надживеал и периодот на христијанството, што било забележително во Дарданија уште од времето на апостолите и на првите маченици Флор и Лаури од Улпијана, ова не било лесно за документирање, особено кога станува збор за христијанството во средновековието

³⁰⁴ Пронајдокот е донесен од Фетах и Емруш од Смира во Археолошката секција на Факултетот за историја во Приштина, претставен кај авторот и професорката по археологија, Еди Шукриу.

³⁰⁵ Кованицата му е покажана на авторот од археологот Хаџи Мехметај, директор на Институтот за заштита на спомениците на Општина Приштина.

и по пристигнувањето на Словените и на другите народи. Посебно, постои една моќна основа за создавање на хипотетичка паралела за трансформацијата на воспоставениот култ на божицата, како *Деа Дарданика*.³⁰⁶

Другиот елемент во оваа хипотеза е самата блискост, како и постоењето на низа урбани римски места, каде што, обично, се проширувало раното христијанство. Од друга страна, самото постоење на ова место на Црната Богородица ја отфрлило можноста овој култ да бил донесен од старата татковина на Хрватите од Летница, од Дубровник или околината. Повеќе изгледа дека таа била создадена токму во овој дел од Косово.

Но, независно од ова, блиска е и „баварската“ паралела во случајот на Летница. Тука се смета само претпоставената старост од 300 години на статуетата на Црната Богородица, која денес се наоѓа во црквата во Летница, туку и серија на околности кои можат да се поврзат со периодот на контрареформацијата. Ова особено важело кога го прифатил Ватикан приматот на Австро-Унгарија во заштита на католиците на Балканот.³⁰⁷ Се работело за серија чекори и активности што Австро-Унгарија ги преземала во тој период за повторно да ги пробуди верските и националните чувства на Албанците во соработка со Ватикан, особено во периодот на австро-турските војни и за време на кризата на Истокот, како што било отворањето на архиепископијата во Скопје во XVII век, изградбата на катедралата во Призрен со портрети на Скендербег и Хуџади, кои јасно ја одразуваат тенденцијата за евоцирање на славното минато и повикувале на нови крстоносни војни. Тука учествува и отворањето на албанското училиште во Стубла, Карадак. Уште во XVI век, католичките мисионери пробаа да основат едно

³⁰⁶ Појавата на Деа Дарданика, како вотивно поле, е сложено и уметнички и со нејзината порака. Освен натписот, таа има и три други страни, каде доминира симболот на лавиринтот, кој во епицентар има круг со три црти кои изгледа ги симболизираат трите елементи на природата. Споменатиот споменик се наоѓа во Археолошката секција на Факултетот за историја во Приштина.

³⁰⁷ Во текот на модерниот период, Австро-Унгарија одиграла улога на заштитник на католицизмот. Бивајќи во средина на словенскиот свет, пруската визија и Османлиите, Дунавската Империја секогаш била заштитник на Светата Столица и граница помеѓу руското православие и исламот. Види, Lucioano Trincia, The Central Government of the Church in the System of European Powers, Pope, Roman Curia and International Relations, во: The Papacy and New World Order: Vatican diplomacy catholic opinion at the time of Pope Leo XIII 1878-1903, ed. Vincent Viaene, Leuven University Press, 2005, 117.

високо училиште на територијата на католичката парохија во скопскиот Карадак (Montenegro di Skopia). Во извештајот на пратеникот апостолски А. Комуловиќ и неговиот придружник Т. Рагија, во 1584 година, се препорачувал отворање на едно такво училиште „in form`a di collegio“ во територијата на парохијата на Летница. Отворањето на ова училиште се оправдува од фактот дека „таму ниту живеат ниту доаѓаат Турците...“. Посебно Стубла, село во кое се зборувало албански, било соодветно за отворање на еден таков католички колеџ.³⁰⁸

Подоцна, отворањето на конзулатите во Призрен, Скопје, Скадар и други, помогнало во оживувањето на прокатоличкиот дух. Со оваа обновена католичка активност се поврзуваат и мачениците од Карадак, како една јавна рехабилитација и легализација на разноликите (криптокатолиците), што е јасно дека не можело да се случи без воена поддршка од Запад, како и притисок кон Портата по преземените реформи во XIX век.³⁰⁹

Летница, како центар на традиционално почитување на Богородичниот култ, се чини дека добила сериозна помош и поддршка за зачувување и промовирање на овој потребен католички дух.

Но, тука можеби најмногу помага објаснувањето на една друга паралела, она на Честохова (Częstochowa) во Полска. Богородицата на Честохова како традиционално место на обожување на Црната Богородица, од голема важност за католичка Полска, како најисточна граница на проширувањето на католицизмот во Централна Европа, имала невообичаена важност во текот на средновековието, а посебно во контрареформацијата. Честохова³¹⁰, и со една друга паралела е поврзана

³⁰⁸ J. Реџепагиќ, „Развојот на образованието и школскиот систем на албанската националност во територијата на денешна Југославија до 1918 година“, ЕТММ на САПК, Приштина, 1970, стр.47-48. Д. Шутерики, истакнува дека колеџот бил високо училиште за времето и дека таму освен теологија се учело филозофија и класиците. *Dh. Shuteriqi, "Марин Беликеми и други записи", "Naim Frashëri", Тирана, 1987, стр.92.*

³⁰⁹ Don Marjan Marku, По траговите на мартирите на Карадак, "Jeta Liturgjike", година II, бр. 20, август 2006, <http://www.misioni.hr/Jeta%20Liturgjike/jetaliturgjike20.pdf>.

³¹⁰ Иконата на Честохова припаѓа во групата на византиски икони, која според легендата е сликана од евангелистот Лука и од Византија е донесена како невестински дел од византиска принцеза омажена во Рутенија и од таму пристигнала во Полска во 803 година. Таа го преживеала татарскиот напад кога била оштетена од стрела, потоа хугенотите ја исекле со сабја. Ѓон Казимир

со Летница, што всушност е, граничен аспект на проширувањето на католицизмот, а освен тоа и сегмент на тромеѓата каде се мешани на сложен начин многу религии и интереси. Во случајот на Честохова во Јасна Гора, станува збор за тогашната тромеѓа на католицизмот, православието и унитаризмот.³¹¹

Во случајот на Летница, во средиштето на Карадак, станува збор за тромеѓата на католицизмот-православието-муслиманизмот. Точките на составување на овие две паралели со сигурност го привлекувале вниманието на Ватикан и Австро-Унгарија.

Освен тоа, интересен е и еден друг елемент на оваа паралела: статуетата на Црногорска Госпа (Пресвета Богородица), или како е позната меѓу народот Црната Богородица од Летница, од Карадак, е идентична од аспект на уметнички модел со славната икона во Честохова.³¹² Ова не значи дека, можеби, е само директна уметничка реплика за моделот на инспирација, туку, исто така, упатува на една друга интересна „полска“ паралела во ова споредбено истражување. Ова повеќе значи дека Честохова имаше изградена слава уште од раното средновековие, припишувајќи му го авторството на самиот евангелист Лука. Еден таков модел за реализираната реплика како статуета, што била повеќе католичка како уметнички израз отколку како икона, која повеќе се сметала за византиска, како и во Честохова, останува посебен момент на изразување што бил повеќе од уметнички, особено на културен превод на заплетканата порака многу испреплетена со верската конотација на која се става акцент на периодот на мобилизација на контрареформацијата. Ако најпосле е прифатлив заклучокот дека моделот на статуетата на Госпа Црногорска е земен од иконата на Честохова во Јасна Гора, тогаш уште повеќе тоа укажува на улогата на католичкото свештенство или

во 1655 ја објавил како „Кралица на Полска“. Види, Caroline Petres, *The Black Madonna: Our Lady of Czestochowa*, St. Anthony Guild Press, 1962.

³¹¹ Интересна е сличноста и паралелалата на Црната Богородица на Казан, која има исто значење на рускиот народ во текот на историјата. Ова и од фактот како икона од византискиот стил, но и од блискоста на двата пола кои се судираа во полско-рускиот терен. Види фуснота 4 во страна 5 на текстот.

³¹² Забелшките на Larry Hendel, свештеник во служба на Американската Војска (staff chaplain), Multinational Brigade (East).5. Види во, *A local blessing*, „Guardian“, Volume 12, Issue 15 Produced for Personnel of KFOR Multinational Brigade (East) September 21, 2005, <http://www.tffalcon.hqusareur.army.mil/PDFs/6B/21sep05.pdf>.

Ватикан во случајот со Богородицата од Летница, бидејќи не изгледа веројатно дека некој од Карадак сам пишувал за да се инспирира во Јасна Гора и пошироко во далечната Полска. Иако земениот модел не треба да го донесе неопходниот заклучок дека култот на Црната Богородица не постоел и претходно. Но за еден појасен заклучок, можеби се потребни повеќе извори. Како и да е, ако во Полска од тоа време беше тешко да оди некој обичен човек од Летница, ова не може да се каже за свештенството, посебно за важниот мисионер на Ватикан во Балкан и Европа, сплитскиот племеник кој ја посетил Летница и балканските држави во 1584, Александар Комуловиќ (1584-1608).³¹³ Тој ја посети Полска само по неколку години, во една посебна мисија дадена од самиот папа за да се обиде да ги здружи во сехристијанска алијанса за востание против Турците, за што Комуловиќ добил специјална задача од папата Клемент VIII да стапи во дијалог со Русија во 1595 и 1597 година, по првиот неуспех со Иван Грозни.³¹⁴ Комуловиќ првично му го испрати извештајот на следниот папа, Сикст V, за неговата посета во балканските држави 1584-1587, каде предлагал да се направи христијанска антиосманлиска алијанса преку Москва, која ќе ги вклучела и дунавските земји, војска од некаде околу половина милион војници, која би ја натерала Турција да се брани во Константинопол. Комуловиќ подоцна, од Краков, Полска, му предложил на Ватикан испраќање на тројца амбасадори, на Полска, Австрија и Светата Столица на посетана Москва за да биде сфатено посериозно поканата за христијанска лига.³¹⁵ Комуловиќ неколку пати во тоа време престојувал во Полска и Москва, но неговата мисија пропаднала со одбивањето на полскиот Сејм во 1595 година да ѝ се придружи на алијансата плашејќи се дека така ќе ѝ дозволи на руската војска да тури по нејзините јужни делови, а тогаш било и време кога Украина го прифатила унитаризмот во 1596 година, кој го одвел руско-полскиот однос во ќорсокак.³¹⁶

³¹³ Поврзаноста на улогата на Комуловиќ која ќе се види пошироко во третирање на оваа тема

³¹⁴ Tonci Trstenjak, *Aleksandar Komulovic kao muguci uzor Jurju Krizanicu u politici i Crkvenom jedinstvu*, Znanstveni skup u povodu 300. obljetnice smrti Jurja Krizanića : (1683-1983) : zbornik radova : dio 2 : [Povijesni radovi]. - Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1986, 290. Shih edhe F.Račk i, L. Komulovića izvještaji listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku, Starine XIV, Zagreb 1882, str. 83s; Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviću*, Starine, XVI, Zagreb 1884,

³¹⁵ Pismo iz Krakova kani. San Giorgiu od 11. studenoga 1594, Starine, XIV, стр. 115—120

³¹⁶ Trstenjak, 296

Комуловиќ, како искусен човек во мешани заедници, како католички свештеник кој зборувал словенски јазик, во близина на окупираните места од Турците и во близина на православните Словени, бил идеален за такви папски мисии, иако и на други Хрвати им биле доверени слични папски мисии, како Крижаниќ подоцна. Комуловиќ, всушност, разочаран од дипломатијата, направи кариера меѓу језуитите, во издавачката дејност не само во Југоисточна Европа, туку главно на Балканот, со познатиот *Илирски Колец*, кој бил специјализиран за поддршка на католиците под османлиско ропство. Комуловиќ се истакнал и со печатење на катехизмите на хрватски. Но, тој исто така имал знаење и за печатењето на албанските книги во тоа време, во језуитскиот институт каде бил ангажиран. Според проучувачот Мирослав Ванино, во неговата книга „Александар Комуловиќ“ известува дека „во 1584 година... во Рим се испечатија 500 катехизми на албански јазик, порачани од свештеникот Дука Армани, кој во 1590 година стана епископ на Скадар и заедно со еден учен Албанец ги зедеа овие книги“.³¹⁷ Исто така, токму Комуловиќ, придружен од Т. Раѓио е првиот папски посетител кој ја спомнува Летница и нејзината околина, предлагајќи дури отворање на верска школска институција, во вид на колеџ. Комуловиќ на тој начин станал сериозна моќност за толкување на поврзаноста со полската паралела на Богородицата од Летница и језуитската и папска активност за специјализирани обиди за одржување и заштита на католицизмот на Балканот, во Летница и во Косово, која тој ја спомнал во неговиот извештај. Ова можеби му дава поголема важност на објаснувањето на поставената паралела.

Но, фактите истакнуваат дека требало да има две цркви во историјата на Летница, или на промена на светото име. Во 1617 година кога се одржа католичкиот синод во Летница од Пјетер Мазреку, според Фарлати, била одржана

³¹⁷ "Na pocetku g. 1584 krenuse vizitatori iz Rima preko Ancone Jakina, Hvara i Dubrovnika u Albaniju, ponesavsi uz misale i razne knjge jos mnogo naboznih predmeta, kojima ce darivati svecenike i narod. U Rimu su dali otisnuti 500 katekizama na albanskom jeziku. Pratila su ih tri albanca: svecenik Duka Armani, koji je g. 1590 postao skadarski biskup, jedan djak Ilirskog Kolegija i jos jedan skolovani albanac, koji ce toga dana pomagati u poucovanju ". M. Van i n o, *Aleksandar Komulovic, (1548—1608)*, u kalendaru »Napredak«, Sarajevo 1935, 44.

„in ecclesia paroeciali S.Georgii in pago Vetrnica“ (Letnica).³¹⁸ Истата е потврдена од Ѓерѓ Барди, кој неколку пати го посетил овој регион. Во извештаите од 1639 и 1641 година, во диецезиските синоди, исто така се споменува парохиската црква на Летница посветена на свети Ѓорѓи. Подоцна, архиепископот А. Богдани во својот допис ја споменува парохиската црква „Свети Ѓорѓија“ во Летница и таа на „Госпата“ во село Шашаре.³¹⁹ Промената на парохиското име не е јасна во документите. Според проучувачот на Епископијата Скопје-Призрен, Гаспер Ѓини, се смета дека по распадот на австриската војска на Пиколомини, католиците на Скопје, бегачки од Турците, во најголем дел се иселија во скопски Карадак носејќи ја со себе познатата статуета на Света Марија. Апостолскиот посетител, Стефан Гаспари, споменува дека катедралата на Скопје била „tanto veneranda“, што подразбира дека веројатно била целосно напуштена и од споменатата статуета. Во корист на ова оди фактот, бидејќи имало усна наратија, дека Богородицата е „чудесно преселена“ во Летница. Ѓини, исто така, мисли дека по разрушувањето на старата црква „Свети Ѓорѓија“, изградена е нова црква посветена на Богородица, бидејќи народот таму доаѓал од разни региони. Со други зборови, новиот култ се смести некаде околу крајот на XVII век.³²⁰

Но, самиот Ѓини бил тој, кој во истото дело порано, исто така, го споменува фактот на постоење на две цркви во Летница: таа на Свети Ѓорѓи заедно со парохиската (свештеничка) куќа, и другата црква на Подигнување (Вознесение) на Госпата (која постои денес), како референција на локалниот свештеник фра Бернард, кој објаснувал дека на парохијата ѝ припаѓаат 6 села и 400 верници. Понатаму, Ѓини истакнува дека двете цркви биле во добра состојба.³²¹

Дали тоа значи дека двете цркви живееле заедно некое време и дека другата најпознатата црква опстана? – ова не е јасно објаснето. Папскиот посетител Пјетер

³¹⁸ Farlat VII, 123-124.

³¹⁹ Starine JAZU XXV, 198, според G.Gjini, Skopsko-Prizrenska biskupija kroz stoljeca, Kscanjska Sadasnjost, Zagreb, 1986, 157, fusnota 8.

³²⁰ Види, G. Gjini, Skopsko-Prizrenska..., op.cit

³²¹ Gjini, 155

Мазреку во 1623 година, околу половина век пред австро-турската војна, ја спомнал црквата во Летница, но не и нејзиното име.³²²

Изгледа, всушност, дека е можно познатата статуета на Богородицата да била изложена во една капела или на отворено небо, како Црната Богородица на Алотинг која е изложена во „пештера“ или на некоја импровизирана форма на стреа, како што често се случувало во разни католички места.

Од друга страна, Летница имала католичка традиција уште од периодот на средновековието и непрекината комуникација со Ватикан, што се гледа и од писмата што ги испратил папата Грегори XIII за изборот на францисканскиот епископ Марјан Брајановиќ на празното место за епископ во Бар или Лежа, во 1578 година.³²³ Отворањето на епископијата, и подоцна и на архиепископијата во Скопје, во близина на Карадак, ова меѓусебна врска со Ватикан, и со католичкото свештенство ја прави поблиска, наспроти многу бројните проблеми и предизвици за време на османлиската власт и подоцна, кога овој дел од Косово го контролирала Србија. Преку Скопје и апостолските посетители што оставиле траги и преку извештаите, со сигурност е разбрана улогата што ја играла Летница за католичкиот свет во овој дел од Балканот. Со сигурност, ниту прашањето за озаконување (легитимизирање) на криптокатолиците и одржување во живот на разноликите, би било потешко без Летница, која била таму во улога на поддржувачки фенер или, имајќи предвид дека криптокатолиците немале можност за јавно изјаснување на нивниот католицизам. Освен тоа, Летница била оаза со комплексно муслиманско и православно опкружување што оставило свои траги и на заедничкиот живот и промените што, преку мимикријата на културата на секојдневниот живот, била проучувана од странски истражувачи. Дујзинг истакнува дека е тешко да се направи разлика во разграничувањето на тоа што е што, на прв поглед, споменувајќи ги кулите кои ги носеле католичките жени или мешањето на

³²² K.Draganovic, Izvjesce apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katolickog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. I 1624., Starine JAZU XXXIX, Zagreb 1938, 10-11

³²³ Atanasije Urosevic, Jedna zanimljiva molba dubrovackih gradjana sa Kosova papi Grguru XIII, Zbornik priloga filozofiji i nauci, Povodom 80-godisnjice rodenja akademika Dusna Nedelejkovica, Posebna Izdanja, knj. DLI, Odeljenje Drustvenih nauka, knj.91, SANU, Beograd, 1983, 259-263.

населението.³²⁴ Исто така, и самиот дијалект кој се користи во Летница, е познат како торлак дијалект, не многу користен меѓу Хрватите, но многу познат како дијасистем на јужнословенскиот кој се зборува во екстремниот јужноисточен дел на дијалект, помеѓу косовско-ресавскиот дијалект, зборувањето на штоките и бугарскиот и македонскиот јазик.³²⁵ Вистина е дека, за дел од српските автори, тие се „католички Срби“³²⁶, затоа што во некогашните извори се познати и идентификувани само како „латини“ и демографски се одржани преку браковите со Срби и Албанци или преку католичкото свештенство што пристигнало од Дубровник, Хрватска и Босна. Вистината, можеби, повеќе се наоѓа во хетерогената заедница која создаде еден католички *mealting pot*, кој од прв ред ги опфаќала оние што дошле од Дубровник и другите делови, кои се чувствувале Хрвати, со Сасите рудари дојдени од Косово уште во средновековието да работат во косовските рудници и околните албански католици.

Тука е важно да се спомене и саскиот, германскиот говорен елемент, кој како одамна оттргната гранка од стеблото, бил асимилиран рано во XVI век, сигурно заедно со Хрватите, имајќи предвид дека тие живееле близу до рудниците заедно со ајњевците и жителите на Летница, или на поблиските места каде што останале траги од топонимите, како Шашковци над Јањево, или Шашарја во Карадак. Споменувањето на Сасите тука било овозможено од меѓусебната католичка врска со Црната Богородица.

Сепак, како што видовме, и од деталното истражување на Монике Шер, Црните Богородици во Германија, главно Баварија, биле понова појава, што датира од XVII век па натаму, додека Сасите пристигнале во Косово, уште во периодот на

³²⁴ Gerlachluis Duijzings, Religion and the Politics of Identity in Kosovo, 38-40.

³²⁵ Види, Josip Lisac, Osnovne značajke torlačkoga narječja, во предговорот на „Kolo“, Broj 4, zima 2001, Dr. Radosav J. Đurović, *Letnički govorni tip*, Vranje, 2000. A. Belić: *Dijalekti istočne i južne Srbije*. Srpski dijalektološki zbornik 1, Beograd 1905.

³²⁶ Види, N. Žutić, Vatikan i Albanci u prvoj polovini 20. veka (do 1941), Beograd, 2000, 97-98. Според Радовановиќ ова население немало национална свест во текот на османлиската окупација и се идентификува како хрватско само по Втората светска војна. M. Radovanović, *Etnički i demografski procesi na Kosovu i Metohiji*, Beograd, 2004., 402-403. За хрватската историографија ова е неодржливо. Види, N. Čolak - I. Mažuran, Janjevo, sedam stoljeća opstojnosti Hrvata na Kosovu, Zagreb, bez g.izd., 22.

XIII-XIV век. Ова го прави феноменот на Летница уште полокализиран. Всушност, двете паралели „келтската“ и паралелата условно речена „баварска“, не мора да значи дека биле спротивни една на друга, туку може да се надополнувале. Едната од потеклото, а другата поради новата улога на промоција.

Последователно, истакнувањето и одржувањето на таквиот култ се чини дека е поврзан со обидите на контрареформацијата,³²⁷ каде што доаѓа до израз полската паралела во разбирањето на преработениот модел кој бил поддржан од Ватикан или локалното свештенство во служба на одржување на култот за да се развие влијанието на подалечните погранични територии каде се испреплетуваат многубројни интереси. Ова можеби, ако не се вклучило и во самото иницирање на култот на Пресветата Богородица Црногорска, тогаш со сигурност ги вклучувало проширувањето и засилувањето на култот, особено ако се прифатени двете паралели како можност. Но, независно од тоа, сигурноста на секоја варијанта не може да се пресмета математички прецизно, особено во недостаток на многу извори. Како и да е, сигурно е дека култот на Богородицата од Летница бил точка на силно зрачење на католицизмот, а освен тоа тој се задржал меѓу народот, така што ги надминал рамките на католицизмот за повеќе векови. Во Карадак никогаш не пристигна дебатата за „расите“ и за „дрнелото“ и почитта клон Богородица и понатаму е автентична и архаична.

Летница и денес ја чува важноста на сликата за посебниот култ надвор од границите на Косово. Во средината на август повторно продолжува собирањето на верниците и посетителите на ова место. Војниците на различните контингенти во состав на НАТО правеле несовладливи распореди за посета на ова место во повеќе случаи, потсетувајќи ги сите дека токму ова место ја инспирирало нобеловката Мајка Тереза да му го посвети својот живот на Господ и векувајќи ја посетата со многу слики и други спомени што ги понеле со себе од каде што дошле. Како да посакувале на тој начин да ја предизвикаат неподнослива индиферентност на

³²⁷ Тука не се мисли на контрареформацијата како спротивставување на нешто, бидејќи таквата опасност не била изразена во овие простори, туку повеќе станува збор за духот на мобилизацијата за заштита на католичкиот дух што произлезе од контрареформацијата како општо движење и за повеќе, случајот на нашата студија за Летница, ова движење се вклопува и времено (XVII век) со настаните и идеата која се разработува.

мештаните за невреднувањето на културното богатство близу до нив, но сепак многу далеку. Подалеку отколку што било со векови за народот.

Со Летница како одржлива католичка оаза и како еден вид католички *mealting pot* уште од средновековието, се надоврзуваат и два други елемента, етнички и регионален кои повлекуваат интересни паралели. Тие се Германците Сасите и Дубровчаните.

Се виде исцрпно дека доаѓањето на Сасите во Летница и просторот на Балкан е некаде во XIV век, значи долго време пред да се знае баварскиот тип на Црната Богородица која е поврзана со контрареформацијата во XVI и XVII век. Така што Сасите не можеле да ја донесат идејата за Црната Богородица со себе во новата татковина.

Сасите биле донатори и инвеститори на некои католички цркви во Косово, вклучително величествената во Ново Брдо, но тие немале ништо заедничко со никаков остаток на Црните Богородици.

Истото може да се каже за Дубровчаните дојдени во Косово кои никогаш немале никаков феномен на Црната Богородица во нивната стара татковина.

IV. Dea Dardanica и Црната Богородица: пренесен култ?

Еден добар дел од Црните Богородици, посебно во Франција, но не само таму, имаат античко и претхристијанско потекло на користење. Голем дел од нив се распространетите токму во храмовите во државите кои имале долга традиција на користење и биле вметнати во народните култури. Ова посебно во просторот на диететите, келтските божества, или гало-римските кои како синкретски ги вклучиле женските божества со една трансформација е пренесување на култот.

Ова паралела на пренос и преплетување на култот на Црните Богородици условно е наречена „келтска“ паралела или „галсо-римска“ симбиоза, повеќе за типизација на култот со претхристијански корени, отколку да се надоврзе директно со келтската или галско-римската култура како таква (*per se*).

Во случајот на Црната Богородица во Косово, нашиот случај за разгледување во Летница може да ја вклучи и оваа паралела.

Летница може да се објасни со некои паралели на потеклото на овој култ. Прво, можеби од староста, може да биде келтската или галско-римската паралела, таа на трансформација на култното место во синкретско значење.

Кон крајот на осумдесеттите, едно невообичаено археолошко пронаоѓање доведе до изразена димензија на култот на Деа Дарданика (*Dea dardanica*), правејќи го Косово епицентар на овие пронаоѓања.³²⁸ Во селото Смира на Витина, во сидовите на старата цамија која се рушела за да се изгради нова, била откриена една *сполија*, една вовлечна плочка, што војниците од IV легија на Фалвијас ја посветиле на локалната божица, со име Деа Дарданика (*Dea Dardanica*). Подоцна, по препознавањето, се докажало дека овој невообичаен споменик од голема

³²⁸ Пронајдокот е донесен од Фетах и Емруш од Смира во Археолошката секција на Факултетот за историја во Приштина, претставен кај авторот и професорката по археологија, Еди Шукриу.

важност за докажување на дарданскиот пантеон, се докажало дека со сигурност дошол од еден град или една урбана римска станица од соседното место Гошица. Станува збор за еден археолошки локалитет што не е оддалечен повеќе од 10 км од Летница. Ако се прифати објаснувањето на Јан Маркале (Jean Markale), кое го употребивме погоре во текстот, како и објаснувањето на серија други автори, тогаш оваа паралела може да има интересни сличности, посебно што повеќето од нив доаѓаат од синкретична форма, како што била „галско-римската“ форма, имајќи предвид дека Деа Дарданика иако била локално божество, во овој случај е почитувана од римските војници независно од нивното потекло, а освен тоа и вовлечената плочка во вид на чиста римска култура, индиректно докажуваат дека сега била прифатена и од Римјаните во Дарданија. Освен тоа, *Деа Дарданика* е забележана и во римските нумизматички материјали во Косово.³²⁹ Тука се чини дека *Деа Дарданика* пуштила корени како еден силен култ, не само меѓу Дарданците, штом веќе било прифатено и од Римјаните

Но, колку и да било можно овој култ да го надживеал и периодот на христијанството, што било забележително во Дарданија уште од времето на апостолите и на првите маченици Флор и Лаури од Улпијана, ова не било лесно за документирање, особено кога станува збор за христијанството во средновековието и по пристигнувањето на Словените и на другите народи. Посебно, постои една моќна основа за создавање на хипотетичка паралела за трансформацијата на воспоставениот култ на божицата, како *Деа Дарданика*.³³⁰

Другиот елемент во оваа хипотеза е самата блискост, како и постоењето на низа урбани римски места, каде што, обично, се проширувало раното христијанство.

³²⁹ Кованицата е покажана на авторот од археологот Хаџи Мехметај, директор на Институтот за заштита на спомениците на општина Приштина.

³³⁰ Појавата на Деа Дарданика, како вотивно поле, е сложено и уметнички и со нејзината порака. Освен натписот, таа има и три други страни, каде доминира симболот на лавиринтот, кој во епицентар има круг со три црти кои изгледа ги симболизираат три елементи на природата. Споменатиот споменик се наоѓа во Археолошката секција на Факултетот за историја во Приштина.

Всушност, токму во Косово во античкиот период, таму каде главно е распространета старата Дарданија, е и најголемата концентрација на култот и појавата на Деа Дарданика (*Dea Dardanica*).

Но, Деа Дарданика се простира и надвор од античката Дарданија или римската провинција Дарданија. Во римската населба *Mediana* близу Ниш, која беше дел од Средоземната Дација на подоцната антика се најдени една или два реликти создадени во различни времиња кои се мисли дека ѝ припаѓаат на Деа Дарданика, Станува збор за една скулптура со женски лик, на која ѝ недостасува главата, со висина од 134 цм која е најдена во 1933 година кога се развиваа археолошки ископувања во резиденцијалниот комплекс Медијана во близина на Ниш.³³¹

Оваа скулптура е облечена со долг хитон и краток химатон, додека може да се претпостави дека на главата може да имала вела, која се простира преку рамената, на грбот па сè до петите. Телото тежи на левата нога со десната нога повлечена назад, додека над припиената десна рака врз градите држи едно мало теле, додека во левата рака припиена врз тело, се држи кесе, *marsupium*. До левата пета се наоѓа глава на дива свиња и до неа *labrys*, секира со две сечива.³³²

Изгледот е типичен во римската иконографија, во римска женска облека, како се претставувале божиците од пеплосот на доцниот хеленизам. Но, за разлика од овој хеленистички изглед каде линиите на фустанот се ритмички, во оваа скулптура тие се линеарни и одат директно долу создавајќи една симетрија од вратот до петите, што од формален аспект и вајарски на фронтална појава за Поповиќ е типична за 320 години од нашата ера.³³³

Појавата на една иконографија толку комплексна ги збунила многу научници кои во скулптурата ја гледаа божицата на ловот Дијана, потоа Сибела или некоја локална верзија на овие божици. Но, Поповиќ нема дилема по длабока анализа која се прави на нејзините атрибути и персонификација, од кои

³³¹ Ivana Popovic, *Dea Dardanica iz Medijane i srodni spomenici iz Balkanskih provincija carstva*,

³³² Popovic, 31

³³³ Popovic, 32

произлегува дека станува збор за самата Деа Дарданика. За Поповиќ, појавените атрибути симболизираат сточарство (телето), лов (дивата свиња) и рударство (labrys), истакнати економски гранки на Дарданија.³³⁴

За Добруна-Салиху тука станува збор за една синкретска божица која е спекулаторно наменета за лицата одговорни за безбедноста на патиштата, но и на рудите. *Мраситиумот*, тенкото кесе за пари кој се гледа во споменикот на Медијана, за него се јасни, бидејќи златото во Дарданија било познато дури и во Рим, изразена преку зборовите на Плин, *aurum Dardanum*.³³⁵

Всушност, хипотезата на Поповиќ подоцна е прифатена и од Срејовиќ, Цермановиќ-Кузмановиќ, Томовиќ, но не и од Михајловиќ.

Понатаму, двете релјефи откриени во археолошките откопувања во 1969 година во месноста *Romula-Malva* во Олтенција каде на ист начин еден женски лик носи во себе долг хитон и краток химатон и на главата има дијадема во лунарна форма, додека во едната рака го носи телето, додека другиот дел на раката е свиткан. Но, во откриениот натпис се забележува *[Da]rdanic(a)e*. Двајцата придружувачи се декуриони на римската колонија.³³⁶

Другиот доста оштетен релјеф, има појава слична на женски лик со кратер, корпа за леб и овошје, како и натписот ...A]ur(elius) Dardan- / [us votu]m posui. Двата релјефа датираат од првата половина на III век.³³⁷

Се мисли дека овие две скулптури се идентични и поврзани со Деа Дарданика.

Поповиќ овде ја надоврзува и римската патера од III век пронајдена во XIX век во Доњи Бранетиќи кај Мали Рудник, кај северозападната граница на провинцијата *Mesia Superior* каде се претставува еден женски лик со круна на глава

³³⁴ Popovic, 32

³³⁵ Plin. N.H. XXXI, 39, Exhlalae Dobruna Salihu, Олтарот на Деа Дарданика и бенфициарната станица од Вендениси Илирија, XXXV, 208, 243-254, ст.39

³³⁶ Popovic, 32-33

³³⁷ Popovic, 33

од типот *corona muralis* и на градите носи едно животно слично како во другите случаи кои ги спомнавме.³³⁸

Потоа, на ова се додава и познатиот натпис во Куршумлиска Бања,³³⁹ но, последните пронајдоци во Косово видно ја збогатиле географијата на откритијата на Деа Дарданика. Станува збор за остатоците пронајдени во Смира на Витина³⁴⁰ како и во Гламник во Подујево.³⁴¹

Поповиќ мисли дека Деа Дарданика е дел од видот *Dea Patriae* и како таква е и персонификација на дарданските службени божици како Божици на Татковината, со јасни предримски корени кои имале поширок етногеографски простор од просторот на доцната античка провинција.³⁴²

Но, Михајловиќ мисли дека етничката поврзаност со Деа Дарданика како предримски култ кој постоел долго време во предримската Дарданија е дискутабилна за него. Иако се смета за некој јасен дардански идентитет пред римскиот, Михајловиќ мисли дека новите околности по формирањето на римската провинција Дарданија, направија Дарданците и Дарданија да се конструираат во склоп на нова римска рамка на идентитетот во нови територијални и социоекономски концептуални контексти. Со ова, и може да се мисли дека кралската категоризација и дефиниција Дарданија-Дардани на специфичен начин како административна-фискална територија во самото ново политичко римско уредување на Августовскиот Принципат, влијаеле врз перцепцијата и самоперцепцијата на населението кое е потчинето на овие активности, мисли овој проучувач, кој истакнува дека за долго време е изградено во археолошката школа

³³⁸ Popovic, 34

³³⁹ Petrovic, 1972, 118-119. fig.1-2,

³⁴⁰ Edi Shukriu, Téo Labyrinths and Dardanian , Greek and Roman Relations by Dea dardanica's Monument, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité: actes de Ve colloque international de Grenoble, (8-11 octobre 2008); Exhlale DobrunaSalihu, Алтарот на Деа Дарданика и бенифициарната станица од Вендениси Илирија, (2011) 35

³⁴¹ Shih, E.Dobruna-Salihu, op.cit

³⁴² Popovic, 40

во регионот етничката идентификација во континуитет пред и по поставувањето на римската власт.³⁴³

Како и да е, сега Деа Дарданика се мисли дека се претставува во овие пронајдени остатоци:

I. Куршумлиска Бања (Ad Fines), 206. g.:

*Dar(daniae) sac(rum) / Philoxenus Aug/gg(ustorum) / nnn(ostror
um) ser(vus) vilic(us) / stat(ionis) Aquar(um) Bas(sianarum?) / templum ex v
oto / a solo re-stituit / v(otum) l(ibens) s(olvit) / [3 A]ug(ustas) Senec(ione) et
Aemiliano co(n) s(ulibus);*

(Петровиќ 1979, 118–119, nr. 104; EDCS-13900438)

II. Гламник, Подујево (Vendenis):

*Deae Dard(anicae) / M(arcus) Aur(elius) Vale(rianus) / b(ene)f(iciarius) co(n)
s(ularis) / leg(ionis) III Fl[aviae] / v(otum) s(olvit) [l(ibens) m(erito)];*

(Dobru-na-Salihu 2012; EDCS-64100134)

³⁴³ Vladimir D Mihajlovic, Dea dardanica: pre-romska plemenska boginja ili rimska imperijalna tvorevina?, Issues in Archeology and Antropology, n.s, Vol.11, , 3 (2016), 679-710

III. Смира, Витина, 211. г. (олтарот има две страни со идентичен текст):

Deae / Dard(anicae) / Artorius / Heracli / tus spec(ulator) / leg(ionis) III Fl(a-viae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / Gentiano et Basso;

(Шукриу 2011)

IV. Решка, Добрословени, Романија (Romula), II–III v.:

Da]rdanic(a)e / [3]us dec(urio) col(oniae) et (A)el(ius) / [3 dec(urio) co]l(oniae) ex voto posuerunt;

(Bărbulescu 1997, 553; EDCS-11200904)

V. Решка, Добрословени, Романија (Romula), II–III v.:

A]ur(elius) Dardan(us) / [votu]m posui;

(Bărbulescu 1997, 553; EDCS-11200905)

VI. Каменица, Горњи Милановац, 140. г.(?):

[*Deae*] *ard(aniae)* [*ac(rum)*] / [± 4]s *Aug(usti)* [2–3] / [*ex vot(o)*] *posu[it]* / [*Imp(e-ratore)*] *An[t(onino)] e[t] Ver(o) [co(n)s(ulibus)]*;

(Душаниќ 1976, 156–157, nr. 167)

VII. Рим, Италија (Roma), 249–251. г.:

] / *Dardan[3]* / *Aur(elius) Paetinia[nus]* / *mil(es) coh(ortis)* VI [*pr(aetoriae)* *P(iae)*

V(indicis)] / *Decian[ae |(centuria)]* / *Viatoris [3]* / *ex voto [3]* / *p(ro) p(ecunia)* *s(ua) S E[*;

(EDCS-18900626)³⁴⁴

За разлика од Михајловиќ, Поповиќ е јасен дека до *Деа Дарданика* не треба да се подразбира персонификацијата на една Божица на провинцијата Дарданија, туку една божица на Дарданите, значи како *Deae Patriae*.

Михајловиќ мисли спротивното, дека станува збор за еден вид службено божество кое нашло следбеници главно кај делот на локалните службеници во римска служба, кои се воедно и главните дедиканти на постоечките епиграфски пронаоѓања, главно во Дарданија и Мезија.³⁴⁵ Додека, прашањето на парите познати како *dardanici* со појавата кај женските божици, треба да се надоврзат со рудниците и како *Terra Dardaniae*. Каки и *Terra Histria*, *Terra Dacia*, *Terra Britanica*, но и на сличните римски провинциски божици како *Dea Britanniae*, и др.³⁴⁶

Фактички, признавањето на *Terras* или *etnas dardane* е познато како персонификација од времето на Августин, признава и самиот Михајловиќ.

³⁴⁴ Види и кај, Mihajlovic, ibid

³⁴⁵ Mihajlovic, 694

³⁴⁶ Mihajlovic, 699

Независно дали Деа Дарданика беше предримска *Dea Patriae*, или произлегува од римскиот империјален концепт на територијализација на божиците како социјален инженеринг на кралскиот менталитет на Рим, произлегува дека споменатиот култ имал јасна географија, распространување и влијание во доцната антика до првите појави на христијанството во овој дел на светот.

Дури, тоа што е интересно во овој аспект е дека таткото на Константин, Константин Хлор освен што бил одговорен за Медијана како населено место под негово водство, бил, исто така, и љубител на *Deae Dardaniae* и некои автори мислат дека таа почит тој ја пренел и кај неговиот син Константин,³⁴⁷ со кого се поврзува познатиот Едикт на Милано и легализацијата на христијанството.

Како и да е, за нашата тема е помалку важна кон каде и од каде потекнува култот на *Deae Dardanica*. Важно е, дека географијата, влијанието и распространувањето на култот биле доста проширена реалност и тоа во две категории: време, значи рана антика кога Дарданија доаѓа во прв контакт со христијанството; како и простор: црквата во Летница каде е поставена и почитувана Црната Богородица, Црногорската Госпа не е подалеку од 10 километри од каде е најден најпретставителниот олтар на *Deae Dardaniae*.³⁴⁸

Понатаму, во Косово е и најголемата концентрација на остатоци и присуството на Деа Дарданика.

Но, Михајловиќ изгледа дека го гледа пронаоѓањето на олтарот на Смира само од епиграфски аспект, занемарувајќи ја сложеноста и мултидимензионалната содржина и симболичното, орнаменталното и визуелното значење. Станува збор за олтар кој е новина бидејќи за прв пат може да видиме еден лавиринт во Југоисточна Европа, уште повеќе, во него се наоѓаат релјефно два лавиринта во две спротивни страни: тркалезен лавиринт и четириаголен лавиринт. Додека

³⁴⁷ Popovic, 40

³⁴⁸ Всушност, споменатиот олтар е најден како сполие во сидовите на реизградената цамија на село Смира, Општина Витина, откако е земено од рушевините на средновековната црква, за кое се мисли дека е дојдено по втората употреба во римското население во Гошица. Податоци од рекогносцрање, дел од кој беше и самиот автор И. Х.

четириаголниот лавиринт се наоѓа во Грција и Крит, посебна новина е кружниот лавиринт, посебно од затворен круг, кој се уште нема аналогија на ликот и семантиката³⁴⁹.

Деа Дарданика во Смира е посебна од две причини: тоа е прв споменик од тој вид што е најден во Косово; прв споменик работен на сите четири страни; единствен споменик каде се појавува лавиринтот во централниот дел на Југоисточна Европа и можеби и единствен каде се покажува одраз на констелацијата на космогонијата и универзумот на вечноста во Дарданија.³⁵⁰

Споменикот на Смира е бел мермерен квадар облеан со сива боја (78x36x37цм) и гравирани на сите четири страни поделено од два натписа и две други орнаментални и симболични прикази (34.5x22.5цм).

страна А:

DEAE

DARD

ARTORIVS

HERACL

5 TVS SPEC

LEC III FL

GENTIANoTBASSo

страна Ц:

DEAE

DARD

ARTORV

HERA

5 TV

³⁴⁹ Еди Шукриу, Студии за Дарданија, Академија на науки, Косово, Посебни изданија CLXIII, Секција за општествени науки, Книга 56, Приштина 2016, 71

³⁵⁰ Shukriu. 162

Читање на текстовите:

A.

Deae/ Dard(anicae) / Artorius /Heracli / tus spec(ulator) leg(ionis) IIII

Fl(aviae) / v(otum) s(olvit) l(iberas) m(erito) / Gentiano et Basso]

C.

Deae/ Dard(anicae) / Artorius /Heracli / tu[s spec(ulator) leg(ionis) IIII

Fl(aviae)/ v(otum) s(olvit) l(iberas) m(erito) / Gentiano et Basso]

(Шукриу, 146-147)

Дедикантот Арториус Хараклитус е надгледувач, набљудувач или разузнавач - офицер на IV легија на Флавиите. Арториус се појавува како име, фактички некралско име, доста распространето во Италија, Африка, Јужна Галија и Далмација, но не во Дарданија, додека презимето Хераклитус има хеленско потекло и се сретнува и во Призрен во мостот наменет на Асклеп, Хигија и Телесфор. Додека, годината на изградба на споменикот се мисли дека е 211, врз основа на имињата на римските конзули Гентијано и Басо.³⁵¹

Страна Б, каде е направено симболичната појава е доста сложена. Станува збор за еден тркалезен сложен лавиринт со поделба во три поткомпозиции:

1. Гроздово лозје; 2. Тркалезен затворен круг 3. Лешник, *hedera helix* како знак на вечноста.

Гроздовото лозје се наоѓа релјефно во горниот дел на композицијата и понаваму поврзан со лешникот кој го затвора кругот на јасен профилатички начин. Во затворениот круг се копјата кои создаваат шест свастики кои се свртени

³⁵¹ Shukriu, 148

во три правца исток-запад, што симболизира „раѓање“ и три други запад-исток, кои симболизираат „смрт-воскресение“. Во самиот центар се наоѓа полутопка доста истакната преку три полукруга кои ги симболизираат трите елементи на природата.

Страната Д е исто така сложена со појава на лавиринт, но тој сега е четириаголен кој може да се најде насекаде од самите декорација на културите на Медитеранот па до етрурските урни, кој прв пат се гледа во овој дел на светот³⁵².

Всушност, четириаголниот споменик во Смира е прв од овој вид во Косово, што значи дека тој намерно е направен на едно место со централна мултидимензионална улога за да се види од сите четири страни.³⁵³

Според Добруна-Салиху кај придружниците (дедикантите) на дарданската божица, бенифицираните набљудувачи на четвртата легија на Флавија, треба да се види поврзаноста токму со обезбедувањето на сообраќајот и комуникацијата на патиштата, бидејќи тие биле поврзани токму со обезбедувањето на патните врски Naissus-Scupi кој минувал низ Косово кој имал две царини; во Руњево и во Качаник како и во *Vendenis*, каде се најде олтарот на Деа Дарданика и што имало станица Улпијана. Според овој автор, олтарот во Смира кажува за постоењето на една таква станица во близина, или на некоја градска населба.³⁵⁴ За повеќе, овој автор се засновува и на два епиграфски споменика најдени во Смира, кои кажуваат за еден муниципиум (општина) и една станица, кој ја гледа како можност за постоење токму на една царинска контролна или бенифицијарна станица.³⁵⁵

Создавањето на еден мултидимензионален лавиринт со внатрешно затворање поделен во три простори според функциите на валвулите на срцето барало големи геометриски, математички и свездени знаења за изучувачката Еди

³⁵² Shukriu, 149-150

³⁵³ Shukriu, 150

³⁵⁴ Dobruna-Salihu, Altari..., 249

³⁵⁵ E. Shukriu, Деа Дарданика и другите епиграфски споменици од Смира, Билтен на Филозофски факултет 26, 1996, Prishtina, Dobruna-Salihu, 249

Шукриу која прва се занимавала со Деа Дарданика на Смира, каде се работи за сублимирана појава на култот на сонцето, но и животниот и космичкиот циклус.³⁵⁶

Трагите на култот на сонцето се гледаат и кај другите женски божества како *Eia*, истро-либурнска божица која се идентификува и како *Bona dea*, италски патрон на родовите во полето и животните, што се појавува како *Terra Histria*.³⁵⁷

Всушност, претхристијанските култови во Дарданија се многу присутни и сложени.³⁵⁸ Меѓу нив, од голем интерес се и локалните божества како бог Андин, откриен од познатиот археолог Артур Еванс во Качаник.³⁵⁹

Ако се зема како објаснување култот на сонцето симболизиран во *Deae Dardaniae* како антропоморфизирano женско божество, тогаш нејзини паралели има во старите култови како Агни, Озирис, но и Хелиос и Митра.³⁶⁰

Поставувањето на двата лавиринта во полето на Дарданската божица, и посебно цикличниот лавиринт, од затворен круг, за научникот Шукриу ги изразува познавањето на периодот со длабоко филозофско-верско значење.³⁶¹ Преминот на лавиринтските кругови е симболичен предизвик за достигнување на степен на умноста и вечноста и лавиринтот претставен преку *labrys*, секирата со две сечива, го претставува Зевс громовникот, во срж самото сонце и универзумот. Според

³⁵⁶ Shukriu, 71-72

³⁵⁷ Shukriu, 150

³⁵⁸ Види, богата библиографија: Верба и култи на предхристијанска Дарданија (Beliefs and cults on dardanian soils until the Christian era), *Dardania Sacra*, vol.1, Prishtina 1999, стр.27-48; Štovanje lokalnih božanstava od strane pripadnika rimske vojske na području Dardanije, (Worshipping of local cults by the members of the Roman Army in Dardania), *Opuscula Archaeologica*, vol. 27, Zavod za arheologiju Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb 2003, f.451-454.; Vjeronanja i štovanje bogova u predkršćanskoj Dardaniji (Cults and Beliefs in Pre-Christian Dardania), *Jahrbuch, Zentrum fürBalkanforschungen, Akademie der Wissenschaft und Künste Von Bosnien-Herzegowina*, band 41, Sarajevo 2012, 133-156; Почитување на автохтони божества како днесени низ јавните места во римска Дарданија (Honoring Autochthonus and Imported deities in Roman Dardania), Албанолошки истражувања, Серија на Историски Науки, бр.41/42-2011-2012, Prishtina 2012, f.283-307; Le tracce epigraphiche dei culti delle divinità autochtone dardane e le prime tracce del cristianesimo nella Dardania Romana-Epigraphic tracks of cults and native Dardanian divinities and the first tracks of christianity in the Roman Dardania, *Acta Musei Caransebesiensis, Tibiscvm, Serrie noua* vol.3, Arheologie-Istorie-Etnografie, Caransebeș 2013, 171-181; Živa mitologija-Living Mythology, Zagreb 2015., 30-53.

³⁵⁹ Види, Arthur Evans, *Antquarium research in Illyricum*, Part III-IV, Wesminster, 1885

³⁶⁰ Shukriu, 150

³⁶¹ Shukriu, 162

Шукриу комбинацијата на симболизирачките елементи преку округлиот лавиринт се месно толкување, додека четириаголниот лавиринт одразува грчко влијание кое доаѓа преку придружникот (дедикантот)³⁶².

Но, Деа Дарданика на Смира не остана единствениот споменик со јасна појава во Косово. Наоѓањето на стариот споменик на Деа Дарданика во 2003 година во Гламник, Подујево, во римската станица Венденис, видно ја збогати географијата за присутноста на дарданско божество. Всушност, ова беше второ комплексно пронаоѓање поврзано со дарданската божица во Гламник, по откривањето во 1992 година.³⁶³

Споменикот од варовит камен е делумно зачуван со јасен натпис во големина 60x46x33 cm. Во двете страни е разубавена со акротерилни стилизирани полупалети.³⁶⁴

Транскрипцијата на текстот е како што следува:

*Deae Dard(anice) / M.Aur(elius) Vale(rianus) / b(ene)ff(iciarius) c(on)
s(ularis) / leg(ionis) III Fl(aviae) / [V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]*³⁶⁵

Дедикантот на споменикот повторно е од четвртата легија на Флавија, како бенифијар со латинско презиме *Valerianus* кој главно се наоѓа во северна Италија, додека, кралскиот центилиус *Aurelius*, се наоѓа главно во регионот на Улпијана, главно кон крај на II и почеток на III век.³⁶⁶

Аурелијаните во Косово се појавуваат од III век што го одразува граѓанското право добиено главно по едиктот на Каракала 212, но кој, според Рендик-Миоцевиќ, донесе до латинизација и губење на домашните антропоними кои сега

³⁶² Shukriu, 162

³⁶³ Shukriu, Hyjneshadardane..., 38

³⁶⁴ Dobruna-Salihu, 243

³⁶⁵ Dobruna-Salihu, 245

³⁶⁶ ibid

биле исчезнати и одразени во ономастиката.³⁶⁷ Затоа Мирдита мисли дека станува збор за локално лице кое сега носи латинско презиме.³⁶⁸

Но, интересен е и фактот дека дедикантите на Деа Дарданика во Смира, *Vendenis*, но и во станицата *Aqua Bas* на Куршумлија, сите се офицери или царински службеници, значи директно во служба на римскиот император. Всушност, тие припаѓаат на четвртата легија на Флавија, која ги контролирала патиштата, добриот тек и безбедноста на сообраќајот, обезбедувањето на текот на стоките, посебно на рудите, како и разни царински станици, главно на правецот *Naissus-Scupi* во овој определен простор. Посебна мерка на безбедност во овој патен правец во Дарданија се однесувала на превентивата и обезбедувањето на дарданските латрони, кои биле ограбувачки банди на патниците и стоките.³⁶⁹

Всушност, олтарите на конзуларните корисници на четвртата легија на Флавија се пронајдени на места кои се поврзани со познати патни правци: во Митровица два олтара ³⁷⁰ (во патниот правец Далмација-Скупи); во Призрен³⁷¹ (*Niassus-Scupi*); како и во Скопје³⁷² (*Scupi-Serdica*).

Фактички, еден друг споменик за кој се мисли дека доаѓа од територијата на Косово е блиску до античкиот пат на античкиот град Улпијана. Станува збор за сполијата во православната средновековна црква на Свети Флори и Лаури во Липљан.³⁷³ Но, од оштетениот текст може да се прочита само *Deae*, значи без

³⁶⁷ D.Rendic-Miocevic, Problem romanizacije Ilira s osobitom obzirom na kultove o\i onomastiku, Simpozijum o Ilirima, u anticko doba, Sarajevo, 10.12 maja 1966, Posebna Izdanja CBI/, Sarajevo, 1967, 151

³⁶⁸ Zef Mirdita, Антропономија на Дарданија во римско време, Prishtina, 1981, 58-59

³⁶⁹ Види, Nikola Vulic, Latrones Dalamtiaae atque dardaniae, Glas SKA 114, Beograd, 1925, 91-94; Cerskov, op.cit. 54-55; Salihu-Dobruna, 278

³⁷⁰ Vulic, Spomenik 71 (55), 91, кат. бр., 210, 211; Z.Mirdita, op.cit., 264, кат. бр .312-313; E.Dobruna-Salihu, Декоративна и фигуративна пластика на камен во Дарданија во римско време-Сепикрални и на култот 1-2, Prishtina, 2003-2005, 827-828, кат. бр 342, 344, T,158, fig. 294

³⁷¹ Цершков мисли дека алтарот не стауна зор за ова станица, Cerskov, 97. Поинаку размислуваат, Vulic, 135, кат.бр.325 и Z.Mirdita, 261, кат.бр.299;

³⁷² L.Jovanova, New data on ciztizens of Scupi and Their Beliefs, Folia Archeologica Balcanica I, In Honorem, Vera Bitrakova Grozdanova, Skopje, 2006, 321-3214, fig.6 ; E. Dobruna-Salihu, 248

³⁷³ Zef Mirdita, Антропономија на Дарданија во римско време, Rilindja, Prishtina, 1981, 254, бр. 250

додатниот дел кој може да го покаже вистинското име на божицата. Тоа што се гледа е името на лицето кој го изградил: *Caius Oppius*.³⁷⁴

Текстот е следен:

DEAE.../ C OPPIVS / C FILIVS V P

Читање:

*Deae [dardanicae?] / C(aius) Oppius / C(ai filius votum p(osuit))*³⁷⁵.

Мирдита, кој го датира текстот во III век мисли дека станува збор за Дијана или Јунона.³⁷⁶

Но, освен епиграфските споменици и олтари, има и други материјали кои зборуваат за дарданската божица. Станува збор за металните кованици со натпис *DARDANICI* во римскиот локалитет на Соцоница во северно Косово, во местото познато како *Municipium DD*.³⁷⁷

Кованиците се направени во време кога Трајан ја добил титулата Германикус, во 98-100 година, со негово појавување во предниот дел со бустата со круна свртен десно и во реверс (задниот дел) женски лик носејќи жито на десната рака, додека на левата хитон.

Аверс (преден дел): *IMP.CAES.NERVA TRAIAN.AVG GERM*

³⁷⁴ Edi Shukriu, Дарданска божица, Dea Dardanicae, Академија на Науки и уметност, Косово, Посебни изданија CXXXVIII, Libri 47, 52

³⁷⁵ Shukriu, 52

³⁷⁶ Mirdita, 254

³⁷⁷ Види Emil Čerškov, Municipium DD kod Soćanice, Arheološko Društvo Jugoslavije, Priština, Beograd, 1970

Реверс (задан дел): *DARDANICI*³⁷⁸

Фактички, појавата на божицата во задниот дел нашло различни толкувања. Додека за некои автори како Јовановиќ³⁷⁹ го негираа, или некои други го поврзуваа со римска Церера³⁸⁰, Кохен категорички тука гледа дарданска божица.³⁸¹

Понатаму, најдените кованици во Municipium DD, која е рудник и познат римски рударски центар од порано се одразува во самото урбано име како MUNICIPALUM Dardanurum.³⁸²

Всушност, има и нови откритија на кованиците DARDANICI повторно во месноста Соцаница, но овој пат пред 98 година, значи кога Трајан имал само наслов августус, значи пред освојувањето на Германија и Дакија.

Avers: *IMP. CAES. NERVA TRIAN.AVG.*

Revers: *DARDANICI*³⁸³.

Освен ова интересни се и три кованици *dardanici* кои се чуваат во *British Museum*, но кои во предниот дел имаат лик на женска глава со штитник за глава и со натпис *Roma*.³⁸⁴

³⁷⁸ H.Cohen, (!882) Description Historique des Monnaies Frappees sous l'Empire Romain II 2. Rollin & Feuarden, Paris, 32, nr 138, sipas E.Shukriu, Hyjnesha Dradane, 54, f.88

³⁷⁹ A.leksandar Jovanovic, Prilog proučavanju skulptura sa medijane, Niški Zbornik 9, Niš, 57

³⁸⁰ Shukriu, Hyjnesha Dardane (Дарданска Божица), 54-55

³⁸¹ Cohen, 32, според Шукриу, 55, стр. 90

³⁸² Slobodan Dušanić, Novi Antonijev natpis i Metalla Municipii Dardanorum, Živa Antika XXI/I, Skopje, 241-261,

³⁸³ Shukriu, 57

³⁸⁴ H.Mttingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum, vol.III: Nova to Harian, The trussstes of the British Museum, London, nr 534, T 98, fig. 9-11, Shukriu, Hyjnesha, 59

Освен нумизматиката, постои и еден друг елемент кои некои автори се трудат да го поврзуваат со дарданската божица, а тоа е скулптурата на жената во Клокотска Бања, која од некои се смета и како биста на Дарданската божица.³⁸⁵

Мермерната биста се води како од II-III век и има сличност со божицата најдена во *Romula Malva*.³⁸⁶

Всушност, би рекле дека мермерната биста на Клокот личи доста со скулптурата во Медијана, посебно со велото кое паѓа на рамо продолжувајќи долу преку грбот.

Иако има различни мислења за и против (*pro et contra*) за сигурно атрибуирање на сите овие споменици, научничката Шукриу мисли дека 20 споменици се поврзани со дарданската божица; 5 споменици со намена на дарданската божица и 15 споменици кои се поврзуваат со неа, од кои мнозинството се во Косово.³⁸⁷

Изгледа дека *Deae dardanica* како антропоморфно женско божество со својата симболична појава и своите атрибути има спектар на концентрирани толкувања кои се поврзани со култот на сонцето, космогонијата и животниот циклус (Смира), сточарството, рударството, ловот и рудите и рудниците (*Mediana*, *Municipium DD*), но и со земјата (*Terra Histria*, *Eia*, *Cerera*, и др.).

Според Е. Шукриу, поврзаноста на култот на сонцето со Деа Дарданика создаде предуслови во Дарданија за прифаќање на христијанството персонафициран преку првиот Христос и како *i Sol Invictus*.³⁸⁸

Обожувањето кое на Деа, како семеен култ, ѝ го посветувал Константин Хлор, таткото на големиот Константин, можеби дава можност за да се разгледа комплексот на поврзаноста подоцна со ширењето на христијанството.³⁸⁹

³⁸⁵ Shukriu, Hynesha ..., 62

³⁸⁶ Shukriu, 63

³⁸⁷ Shukriu, op.cit...68

³⁸⁸ Shukriu, Hynesha..., 130

Нејзината појава и досегашните наоѓања зборуваат за обожаване со широко простирање и популарност, иако од зачуваните споменици и дедикантите од империскиот апарат, главно вработени и службеници од војните редови поврзани со безбедноста на патиштата и обрт на стоки, сепак ни дозволува да воочиме дека има една консолидирана временска и просторна димензија.

Нејзиното присуство географски распространето во доцната антика не само во Дарданија, иако со истакната концентрација во територијата на денешно Косово, дава можност да се види таа како консолидиран култ и воспоставен во зачетоците на христијанството во Дарданија.

Видена како една *Dea Patriae*, независно дали тоа имаше или не длабоки предримски корени, етаблираниот култ *Deae dardaniae* треба да се види како култ кој јасно се надоврзува со Дарданија во доцниот римски период, кој можеби нејзе како една симбиоза (како и кај примерот на „галско-римската симбиоза“)³⁹⁰ ѝ дава повеќе можност да се гледа како службено распространет култ на времето, токму кога и службено било легализирано христијанството, кое порано било признато и во Дарданија.

Соживотот и трансформацијата на овој култ со Богородица е сличен на Сибела, Митра, Деметра и Кора, и многу други слични.³⁹¹

³⁸⁹Popovic, 40

³⁹⁰Ih, Jean Markale, Cathedral of the Black Madonna, The Druids and the Mysteries of Chartres, Rochester, Vermont, 2004

³⁹¹Види и, Markale, op.cit., kapitullin “Mother of God”, 108-131

V. Контрареформацијата и Црната Богородица

Интересен е приодот кој се врши на Црната Богородица во виорот на контрареформацијата. Иако, може да се каже дека самиот Богородичен култ е епицентар на полемиките каде се случува остроото судирање на идеите помеѓу Лутер и неговите протестантски следбеници во разни варијанти како лутеранизам и други протестанти и католиците од другата страна.

Меѓу четирите основни прашања врз кои се засноваше критиката на Мартин Лутер, влегува и прашањето на Марија девицата, но и самите светци, sacramентите, посредничката улога на свештеникот помеѓу верниците и божјиот збор. Луксузот и корупцијата во Црквата, туку и со самиот изглед и декорацијата внатре во црквата кои станаа дериват на ова полемика и во самата уметност на култот.³⁹²

Всушност, по католичкиот противодговор во форма на Конзилиумот во Тренто (1454 година) кој ја создаде контрареформацијата со стегнување и општа дисциплина на католичката црква и нејзините свештеници, како и одбрана на доктринарните начела врз кои со векови бил изградуван католичкиот концепт, недвојбено една таква остра битка на концептите и противконцептите го вклучи и прашањето на самата црковна уметност и (портретот) имицот.

Многу критичари подоцна ја нарекоа барокната уметност како еден „домашен стил“ на контрареформацијата.³⁹³ Ако дотогаш ренесансата донесе ослободување во уметничкото видување, кое се враќаше на античките идеали, значи на самото тело и физикус заснован на класичната грчка уметност за убавината, сега по полемиките на протестантскиот реформизам и католичкиот противреформизам, повторно се разгледа целосно. И ова секако, меѓу другото, го

³⁹² Види, <https://aleteia.org/2017/08/09/when-art-came-to-the-rescue-depicting-marian-doctrine/>

³⁹³ За против-реформацијата и влијанието во уметноста види, The Catholic reformation and Baroque Style, Chapter 20, https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/MUSIC299/fie10143_ch20.pdf

постави централно претставениот лик на Света Марија. Сега таа била помалку физична, дури некогаш се прикажувала одделно од Исус, како што било во средновековието. Света Марија сега помалку физичка, и повеќе духовна, најде други форма на појавување. Таа сега е повеќе симболична, контемплативна, духовна. Таа сега се претставува ослободена од првичниот грев и многу преку „Concept Immaculate“, еден имиџ кој стана одржливо лице на Богородичниот култ.³⁹⁴

Некои од првите појави на славните шпански сликари, каде контрареформацијата најде голема поддршка како силен противодговор и во раѓањето на језуитите како чувари на посттридентизмот (Тројството), нормално имаше и свои први појавување и во самата Италија.

V. 1. Поклонението и контрареформацијата кај Црната Богородица како „духовен лек против еретичкиот отров“ и Литанијата на Лорето

Но, Богородицата освен што имала централно место во полемиките на реформируваниот протестантизам и католичкиот противреформизам, била интересна бидејќи ја допирала и самата идеја на Црната Богородица.

Најистакнат пример е тој од Баварија, каде се воделе најважните битки во германскиот говорен крај каде и се родила идејата и движењето на Мартин Лутер и каде дошол папскиот противодговор за заштита на католицизмот, и како последица, границите на влијанието се движеле и создавале бастиони и противбастиони.

³⁹⁴ Shih, Diana Stabley, The decline in representations of the Virgin as mother in early post-reformation iconography, <http://repository.uwtsd.ac.uk/32806683-B955-458D-ADF9-ACBBB5888167/FinalDownload/DownloadId-79A05068FA9E6AA8F97A9765B3F4D1F6/32806683-B955-458D-ADF9-ACBBB5888167/409/1/DIANA%20STANLEY.pdf>

Како што истакнува и Лурија во нејзиниот труд за постстројните промени и верата во руралните европски простори, противреформата била обид на социјалната елита и свештенството да ги оддели недоктринарните практики поврзани со народни култури и длабоките селски предели. Но, првично настанал компромис за да се одржат веќепостоечките. Меѓу нив било и поклонението и почитта кон локалните светци и на Света Марија.³⁹⁵

Интересно е да се види токму од овој аспект како едно многу важно култно место за јужна Германија и еден нејзин алпски дел до Австрија и понатаму, како и храмот на Алтотинг, станале јадро на противодговор и на остра полемизирачка доктринарна дебата на релација протестантизам-католицизам.

Како последица на таквата протестантска пропаганда, некогаш познатиот храм речиси целосно бил напуштен. Така остана забележано дека во 1557 година едвај се исплатила реконструкцијата на скршените прозори од вандализмот, додека три години подоцна според регистрите речиси престанале сите донации за храмот доведувајќи го во опасност неговото постоење.

Свештеникот *Martin Eisengrein* со своето дело, *Unser liebe Fraw zu Alten Oeeting* бранејќи ја идејата на баварската Црна Богородица допре во сржта една слаба точка на народната перцепција на протестантизмот.³⁹⁶ А тоа беше поклонението (пилгримажот). Всушност, теологијата на овој Баварец ја доведе во центар самата полемизирачка централна тема, таа на чудотворноста и Ејзенгрин набргу успеал да стане католички полемизирачки херој за кого се слушна дури во Рим. Во едно апостолско писмо од 1571 година, тој го добил папскиот благослов и добил централна поддршка и престиж од Ватикан. На Ејзенгрин, на кого му била обезбедена епископијата во Laibach (Љубљана), всушност не му било дозволено да ја напушти Баварија од (војводата) контот Вителбах Албрех (Wittelsbach Albrecht) и

³⁹⁵ Види, Keith P. Luria, *Territories of Grace: Cultural Change in the Seventeenth-century Diocese of Grenoble*, University of California press, 1991,

³⁹⁶ Philip M. Soergel, *Wondrous in His Saints, Counter-Reformation Propaganda in Bavaria*, UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS, 159

како награда го добил местото на супер интендантот во Универзитетот на Инголштад, во 1570 година.³⁹⁷

Фактички, на почетокот на своето владеење, контот Албрехт, било очигледно, дека бил површен католик.³⁹⁸ Но, подоцна изгледа се смениле нештата целосно. Контот му се придружил на приодот со подароци и јавно признавање.³⁹⁹ Всушност, откако овие храмови биле изоставени за поклонение во 1522-1571 година,⁴⁰⁰ сега самиот контот Албрехт станал спонзор и заштитник на идејата на поклонение во баварскиот Алтотинг, по успешната одбрана направена на оваа идеја од пропагандата на теолозите на Инголштад.⁴⁰¹

Токму во 1571 година контот Албрехт во јавниот панел сведочел дека токму молитвата во ова место го спасил него од давење во езерото *Abersee*⁴⁰² во Австрија откако тој ветил дека ќе подари нов подарок за кулното место на Црната Богородица по спасувањето и сега тој со целиот двор јавно кон ова место се однесувал со семејна почит.⁴⁰³

Контот Албрехт дал вреден дар во обликувањето на храмот на Црната Богородица со сребрена и златна покривка на олтарот, со 21 сребрени статуети на светците и други скапи работи кои требало да се изложат само при празници кога имало поклоненија и кога доаѓале голем број посетители за поклонување. Понатаму, Албрехт инсистирал овој посебен момент на неговото скапо дарување да се следи со свечена миса која била благословена од самиот епископ на Салцбург.⁴⁰⁴

³⁹⁷ibid

³⁹⁸ Sigismund reizler, "Zur Würdigung Herzog Albrechts V. von bayern und seiner inneren Regierung". Abhandlugen dr historischen Classe der kónsglich bayerischen Akademie der Wissenschaften 21 (Münich 1898), 98, Crook, 68, f.10

³⁹⁹ König, *Weihegaben an U.L. Frau von Altötting* 1:68-71; and *Pfleger, Martin Eisengrein*, 79-80.

⁴⁰⁰ Ludwig Hüttl, *Marianische Wallfahrten im süddeutsch-österreichischen Raum* (Vienna, 1985), 104-105., sipas Soregel, 161, f.2

⁴⁰¹ Soregel, 160-161

⁴⁰² Soergel го спомнуа ова езеро (op.cit, 161), додека Crook езеро Старенбергер Starnebrger (op.cit 68)

⁴⁰³ Види, König, *Weihegaben an U.L. Frau von Altötting* 2:73-76., Soergel, 161, f.3

⁴⁰⁴ Soergel, 161

Настанот се случил по повод Објавувањето на 25 март 1571 година следена од контеса Ана и голем ентураж (придружници) кога го претставил овој дотогаш невиден дар во историјата на храмот на Црната Богородица во Алтотинг.⁴⁰⁵

Додека објаснувањето за толку широкоградната награда на контот Албрехт за Богородица на Алтотинг било неговото верување по спасувањето од давење со кралското бротче во езеро,⁴⁰⁶ можеби имал и некој семеен мотив. *Anna von Bernhausen* од познатото благородно семејство Фугер (*Fugger*) од Аугсбург, следната баварска контеса, една година порано како седумнаесетгодишна, се верувало дека била жртва на демоните. И по сите обиди во црквата на Свети Улрих во Аугсбург, било токму седмото лекување во Алтотинг што ја ослободи неа од злите духови. Интересно е дека при ова што настанало на 21 јануари 1570 година, Ана била придружена од татко и барон Фугер од Кирчберг и Весинхорн како и мајка и, контеса на Ејбсштајн, како и од познатиот језуит подоцна светец, Петар Канисиус. Според записите, по два дена обиди од Канисиус со помош на дрвената скулптура на Црната Богородица, Ана била ослободена од злите духови, кои се предале оставајќи го во мир нејзиното тело и излегувајќи од нејзината уста.⁴⁰⁷

Оваа приказна со ова чудо и егзорцизам, како и нападите направени на храмот на Црната Богородица од протестантските верници, биле опишани од Ејзенгрин во неговото гореспоменато дело. Ејзенгрин изгледа комуницирал со Канесиус, но подоцна и со самиот конт Албрехт.⁴⁰⁸

Всушност, екстравагантните подароци и процесии на баварскиот конт Албрехт V (1528-1579) продолжиле со иста политика и од неговите наследници принцови, Вилхелм V (1548-1626) и Максимилијан.⁴⁰⁹ Така, како никаде на друго место, баварското благородно семејство ја повратило во Германија римската католичка верба и поклонението токму преку Црната Богородица на Алтотинг.

⁴⁰⁵ Crook, 68

⁴⁰⁶ Crook ibid

⁴⁰⁷ Crook, ibid

⁴⁰⁸ Види, Filip Mark Soergel, Wondrous in his Saints: Popular Pilgrimage and catholic Propaganda in Bavaria, 1470-1620 (докторска дисертација, Универзитет Мичиген), 1988

⁴⁰⁹ Crook, 67

Ова се случувало и преку преплетување на програмата противреформацијата со народните практики на доживување на христијанството, како што се поклонението во народните месности, како ова на Црната Богородица, кои сега внимателно се негувала. Ова станувало и паметна црковна политика на баварските принцови, кои во едно далечно и скапо место за поклонение како Рим, или Лорето каде се наоѓал и еден традиционален култ на Црната Богородица, правеле еден вид на територијална сакралност во блиско и локално култно место.⁴¹⁰

Понатаму, овој став на неколку генерации баварски принцови не бил само тежнење за контрола на територијата и зачувување на силата, туку и нивна верба дека со враќањето и засилувањето на традиционалните култови и поклонението обезбедуваат верска и социјална благосостојба, во тоа што во формулата на некои теолози противреформацијата се разбрала како „духовен лек за еретичкиот отров“.⁴¹¹

Всушност, како што истакнува проучувачот на овие појави Фишер, било токму Богородицата во Алтотинг која ја одбележала духовната географија на култовите во овие предели, благородната инвестиција на баварската династија Вителсбах (Wittelsbach) ја направила неа толку по позната од останатите познати храмови на Богородичниот култ во близина, како што се тие во Богенберг и Тутенхаузен, што тие имале намалена посета.⁴¹²

Всушност, Црната Богородица на Баварија на Алтотинг не била само физичкиот аспект на католичкото враќање, туку и теоретски. Договорот Нашата Госпа од Алтотинг на Мартин Ејзенгрин од 1571 година поттикнал итна теоретска реакција и остра теолошка дебата.

Додека книгата на Ејзенгрин која таа година се рекламирала на саемот на книгите во Франкфурт, противодговорот од протестантите дојде од јужниот дел на

⁴¹⁰ Soergel, 161

⁴¹¹ Daniel Baradin, *Geistlich Artzney Für Ketzergeriff und jetziger zeit böse Lufft, auß H. Göttlicher Gschriff, heylicher Vättern Büchern ... allen vnd jeden Christen ... zugericht ...* (Munich, 1600), pp. 124-139., Soergel, 161, f.6

⁴¹² Alexander J. Fisher, *Music, Piety, and Propaganda: The Soundscape of Counter-Reformation Bavaria*, Oxford University Press, New York, 280

кралството, од Стразбур. Тоа бил Јохан Марбах (*Johann Marbach*), инаку претседател на лутеранската црква во Стразбур, протестантскиот противаргумент, кој во истата година кога се објавила книгата на неговиот теориски противник Ејзенгрин, побрза да комплетира еден противодговор, но не помалку од 400 страници наречен, “За чудесата и величествените знаци” (*De miraculis veris et falsis dijudicandis ex verbo Dei*, или *On Miracles and Wondrous Signs*), кој бил подготвен со голема брзина за да излезе саемот на книгата во Стразбур таа година.⁴¹³

Сергел мисли дека протестантскиот противодговор на Марбах повеќе од тежнење да се смени мислењето на баварските католички поклоненици, можеби било одбранбено тежнење за зачувување на своите нови (млади) верници од таквите двојби за народната верска перцепција.⁴¹⁴

Аргументот на Ејзенгрин за староста и автентичноста на Црната Богородица во Алтотинг, каде нашле мир, докажана помош и чудеса, верниците со генерации заедно со разни племеници- протестантскиот полемичар Марбах противодговара со обвиненија за дијаболично идолство и со ставот дека овој култ и сличните се „небиблиски“. Обвинувањето на Марбах оди длабоко до обвинението дека „папистите“ и католичките свештеници често ги фалсификувале култните објекти, вклучително статуетата на Богородицата како таа во Гриментал која е наречена и откриена дека е измама на свештеникот ставајќи во неа масла.

Марбах навистина полемизира со Ејзенгрин за тоа што било јасно во природот на двете христијански школи: за вистинитоста на медијските агенти. Нивните чудеса, на смртниците не можат да бидат чудеса и посредувања, бидејќи тие му припаѓаат на самиот Бог, мислеа протестантските полемичари како Марбах.

⁴¹³ Martin Eisengrein's *Unser liebe Fraw zu alten Oetting* се појавува во Лентен регистрот на Саемот на книгата во Франкфурт. Види *Die Messkataloge Georg Willers*, *Die Messkataloge des 16. Jahrhunderts* (Hildesheim, 1970), 1:[358]. Johann Marbach's reply, *Von Mirackeln und Wunderzeichen. Wie man sie aubunnd nach Gottes Wort fuer waar oder falsch erkenen soll*(Strasbourg, 1571), се појавува на есен во каталогот на Франкфурт (*Messkataloge Georg Willers* 1:[394]), Soergel, 131, f.1

⁴¹⁴ Soergel, 131

Истото било и за тресењето на земјата, земјотресите, природните несреќи како „чудеса на судбината“.⁴¹⁵

Но, можеби во концентрираното тежнеење и труд од 400 страници на Марбах за рушење на чудесата и поклонението, предизвикало да се обрне повеќе внимание колку што имала книгата на Ејзенгрин, која откако побудила интерес повторно се испечатила. Така, само во 1571 година се забележани две печатења.⁴¹⁶

Тоа што привлекува внимание во оваа полемика на Марбах бил јазикот на полемиката. Тој во еден момент им се обраќал на протестантските верници да немаат двојба од фалсификуваната верба на језуитите и мамелуците.⁴¹⁷ Референцијата за мамелуците која била силна египетска воена класа кои владееле во Египетскиот султанат од 1250-1517 года е интересна и чудна. Дали Малбах ги сметал мамелуците како востаници или муслимани, или како црни, бидејќи мамелуците биле претежно бивши робови кои станале и го освоиле султанатот од внатре? Дали е понижувачка референцијата кон нив како црни раси или се однесувала на бојата на Црната Богородица која била почитувана и се вршело поклонение од католиците во Баварија?

Всушност, на полемиката на Марбах забрзал да му одговори друг автор. Не помалку познат, туку полемичарот со големо искуство за прашањата на теми против протестантите, д-р Јохан Јакоб Рабус (Dr. Johann Jakob Rabus) кој самиот бил син на протестантски свештеник, кој се определил да го заштити католицизмот, и кој бил семеен свештеник на благородниот двор на баварски конт (дука). Тој на 30 ноември 1571 година забрза да направи дело со противодговор, „Верски лаги“ (*Christian Refutation*).⁴¹⁸

⁴¹⁵ *ibid*

⁴¹⁶ Stalla, *Bibliographie der Ingolstädter Buchdrucker*, no. 851, Soergel, 137, ст.17

⁴¹⁷ Marbach, *Von Mirackeln und Wunderzeichen*; Ludwig Koch, *Jesuiten-Lexikon* (Paderborn, 1934), 1153, Soergel, 134, ст.6

⁴¹⁸ Johann Rabus, *Christlicher und wohlgegründeter Gegenbericht von Mirackeln und Wunderzeichen* (Dillingen, 1572, 1573). Наведено во каталогот на самот на книгата во Франкфурт, *Messkataloge Georg Willers* 1, 470, 527, цитиран според Sorgel, 137, f.18; види и <https://www.deutsche-biographie.de/sfz75458.html>

Додека неговиот син Јохан Рабус станал католички заштитник и антипротестантски полемичар, неговиот татко Лудвиг, антикатолички полемичар како пасиониран протестантски теолог, речиси во истата година го испечатил неговото обемно дело за мартирството, каде ја истакнувал вербата во вера, но не во чудеса.⁴¹⁹

Можеби ваквата драматична делба во едно семејство полемичари и теолози покажува колку длабока била поделбата помеѓу протестантите и католиците, не само во Баварија, туку воопшто. Во средина се нашла Црната Богородица, или подобро кажано нејзиниот маријански култ.

Иако ниту Лутер, ниту Калвин, децидно не забраниле да се спомене Марија, тоа што станало предмет на спротивставување и остра полемика било нејзиното посредување наспроти Христос и посебно значајните именувања, како „Духовна кралица“. Тука Света Марија се нашла во средината на контроверзна и бескомпромисна дебата.

Петер Кануисус споменат не само поради Црната Богородица на Алтотинг, ја создал една од најмонументалните дела во школите на одбранбените тези на католицизмот врз мариологијата наспроти протестантизмот. Делото е создадено во 1577 и е познато како, *De Maria virgine incomparabili*.⁴²⁰

Уште еден многу интересен поглед ја поврзува баварската Црна Богородица со таа многу позната од манастирот во Лорето во Италија. Таканаречените *Litania Lauretana*, кои се музички компониран молитви испеани со полифонија. „*Litania Lauretana*“ е еден вид полифонија многу популарна во времето. Литургиите почнале во XII век, но добиле голема популарност во западна и централна Европа само во XVI век кога биле поврзани со познатиот храм на Лорето. Тоа биле токму језуитите и Петар Куанусис кои ја популаризирале во тоа време, за да таа се

⁴¹⁹ Ludwig Rabus, *Der Heyligen auserwöhlte Gottes Zeugen, Bekennern und Martyrern*, 8 vols. (Strasbourg, 1552); реиздаден како, *Historien der Martyrer*, 2 vols. (Strasbourg, 1571). За Ludwig Rabus, види *ADB*, s.v. „Rabus, Ludwig“; цитиран според Soergel, 139, стр. 26

⁴²⁰ Peter Canisius, *De Maria virgine incomparabili, et Dei genitricis sacrosanta*, (Ingolstadt 1577), види, *Crooks*, 69,

распространи насекаде и во 1560 година се запеала во коледот на Прага, „Canissio Provinciali Probante“. Канисус сега ја ставил неа и во неговата книга на молитвите на латински јазик во 1587 година и сигурно тој е одговорен за нејзиното прво печатење една година подоцна.⁴²¹

Но, тоа што остана напишано е дека Канисио, како никаде друго ја демонстрирал силно литанијата (литургијата) на Лорето во текот на егзорцизмот споменат погоре во Алтотинг со Ана, идната баварска контеса. Ејзенгрин го споменува ова во неговото дело истакнувајќи дека во почетокот носејќи ја Ана Фугер од кочијата до црквата веднаш почнала славната *Litania Lauretana* на благословената Света Марија, која била достоинствено изведена како полифонија. Подоцна при егзорцизмот, вели Ејзенгрин, Ана стоела во капелата и другите биле околу неа, додека господин Канусис на висок глас ги кажал отчетот, молитвата на Боже наш и Аве Марија, како и другите убави молитви, и сите присутни ги повторувале нив. Но, штом почнала изведбата на Литургијата на Наша Госпа, ѓаволот веднаш почнал да се тресе.⁴²²

Литургијата на Лорето добила толку голема популарност, што сестрата на баварскиот Вилхелм, Марија, која била мажена во Грац за високиот конт Карл од Австрија, која ја засилувала баварската династија со Хабсбурзите, ја нарачала оваа четиригласна полифонија „Ledancy von unser frauen“ популаризирајќи ја и во Австрија, на 27 декември 1572 година.⁴²³

Интересно е дека само седум месеци по изведениот егзорцизам од Канусис, свештеникот Симон Ек, кој бил брат на познатиот полемичар лично против Лутер, Џонатан Ек, ја извел истата Литургија на Лорето во својата црква. Симон Тадаус Ек (Simon Thaddäus Eck) и самиот бил една од централните фигури на баварската противреформација.⁴²⁴

⁴²¹ J.Shmidl, S.J. Historiae Societis Jesu Provinciae Bohemiae pars prima (Prague, 1747).Crook, 74

⁴²² Martin Eisengrein, Unser Liebe Fraw zu Alten Oeeting (Ingolstadt, 1571), fol.126-127

⁴²³ Crook, 75

⁴²⁴ ibid

Литургијата на Лорето подоцна се практикувала и во Летница во црквата каде се наоѓала Црната Богородица на Косово.⁴²⁵

Приказната погоре за поврзаноста меѓу двата храма на Црната Богородица: Лорето во централна Италија и Алтотинг во Баварија од една страна; како и францисканците на другата страна, како Канисео (Cannisseo), потоа на брзото ширење на маријанскиот култ и целото покриено со контрареформаторска пропаганда во соочувањето со протестантите - му дава на целото ова разбирање и длабоко објаснување. Кога на ова ќе се додаде и поклонението во храмовите на Црната Богородица како „духовен лек против еретичкиот отров“, тогаш јасно придобиваат нови димензии на добро осмислен приод на католицизмот и контрареформацијата како пропаганда на една војна кон заканувачкиот протестантизам и неговото ширење.

Всушност, Принципатот на Баварија бил еден вид духовна географија која се маркира со падот на храмовите на Богородичниот култ, од копиите на куќите на Госпата во Лорето, до храмот *Neukirchen beim Heiligen Blut* на граница со Бохемија, која била и симбол на војната против еретичкото иконоборство, па сè до отсликувањето на Света Марија од *Lucas Cranch* кои биле распространети по триесетгодишната католичко-протестантска војна. Но, посебна одбрана и заштита имаа и евхаристичките храмови како тој во *Andechs* кои се посетувале од поклоненици од Минхен до Аугсбург.⁴²⁶

⁴²⁵ F. Zefi, Zupa Letnica...

⁴²⁶ Fisher, 280

V. 2. Језуитите, контрареформацијата и Црната Богородица

Црната Богородица изгледа била еден од најсилните имиџи кои се користеле во тежнењата и целите на контрареформацијата. Со пораст на бранот на влијанието на контрареформацијата, не само во граничните региони како Баварија, туку и во Франција во текот на XVI и XVII век започнал еден засилен приод на визуелна комуникација со нови инвентивни методи како печатење, пресување на визуелните појави на ликот на Црната Богородица.⁴²⁷

Но, еден од подиректните сегменти на поврзаноста на контрареформацијата со Црната Богородица настанал преку редот на језуитите, кои биле толку важни и карактеристични за самата католичка реформа. Језуитите ја вклучиле неа во разни форми на нејзиното обожавање, адаптирајќи го како нивен претставник.

Но, оваа специјална поврзаност помеѓу језуитите и Црната Богородица има посебна историја токму преку главниот лик на језуитите. Целото можеби потекнува поврзано со нив, со основачот на језуитскиот ред, многу познатиот Injacio de Layola.⁴²⁸ Тој, штом се вратил од битката на Памплона на 20 мај 1521 година каде бил ранет од топовско ѓуле, повреден и очаен по еден воен и материјален живот, дошол во познатиот бенедиктински манастир Монсерат во Каталонија на 25 мај 1522 година, каде се наоѓала Црната Богородица со долга традиција на обожавање низ векови.⁴²⁹ Loyola го оставил оружјето пред споменикот на Црната Богородица молејќи се цела ноќ и медитирајќи пред неа. Тој во еден таков чин на верба, како еден вид на иницијација, од коњанички војник станал „војни на Христос“, мисионер и основач на еден од најригорозните црковни редови, кои со една изразена дисциплина станал амблем на контрареформацијата.

⁴²⁷ Elia Foster, *Out of Egypt: Inventing the Black Madona in Image and Text*, во: *Studies in Iconography*, Volume 37 Princeton University, 2016, 19

⁴²⁸ Ignatius of Loyola: *The Spiritual Exercises and Selected Works*, Paulist Press, New York, 1991, 26

⁴²⁹ Shih, Ignatius of Loyola, *The Spiritual Exercises of St. Ignatius: Based on Studies in the Language of the Autograph*, прво издание, Vintage Books, New York, 2000;
<https://udayton.edu/imri/mary/m/montserrat-black-madonna.php>;
<https://beginningtopray.blogspot.com/2011/08/montserrat-and-stignatius.html>;
<http://jesuitinstitute.org/Pages/Ignatius.htm>;

Една таква верба и поврзаност на језуитите со Црната Богородица се пренесе како идентитет и во другите слични познати култни места, како *Notre-Dame La Puy*.⁴³⁰ Интересно е дека језуитите со нивното поставување во Le Puy во 1558 година почнаа да промовираат чудотворни статуети, проширувајќи ја оваа промотивна активност и преку градење на колегијалната црква Свети Јосиф (1604) како и поставување на првата печатница во овие предели.⁴³¹

Во овој град, бројот на свештениците набргу достигнал рекорден број во XVI век, некаде околу 500 свештеници распространети по многубројните цркви, вклучително језуитските во голем број, но и купачините.⁴³²

Језуитите во промоцијата на култот на Црната Богородица користеле две главни методи. И тука, како и во Баварија и насекаде, поклонението била една од главните методи на комуницирање на верниците со култот. Но, на ова се додала и една нова метода, како модерен одраз на времето - печатот. Богородицата на Ле Пуи се промовирала преку разни печатења во нејзините визуелни појавувања во некои публикации и едиции. Ака, фонтеспицот на *Discours historiques de la très-ancienne devotion de nostre—Dame du Puy* на језуитот Одо де Гисеј (Odo de Gissey) во 1620 година ја претставувал Црната Богородица седната на мал олтар во трислојна нишка покриена со *fleur-de-lis*.⁴³³ Во олтарот се наоѓа натписот *IHS*, кој не го симболизира само Исус Христос, туку и бил знакот кој Лојола го избрал за неговиот ред на језуитите. Станува збор за фонтеспиц сигурно популарен бидејќи имал неколку печатења - 1620, 1627, 1643 година по смртта на авторот во 1693 година.⁴³⁴

Всушност, целиот имиџ се засилуваше понатаму и со многу симболични елементи на овој лик, со познатата метафоричка фраза, *nigra sum sed firmosa*, која се наоѓала на крајот на фонтеспицот.⁴³⁵

⁴³⁰ Foster, 19

⁴³¹ Cuzbilzoles, *Le diocese du Puy-en-Velay*, 284; Foster, 19. ст.91

⁴³² Barral i Altet, *La Cathédral du Puy-en-Velay*, 78; Foster, 1, f.92

⁴³³ Odo de Gissey, *Discours historiques de la très-ancienne devotion de nostre—Dame du Puy*, 1986

⁴³⁴ Foster, 19

⁴³⁵ *ibid*

Nigra sum sed firmosa од познатиот библиски израз кој одразува, „Црна сум, но сум убав“ (Спевот на Соломон 1.5) имал специфично значење кое потекнувало од многу дамнешно потекло и една метафора сега веќе искоренета кај тие што ја разбираа пораката од порано, како воспоставена метафора во разбирањето на Црната Богородица. Станува збор за т.н. Спевот на Спевовите, кој ја симболизира невестата, младоста која се однесува на Црната Богородица. Језуитите само ја презеле и користеле во нова констелација. Тие всушност го направиле промотивен имиџ на језуитите во контрареформацијата.

Инаку, Црната Богородица на Монсерат има дамнешна историја доста интригирачка. Таа изгледа ја продолжувала старата претхристијанска верба, на еден римски или галско-римски храм, на Венера. Податоци за тоа има во раното средновековие. Се мисли дека Црната Богородица се поставила тука скриена по нападот на Сарацените во 718 година. Легендата вели дека бенедиктинците не можеле да ја помрдната статуетата, затоа изградиле манастир околу неа, што подразбира дека статуетата е од порано. Статуетата од 95 центиметри има византиски стил и е полихрона, што ги натерал да помислат за поврзаноста со крстоносните војни. Но, некои мислат дека за модел ја има Црната Богородица од јужна Франција, Sainte-Foy од Conques. Овој тип на Црната Богородица е именуван како „трон на умноста“, каде статуетата ја прикажува Богородицата седната, со долго лице со бебе (Исус) во skutot. Интересно е дека Црната Богородица на Монсерат повторно се поврзува со Африка и Арабите. Во 1203 година, Петер Ноласко (Peter Nolasco)⁴³⁶ по поклонението во Монсерат основал ред кој се занимавал со уредување на морските, Араби фатени како робови. Другото поклонение кое дало сфаќање на Црната Богородица е на Игнацио де Лојола

⁴³⁶ Свети Peter Nolasco (1189 – 6 May 1256), на каталонски јазик, *Pere Nolasco*, на француски *Nolasque* или *Pedro Nolasco* нашпански е католички светец, роден во [Mas-des-Saintes-Puelles, Languedoc](#), во денешна Франција. Бил тотор на арагонскиот крал Џејмс I и во 1218 ја формира Конгрегацијата позната како Крањевски воен ред на Нашата Милостива Госпа и Госпа на спасение на робовите на папа Грегори IX во 1230. Види: James William [Brodman, Ransoming Captives in Crusader Spain: The Order of Merced on the Christian-Islamic Frontier](#), Libro, 1986; Anthony [Allaria, "St. Peter Nolasco." The Catholic Encyclopedia. Vol. 11. New York: Robert Appleton Company, 1911. 22 Feb. 2013:](#)

(Ignacio de Loyola), каде тој добил мотив за создавање на познатиот језуитски ред. Но, пред тоа тој имал период на медитација и аскетизам.⁴³⁷

Црната Богородица на Монсерат позната е кај народот како „La Moreneta“, или „малку поцрна“ и воедно служи и како еден од каталонските свети заштитници, заедно со Сан Жорди.⁴³⁸

Папата Леон XIII ѝ дал нејзе *coronatio canonica* на 11 септември 1881 г.⁴³⁹

Црната Богородица имала главно влијание во враќањето кон верата и вербата во католицизмот на Игнацио од Лојола. Во Манастирот Монтесарет Лојола бил дочекан од свештеникот Juan Cannones за да се заповеда, кој му ја дал Книгата на духовните вежби (*Ejercitatorio de la vida spiritual*) на Garcia de Ciserno,⁴⁴⁰ кој изгледа длабоко влијаело кај нејзе подоцна сам да го испечати како пишано дело.

Игнацио де Лојола (23 октомври 1491 – 31 јули 1556) е еден од теолозите со најголемо влијание во времето на големите скршнувања од преминот на средновековието внатре во христијанскиот кампус, во протестанти и католици. Тој бил основач на Друштвото на језуитите и нејзин Супериорен генерал во Парис, во 1541⁴⁴¹, кој одиграл одлучувачка улога не само во соочувањето во Европа со протестантизмот, туку и во прекуокеанското и глобално проширување на христијанството по географските откритија. Игнацио е познат и како светец заштитник на Друштвото на језуитите, но и баскиската провинција Guipúzcoa и Biscay. Игнацио од Лојола имено претставува светец заштитник на сите војници.

Редот на језуитите служел долго време како верен контингент на мисионери на разни папи, кои се истакнале како специјален и посебен ред по строга

⁴³⁷ За Богородицата од Монсерат види различна литература: Ean Begg *The Cult of the Black Virgin* (1985), *op.cit*; Joan Carroll Cruz, *Miraculous Images of Our Lady* (1993); Stephen Benko *The Virgin Goddess: Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology* (1993), *op.cit*; Aradi Zsolt, *Shrines to Our Lady*, New York, 1954 <https://udayton.edu/imri/m/m/montserrat-black-madonna.php>; <https://www.catholicculture.org/culture/liturgicalyear/calendar/day.cfm?date=2016-04-27>.

⁴³⁸ <http://web.gencat.cat/ca/web/sant-jordi/>;

⁴³⁹ Види: <http://www.newadvent.org/cathen/03052b.htm>;

<https://www.hermandaddelamacarena.es/en/canonical-coronation-of-la-virgen-de-la-esperanza-macarena/>

⁴⁴⁰ Ignatius of Loyola: *The Spiritual Exercises and Selected Works*, Paulist Press, New York, 1991, 26

⁴⁴¹ Idígoras Tellechea, José Ignacio (1994). „When was he born? His nurse's account“. *Ignatius of Loyola: The Pilgrim Saint*. Chicago: Loyola University Press. p. 45. ISBN 0-8294-0779-0.

дисциплина и лојалност кон врховниот понтиф.⁴⁴² Од претставувањето на познатите „Петте поглавја“ на Игнацио кои преку неговиот пријател кардинал Контарини му биле претставени на Папата Павле III, кој со указот од 27 септември 1540 година (*Regimini militantis Ecclesiae*), го озаконил редот на језуитите, тој достигнал набрзо големо распространување и пораст, што кога починал неговиот основач Игнацио во 1556 година, имал илјада членови.⁴⁴³ Тие во времето создале 12 провинции: Португалија (1546), Шпанија (1547), Индија (1549), Италија без Рим (1551), Сицилија (1553), Бразил (1553), Арагон, Андалузија и Кастиља (1554), Франција (1555), Долна Германија (1556), Горна Германија (1556).⁴⁴⁴

Како такви, језуитите биле едни од потенцијалните и важните сегменти за Рим во времето на контрареформацијата. Тие уживале престиж меѓу папите, епископите, кралевите и верниците.

Книгата на Игнацио од Лојола „Духовни вежби“ од 1548 година станала основа на молитвите и медитациите и менталните и духовни вежби⁴⁴⁵ и тие станале многу претставителен елемент во времето на контрареформацијата. Всушност, на барање на папата Павле III во февруари 1546 година, тројца језуити учествувале во работата на Конзилиумот на Тренто,⁴⁴⁶ меѓу кои биле и Јај (*Jay*), кој заедно со двајца други језуити, Фавре (*Favre*) и Бобадила (*Bobadilla*) работеле во посебна мисија во Германија за соочување со протестантизмот, меѓу 1540-1543 година.⁴⁴⁷ Меѓу језуитите кои се истакнале многу во овој период во Германија бил и Петер Канисиус, авторот на *De Maria virgine incomparabili*,⁴⁴⁸ кој станал главниот полемичар во однос на протестантизмот и кој директно се поврзувал со прашањето на Црната Богородица на Баварија, од Алтотинг.⁴⁴⁹ Канисиус го извел познатиот егзорцизам со помош на дрвената скулптура на светата Црна Богородица и

⁴⁴² Ignatius of Loyola (1970). *The constitutions of the society of Jesus*. Translated by Ganss, George E. *Institute of Jesuit Sources*. p. 249;

⁴⁴³ Ignatius of Loyola: The Spiritual Exercises and Selected Works, Paulist Press, New York, 1991, 46

⁴⁴⁴ *ibid*

⁴⁴⁵ Ignatius of Loyola: The Spiritual Exercises and Selected Works, Paulist Press, New York, 1991

⁴⁴⁶ Ignatius of Loyola: The Spiritual Exercises..., 47

⁴⁴⁷ *ibid*

⁴⁴⁸ Peter Canisius, *De Maria virgine incomparabili, et Dei genitricis sacrosanta*, (Ingolstadt 1577), shih, Crooks, 69,

⁴⁴⁹ *ibid*

полифонија поврзана со неа, *Litania Lauretana* која се распространила секаде во Европа.⁴⁵⁰

Језуитите биле мајстори на распространување и организирање на мрежата на образованието и едукација, но и на големото влијание преку нив. Во 1675 година тие контролирале 372 колеџи, а во 1710 година импресивна бројка од 710 колеџи.⁴⁵¹

Всушност, првото училиште со висок стандард, кое го барал папата за учење на мисионерите било формирано од самите језуити, всушност од самиот Игнацио од Лојола, во Рим. Тоа бил *Collegium Romanum* отворен во 1550 година, кој во времето на папата Грегори XIII (1572-1585) станал *Universitas Gregoriana* кој се ценел толку многу што се перципирал како *seminarium omnem nationem*.⁴⁵² Интересно е да се види дека и вториот колеџ *Collegium Germanicum* бил основан од Игнацио од Лојола во 1522 година, кој имал посебна задача да обучува мисионерски кадри кои би требало да се соочат со протестантите во Германија. Во 1584 година овој колеџ се здружил и станал *Collegium Germano-Hungaricum* и како што покажува и самото име, требало да се занимава со протестантите во овие две држави. Слично се случило и со англиско-шкотскиот колеџ, додека папата Грегори XIII го прифатил советот на језуитите и при основањето на Колеџот „Свети Атанас“ кој требало подоцна да се занимава со православните предели во Балканот и пошироко каде имало православни подоцна тој се здружил со грчко-рутенијанскиот колеџ за да се занимава со Украина (Рутенија) посебно по Унијата на Брест.⁴⁵³

Засновано на овој модел папата Грегори XIII го основал и *Collegium Illyricum*, кој бил најважна институција за обучување на словенските балкански кадри во 1580 година. Но, овој колеџ не се основал во Рим, туку во Лорето, во близина на храмот на Црната Богородица.⁴⁵⁴ Всушност, подоцна кога во 1622 година се создал *Congregatio Propaganda Fide* од Грегори XV целото ова добило

⁴⁵⁰ Crook, *ibid*

⁴⁵¹ Ignatius of Loyola: The Spiritual Exercises..., 49

⁴⁵² Zdenko Zlatar, *Our Kingdom Come, The Counter-Reformation, Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs*, New York, 1992, 226

⁴⁵³ *ibid*

⁴⁵⁴ Zdenko Zlatar, *Our Kingdom Come*,..., 227

длабоко значење, бидејќи овој наспроти Лорето, служел како специјален подготвувачки центар за мисионерите во османлискиот Балкан.⁴⁵⁵ Оттаму произлегле главните кадри кои одиграле значајна улога не само во одбраната и заштитата на верата во времето на контрареформацијата во османлискиот Балкан, туку и за културно и образовно развивање на идентитетните и национални движења на многу народи во Балканот.

Всушност, со Пропаганда Фиде и Колеџот на Лорето се поврзуваат и имињата на една плејада албански свештеници образувани во духот на контрареформацијата кои оставиле траги во нивните верски, културни, образовни и интелектуални дејности, како: Пјетер Буди, Пал Барди, Стефан Гаспри, Андре Богдани, Ѓерѓ Владањи, Лука Богдани и Пјетер Богдани.⁴⁵⁶

Во Лорето се образувале и хрватските кадри кои имале извонредна верска и културна улога, како Комуловиќ и Бартол Кашиќ,⁴⁵⁷ а подоцна и Крижаниќ.⁴⁵⁸

Улогата на језуитите во воспоставувањето на оваа шема на колеџи во контрареформацијата била незаменлива и самото јадро на подоцнежната работа на мисиите во разни места на Европа кои се соочуваа со протестантизмот, или и во Балканот под Османлиите.

Една серија на кадри кои ќе бидат клучни во овие мисии и во Балканот, ќе бидат токму језуитит. Но не само во Балканот. Доста од нив, ќе бидат поврзани и со Црната Богородица. Има уште една личност од времето на острите дебати помеѓу протестантизмот и католицизмот кој се надоврзува токму со Црната Богородица и језуитите. Еден од нив бил и свети Францис де Сале (*Francis de Sales*). Тој е роден 1567 година од благородничко семејство во Савој на Шато де Салес. Како 16-годишник го следи језуитскиот колеџ *Collège de Clermont* каде научил реторика и хуманистички науки и до себе го имал личниот свештеник и татор Абе Деаге (Abbé

⁴⁵⁵ *ibid*

⁴⁵⁶ Ukgjini, 191

⁴⁵⁷ Zlatar, 230

⁴⁵⁸ Види, Ivan Golub, Wendy Bracewell, The Slavic Idea of Juraj Križanić, *Harvard Ukrainian Studies* Vol. 10, No. 3/4, Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe (December 1986),

Deage).⁴⁵⁹ Подоцна тој заминал во познатиот Универзитет во Падова, Италија, каде завршил право и теологија. Интересно е дека во тоа време тој направил Поклонение (пилгримаж) во Лорето, култно место познато и за Црната Богородица. Всушност, близу родното место на Франсис дел Сел имало и една Црна Богородица како многу посетен храм од средновековието и подоцна, *Notre-Dame-de-Moyans* близу Чамбери во Савој.⁴⁶⁰

Франсис во раната младост се двоумел помеѓу протестантизмот и католицизмот. Тоа било во XVI век кога калвинизмот привлекол маси во дел од Европа. Тој слушал предавања во Парис за судбината и спасот и имал двојби.

Но, изгледа тие исчезнале кога ја посетил црквата на Свети Етиен де Гре (Etienne-des-Grè) и тука ја открил статуата на Црната Богородица на Парис, „Notre Dame de Bonne Délivrance“. Изгледа дека молитвите и медитациите тука го зацврстиле на патот кој требало да го следи.⁴⁶¹ Тој решил да се занимава со теологијата и станал свештеник во 1593 година. Подоцна тој бил назначен за епископ во Женева во 1599 година, место каде зацвела наголемо протестантизмот.⁴⁶²

Франсис де Сел (Francis de Sel) станал еден од најголемите теолози во времето како и мистик и евангелист. Неговото познато дело „Вовед во духовниот живот“ е печатено за прв пат во 1609 г. и неколку пати пак печатено, бидејќи имало голема популарност.⁴⁶³

⁴⁵⁹ Види, Pernin, Raphael. "St. Francis de Sales." The Catholic Encyclopedia. Vol. 6. New York: Robert Appleton Company, 1909. 30 May 2013

⁴⁶⁰ Keith P. Luria, Territories of Grace: Cultural Change in the Seventeenth-century Diocese of Grenoble, University of California press, Oxford, 1991, 30

⁴⁶¹ <https://catholicexchange.com/190948-2>

⁴⁶² <http://www.catholicherald.co.uk/issues/january-16th-2015/saint-of-the-week-st-francis-de-sales-january-24/>

⁴⁶³ Види, John J. Crawley. "St. Francis de Sales, Bishop, Doctor of the Church". Lives of Saints. EWTN. Retrieved 14 January 2008.

Но, Францис де Сел всушност печател и многу други дела и трактати, како „Контроверзности“ или „Стандардот на крстот“.⁴⁶⁴

Францис де Сел е познат и за пишувањата за духовното создавање и неговиот празник се слави на 24 јануари. Тој се смета за светец на новинарите. Неговата лекција се затвора со мотото Господ е љубов и неговиот духовен начин се призна во католичкото учење како божествен пат на љубовта.⁴⁶⁵ Умрел во 1622 г. Свети Францис де Сел се осветил од Католичката црква за неговата работа и влијание.⁴⁶⁶

Интересно е дека една таква личност со толку големо влијание во дебатата на времето, од едно благородно семејство, во границите на влијанието на острата битка на католицизмот и протестантизмот како Францис де Сел, е поврзан со појавата на Црната Богородица, како инспирација.

Исто така, е интересно дека токму во швајцарските предели се наоѓа и еден познат храм за Поклонение на Црната Богородица. Тоа е Ејзинделн во југоисточна Швајцарија. Токму таму служел како свештеник, пред да помине јавно во протестантството, една од неговите централни фигури: *Huldrych Zwingli*.⁴⁶⁷

Томасо Раџо (Tomasso Raggio) и Комуловиќ, исто така, језуити, одиграле извонредна улога во Балканот и во мисиите во централна Европа. Комуловиќ, ученик во Лорето, кој ја посетил Летница, служел долго и во Полска, каде Црната Богородица на Честоховна била подоцна воздигната на ниво на национален симбол на заштита.

Сега веќе се спомна и големата улога на језуитот Канусис како познат теолог и полемичар во пределот на Баварија во јужна Германија со протестантските теолози. Тој добил широко европско реноме. Неговата поврзаност со Црната Богородица е доста директна. Всушност, освен чудотворниот егзорцизам од

⁴⁶⁴ Dan Cohn-Sherbok-Lavinia Cohn Sherbok, *Jewish and Christian Mysticism, An Introduction*, Continuum, New York, 1994, 131

⁴⁶⁵ <http://www.catholicherald.co.uk/issues/january-16th-2015/saint-of-the-week-st-francis-de-sales-january-24/>

⁴⁶⁶ The Franciscan Book Of Saints, edited by Marion Habig, ofm, Franciscan Herald Press, 1959

Алтотинг, или полемичарските трактати, Канусиес и другите околу него, се поврзани за Лорето, каде се наоѓала Црната Богородица и каде се создавале многу кадри од Балканот, во Илирскиот колеџ основан со помош на језуитите.

Но, Лорето се поврзувал и со лоретанските литании, кои биле специјални полифонии изведувани од Алтотинг до Прага и Австрија, но и во Летница во Косово, каде се наоѓала Црната Богородица.

На овој начин, географијата на Црната Богородица поврзана со језуитите на контрареформацијата е појасна и доста распространета, од Монсерат, Алтотинг, Лорето, до „Notre Dame de Bonne Délivrance“ во Парис, но и други места, како Летница.

Всушност, језуитите и контрареформацијата со нивните училишта и мисии во Балкан имале улога повеќе од верата. Тие поттикнале искра на национално освестување и идентитет придонесувајќи многу во културата и книжевноста, како што ќе се види и подоцна.

V. 3. Лорето, *Sancta Casa*, Црната Богородица и нејзиното ехо

Но, тоа што е многу поврзано во целата тема за Црната Богородица но, и за контрареформацијата и што не се спомна досега тука, е токму Црната Богородица од Лорето. Всушност, нејзината поврзаност е многуслојна и сложена давајќи ѝ нејзе важна централна улога во оваа тема. Пред сè станува збор за „Светата Кука“ на Света Марија, за која се мисли дека е сочувана во Назарет и како таква била посетена од голем број поклоненици во текот на средновековието, а потоа поврзана

⁴⁶⁷ Види, Michael Mullett, *Historical Dictionary of the Reformation and Counter-Reformation*, 2010, Plymouth, 2010, 440,

<https://books.google.com/books?id=gC8O9GI9JX0C&pg=PA440&lpg=PA440&dq=Black+Madonna+shrines+and+counterreformation&source=bl&ots=6wYTc4sXkn&sig=67T3sGJ8Nvopb39bsSR708K5Yzs&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwid9KKnp53eAhVGvYwKHQNIBWoQ6AEWFHoECACQAQ#v=onepage&q=Black%20Madonna%20shrines%20and%20counterreformation&f=false>

со крстоносците. Според легендата Света Хелена во 336 година во своето Поклонение во Палестина се погрижила врз оваа кука да се изгради црква за да се заштити. Подоцна оваа нарација јасно се поврзува со крстоносните походи, всушност, пред тие да бидат изгонети од светите места од страна на муслиманите и од опасноста оваа света кука да остане под нив, се пренеле многу духовните чудеса. Легендата вели дека таа чудно дошло до Илирија, односно во Трсат, Терсато, предградије на Риека во Хрватска во 1291 година. Ја донеле летајќи на небо ангелите, како што вели хагиографската нарација. Од тоа се зачудил и локалниот свештеник на Риека, на кого на сон му се појавила Света Марија обраснувајќи му за што станува збор.

Но, потоа куката го сменила местото, преминувајќи го Јадранското Море и поставувајќи се преку Анкона, на еден брег или шума *Lauretum*.⁴⁶⁸ Малку подоцна била поставена токму на брегот, каде и денес се наоѓа еден од најсветите и најпосетените храмови не само во Италија, туку и во целиот свет.

Внатре во куката стои Црната Богородица врз олтар со натпис *Hic Verbum caro factum est*, кој треба да ги потсети христијаните дека тука живеело светото семејство. Во источната фасада е познатиот натпис од XVI век, кој воспоставил многу позната традиција на поклонение. Натписот објаснува дека се наоѓате пред светата кука на Лорето, почитувана од целиот свет по духовната мистерија и продолжува да објаснува дека тука Аветата Марија, Мајката Божја, се породила, поздравена од ангелите. Ангелите ја донеле оваа кука од Палестина во градот Терсато во Илирија во 1291 година под понтификатот на Николас IV и три години подоцна во текот на понтификатот на Бонифацие VIII повторно била донесена од ангелите и поставена на брегот близу Рецан во Марката на Анкона, каде го сменила местото по трет пат, според божја волја,⁴⁶⁹ наоѓајќи го трајното место пред 300

⁴⁶⁸ (Latin *lauretum*, Italian *Colle dei Lauri* , Laureta).

⁴⁶⁹ Godfrey E. Phillips. The House of the Virgin Mary, The Miraculous Story of its Journey from Nazareth to a Hillside in Italy, Sofia Institute Press, 2017

години. На крај се вели дека куќата која не стои на темели останала солидна со векови и е донесена како дар за сите народи.⁴⁷⁰

Традицијата на Лорето е толку вкоренета што таа е почитувана и посетена од над 47 папи срамнувајќи ја нејзината автентичност на оваа *Santa Casa di Loreto* со Светата Куќа во Назарет. Указите за ова место се издадени од папа Сикст IV во 1491 година и папа Јули II, во 1507 година.

Како што истакнал и Турстон во својата анализа, овие укажи доаѓаат релативно доцна за едно толку славно место како Лорето, сепак папата Јули II го понел познатиот оправдувачки израз како „ut pie creditur et fama est“.⁴⁷¹ Турстон, всушност мисли дека пред сè станува збор за можноста дека чудотворната статуета на Црната Богородица е донесена преку Јадранското Море во Хрватска во една стара рустиканска капела и почитта и славата за статуетата подоцна поминале во самата зграда.⁴⁷² Се мисли дека изгледот на Црната Богородица се сменил во XV век кога таа станала дел од базиликата изградена во XV век до Јадранското Море, кога од дводимензионален изглед, малата византиска икона добила тродимензионална скулптурна форма.⁴⁷³

Храмот на Лорета го посетиле безброј светци и највисоки функционери на католичката црква, како: Свети Франциско од Асис, Свети Дионис Гонгзага (Dionysos Gongzaga), Свети Чарлс Боромео (Charles Borromeo), Свети Бенедикт Лабре (Benedict Labre), Свети Алфоиус Лигури (Alphonsius Liguri), но и језуити кои биле познати личности на контрареформацијата и кои имале духовни и практични врски со Црната Богородица, како Игнацио де Лојола и неговиот сограѓанин и пријател језуитот Свети Францис Хавиер (Francis Xavier), или веќе споменатиот Францис де Сел.

⁴⁷⁰ Ibid

⁴⁶⁹ Herbert [Thurston](#), "[Santa Casa di Loreto](#)." *The Catholic Encyclopedia* Vol. 13. New York: Robert Appleton Company, 1912. 10 December 2017

⁴⁷² Godfrey E. Phillips. *The House of the Virgin Mary*

⁴⁷³ Grimaldi, *Devozione et Comitenza nelle Marche*, 29-33; Lightbown, Carlo Criccelli, 42; Karin Vélez, *The Miraculous Flying House of Loreto, Spreading Catholicism in the Early Modern World*, Princeton University press, 2019, 167

Уште една личност која се поврзува доста со нашата тема, папа Клемент VIII, бил тој кој го нарачал познатиот натпис за поклонениците кои доаѓале да ја посетат „Светата Кука“ на Лорето.⁴⁷⁴

Лоретанскиот комплекс, каде се вклучува „Светата Кука“ на Божјата Мајка пренесена од Назарет и статуетата на Црната Богородица, го прават не само супер привлечно место за поклонение, туку и еден силен имиџ и ехо кое зрачело низ цела Европа и понатаму, преку нејзините многубројни реплики кои станале симбол и метафора. Таа била сликана од Микеланџело Мериси де Цараваџо (Michelangelo Merisi de Caravaggio) (1573-1610), па до многубројните печатења на раниот модерен период, реплики кои добиле место од црквата од Централна Европа па сè до Латинска Америка.⁴⁷⁵

Всушност, Лорето како храм и место за поклонение бил од еден од најважните за католиците, анеговата улога се зголемила во време на контрареформацијата. Ова се гледа од серија влијанија надвор од самото култно место. Всушност, зрачењето и влијанието на Лорето е распространето во многу држави во Централна Европа, но и за други цркви реплики како таа во Варшава, во населбата Прага. Капелата на Нашата Госпа на Лорето е изградена во 1640-1642 година помогната од кралот Владислав IV Васа и кралицата Сесилија Рената (Cecilia Renata), која била дел од манастирот Бернардин во барокен стил⁴⁷⁶. Всушност, работите во ентериерот ги направи познатиот италијански уметник од Болоња, Клементе Моли (Clemente Molli), кој бил познат и за скулптурата на Богородицата од Лорето во црквата на „Свети Филип“ во Форли. Тој патувал во Полска поканет од кралот Сигизмунд II и неговиот син Ладислав IV за да го изработи ентериерот на храмот изграден од друг италијански архитект од Тицино, Константе Тенекала (Constante Tenecalla).⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ ibid

⁴⁷⁵ Karin Vélez, The Miraculous Flying House of Loreto, op.cit.,153

⁴⁷⁶ Види: [https://www.gpsmycity.com/attractions/church-of-our-lady-of-loreto-\(koci-matki-boej-loretaskiej\)-28600.html](https://www.gpsmycity.com/attractions/church-of-our-lady-of-loreto-(koci-matki-boej-loretaskiej)-28600.html); <https://www.revolvy.com/page/Church-of-Our-Lady-of-Loreto>; <http://www.loreta.cz/domains/loreta.cz/index.php/en/introen/cult-of-our-lady-of-loreto>

⁴⁷⁷ Lisa Pon, A Printed Icon in Italy, Forlì Madona of the Fire, Cambridge University Press, 2105, 188

Понатаму, полскиот крал Јан Собиецки бил голем љубител на Црната Богородица на Лорето, толку многу што му било подарена слика во платното најдено по османлискиот напад на Виена од роднината Станислав Јаблоновски (Stanislaw Jablonowski) во 1683. Таа носела натпис: *In Hac Imagine Mariae Victor ero Ioannes* и *In Hac Imagine Mariae Vinces Ioannes*. Натписот кој се поврзувал со името на Јан Собиецки и околностите во кои таа е спасена од уништување и начинот на кој завршила во рацете на ова кралско семејство, уште повеќе ја зголеми нивната љубов.⁴⁷⁸ Таа се чувала како икона во кралската палата на Собиецки во Вавел.⁴⁷⁹ Таа била препечатена и станала позната за јавноста и од гравурата направена од полскиот сликар Антони Олешчимски (Antoni Oleszczymsky) во Парис во 1864 година и подоцна и од други автори.⁴⁸⁰

Влијанието на Црната Богородица во Баварија е многу јасна, не само со славната Богородица од Алтотинг, туку и пошироко во Германија.⁴⁸¹

Поврзаноста на Хрватите со Лорето е дамнешно. Тие дури и како емигрантска колонија, посебно по османлиските освојувања на Балканот, создале видно присуство во Лорето. Понатаму, познатата катедрала во Лорето е изградена од камен од Истра, и тоа преку организиран транспорт преку воден пат од двете страни на Јадранот. Исто така, се споменуваат каменоресците и архитектот дојдени од Далмација за да работат во големата градина на Лорето во текот на изградбата на комплексот на катедрали и градот околу.⁴⁸² Дури и Црната Богородица на Лорето е претставена во далматинска облека, или *dalmatica*.⁴⁸³

⁴⁷⁸ Hana Widacka, The Sobieski's Our Lady of Loreto, *Silva Rerum*, Pasage to Knowledge Museum of King Jan III at Wilanow, http://wilanow-palac.pl/the_sobieskis_our_lady_of_loreto.html

⁴⁷⁹ *ibid*

⁴⁸⁰ *ibid*

⁴⁸¹ Околу влијанието на Лорето во германските говорните предели на Баварија е пишувано во поглавјето погоре. Види, Filip Mark Soergel, Wondrous in his Saints: Popular Pilgrimage and catholic Propaganda in Bavaria, 1470-1620 (докторска дисертација, Универзитет Мичиген), 1988

⁴⁸² Види, Francesca Coltrinari, Gli schiavoni e la Santa Casa di Loreto fra '400 e '500: la confraternita gli architetti, la mestranze e I materiali fra tradizioni storiografiche e verifiche documentarie, *Ars Adriatica* 7/2017 (181-194)

⁴⁸³ Види: Il Messaggio della Santa Casa di Loreto, N.10, dicembre, 2014, 366, http://www.santuarioloreto.eu/files/documenti/MSG2014_DICEMBRE.pdf

Всушност, Хрватите во Лорето го имале и познатиот илирски колец, кој одиграл важна улога во образувањето на најдобрите кадри кои создале плејада автори кои пишувале на словенски хрватски јазик и многу влијаеле во раната хрватска книжевност и култура. Можеби и од фактот според легендата дека Светата Куќа е дојдена од Далмација, односно „Илирија, врската на хрватската свештеничка заедница со и нејзиниот колец била и една национална гордост. Всушност хрватските “Илирци” (Хрвати и јужни Словени) го чувствувале Илирскиот колец како “нивен”.

Албанците, исто така, емигрирале во близина на Лорето, каде изградиле нивна капела на Госпата од Лорето, но според „грчки стил“, бидејќи станува збор за православни Албанци емигрирани по османлиските освојувања. Всушност една плејада на албански интелектуалци се образовани во Илирскиот колец во Лорето. Пјетер Богдани во своето познато дело Четата на Профети се реферира на посебен начин на Лорето и Светата куќа која преку рацете на ангелите е пренесена и поставена „пос Луриј“ (Лорето). Спомнувањето на Лорето во архаична форма и автентично албанизирана „Луриј“ зборува за рана традиција и во текот на реферирање на Лорето во вернакуларна албанска форма.⁴⁸⁴

Во последно време излегоа на виделина нови објаснувања кои ја оспоруваат легендата за доаѓањето на Светата куќа во Лорето, но не со целосно негирање на нејзиното балканско и византиско потекло. Свештеникот Г. Сантарели и грчкиот историчар Харис Кодунас сега веќе лансирале теза за потеклото на „Santa Casa di Loreto“, поврзувајќи ја со деспотот Енгел Комнени од Епир и Тесалија. Ова истражување зборува за улогата на византиското империјално семејство на севастократорот Ангело Комнени од Тесалија и Епир. При женидбата на Филипо д’Анцио (Filippo d’Angio), синот на кралот на Наполи, Карло II, со Итамар, ќерката на Никоферо Анцело Комнени (Nicofero Angelo Komneni), деспотот на Епир, освен нудењето на многу материјални добра за реализацијата на овој брак, понудил и свети камења од куќата на Богородицата, кои доаѓале од црквата света Панагија во Пил (според нотарските документи на *Cartularium Culisanense*) кои изгледа

⁴⁸⁴ Pjetër Bogdani, Ceta e Profetëve..., 116-117

завршиле како *Santa Casa di Loreto*.⁴⁸⁵ Но, наместо „Илирија“ во Далмација се смета дека станува збор за „јужна Илирија“ или Епир и Тесалија и наместо *Fiume* (река) Rjeka, се мисли на Аспропотамос (Aspropothamos).⁴⁸⁶

На овој начин Лорето речиси ги спојува двете страни на Јадранското Море со една верска и историска приказна, поврзувајќи ги Истокот и Западот. А подсцна, со католичко-протестантската дебата доаѓа судирот меѓу европскиот Север и Југ.

Црквата на Лорето имала големо влијание на католичкиот сет, на нејзината фантазија, поклонение, нејзините реплики и нејзиниот дух кој изгледа добил голем одек со новите политики на Конзилиумот на Тренто и контрареформацијата. Литургиите на Лорето, кои се само пет во католичкиот опус, доживеале големо распространување и биле поврзани со многу слични кои ја чувале Црната Богородица насекаде.

Теолозите и полемичарите познати во противреформацијата, језуитите *Канусиус*, *Игнацио де Лојола*, *Францис де Сел* и др. се поврзани со Лорето и нејзината Црна Богородица. Всушност, имиџот на Црната Богородица, било преку репликите или преку печатењата, било преку сликите, имал голем одек и извонредно влијание на крајот на средновековието и почетокот на новото време.

Всушност, Лорето е во фокусот на острата дебата на католичките и протестантски теолози. Заштитниците на Светата кука на Лорето давале докази во заштита на традицијата, многуте документирани чудеса и секуларни манифестации на една верба поврзана со Лорето и имиџот на Црната Богородица, појави кои спротивно немало да имаат логично објаснување. Станува збор за интервенции ориентирани кон создавање докази во заштита на теолошката и историска вистина,

⁴⁸⁵ Haris Koudounas, *La chiesa Bizantina Porta Panagiá e la santa casa di Loreto. Il roulo della famiglia degli Angelo Ducas Comneno di tesaglia e di Epiro, Studi sull' Oriente Cristiano*, Academia Abgelica-Costantiana di lettere Art e Scienze, 18, 1, Roma, 2014, 169

⁴⁸⁶ Види последните трудови: Haris Koudounas, *La chiesa Bizantina Porta Panagiá e la santa casa di Loreto . Il roulo della famiglia degli Angelo Ducas Comneno di tesaglia e di Epiro, Studi sull' Oriente Cristiano*, Academia Abgelica-Costantiana di lettere Art e Scienze, 18, 1, Roma, 2014; G.Santirelli, *La Santa Casa di Loreto*, Loreto, 2006, 276

кои ја задоволуваат совеста на верниците, но кои сигурно не ја решаваат историографската дебата, која како што се претпоставува, продолжува со остри тонови. Меѓу големите придонеси за заштита, треба да се цитираат антилутеранскиот теолог Јохан Ек, патрологот кардинал и историчар Цезаре Баронио, редовниот свештеник Пиетро Кизуола (Pietro Chizzuola) и, пред сè језуитот и светец со холандско потекло Пиетро Канизио (Pietro Canisio), кој во одговор „кон богохулието и измислиците вклучени во три написи на Паоло Вергерио (Paolo Vergerio)“, води систематска кампања за негирање на тезите на епископот кој ја негирал верата за да ги запознае со вистината на Лорето низ цела Европа под влијание на протестантизмот.⁴⁸⁷ По негова заслуга, „лоретанските литании“ (на Лорето), серија од 49 молитви за Девицата испеани од верниците во фина молитва, се впечатиле за прв пат во Германија во 1558 година, придонесувајќи за вкоренување на култот на Лорето.⁴⁸⁸ Ако Вергерио⁴⁸⁹ ги поставил темелите на лоретанско противставување, Пиетро Канизио може да се смета за основач на заштитата: лоретанска историографија.⁴⁹⁰

Всушност, Лорето така се поставил во центар на посттројната дебата. Недоразбирањето помеѓу католиците и протестантите хрането од некомпромисната контрареформска клима и од влошувањето на верските војни продолжило остро и бурно и во текот на XVI-XVII век, но и понатаму.

Во текот на овие години, дебата се поставила повеќе во протестантските зони отколку во Италија, бидејќи тројната пропаганда дава одлучувачка повратна точка за ширењето на култот толку што во своите трудови поврзани со животот на Девицата, епизодата на пренесување на „Santa Casa“ од Назарет во Лорето се претставува како констатиран историски факт. Спротивно, низ континентална

⁴⁸⁷ Peter Canisius, *De Maria virgine incomparabili, et Dei genitricis sacrosanta*, (Ingolstadt 1577); Simona Paglioli, *Il modello della Santa Casa di Loreto, Tipologie architettoniche e devozionali fra Lombardia e Veneto nella prima metà del XVI secolo*, Scolo Dottorale di Ateneo, Graduate School, Università Ca' Foscari di Venezia, 10 (tezë doktorature),

⁴⁸⁸ *ibid*

⁴⁸⁹ P.P. Vergerio, *Della camera et statua della Madona chiamata di loreto, la quale é stat nuovamente difesa da frā Leandro Alberti Bolognese & d papa Gulio ill con un solenne privilegio approvata*, be Ulchrih Morhart, Tübingen, 1554

⁴⁹⁰ Simona Paglioli, *Il modello della Santa Casa di Loreto*, op.cit 10

Европа се чувствува посилна потребата за објаснување и донесување поцврст став против католичките противници.⁴⁹¹ За да се стави печат на католичкиот трон, холандскиот хагиографи Јан Боланд (*Jean Bolland*) кој го презел печатењето на „Acta Sanctorum“, Гodefројд Хенскен (*Godefrid Henscken*) и Даниел фон Папенброх (*Daniel von Papenbroch*), ја вклучуваат во *Acta Sanctorum* епизодата на пренесувањето на црквата на Лорето, местото на мистеријата на Објавувањето, фиксирајќи ги прославите на 25 март.⁴⁹² Ударот и реакцијата меѓу заштитниците на „лоретанската вистина“ и критичарите на традицијата продолжувал низ векови, застанувајќи кај познатите прашања.⁴⁹³

Така, Лорето се поставил во центарот на католичко-протестантската дебата со свои проширени влијанија *pro et contra* во нивните кампуси.

Значи, приказната оди вака: Богородицата на Лорето и нејзината Света кука всушност имале голема улога во проширувањето на католицизмот во прекуокеанските држави, посебно Латинска Америка и Канада.⁴⁹⁴ Језуитите недвојбено биле инструментален дел на оваа амбициозна мисија.

Така и Лорето добил глобална улога.

⁴⁹¹ Во првата половина на векот, се појавуваат коментари и одбивања кон ториите на Баронио, или дискусии на текстот на *Teramano* од истакнати теолози и мислители на Реформата. Види: Simona Paglioli, *Il modello della Santa Casa di Loreto*, op.cit 10

⁴⁹² J.Bolland, G.Ineshen, D. van Papenbroek, *Acta sanctorum. Martii*, III, Anverpiae apud I. Meursium, 1668, 539; Simona Paglioli, *Il modello della Santa Casa di Loreto*, op.cit 11, f.23

⁴⁹³ Simona Paglioli, *Il modello della Santa Casa di Loreto*, op.cit 10-11

⁴⁹⁴ Види го интересното дело: Karin Vélez, *The Miraculous Flying House of Loreto, Spreading Catholicism in the Early Modern World*, Princeton University press, 2019

VI. Контрареформацијата, посттројни „јазични прашања“ и влијанието врз албанскиот и хрватскиот јазик и култура

Контрареформацијата јасно имала определувачко, не само верско, туку и социјално, културно па дури и етнокултурно влијание. Тројната политика поттикнала универзалност на реформираниот католицизам во соочувањето со заканувачкиот протестантизам од надвор, но и одвнатре на терен, таа се преведе како обид за промовирање кохезија внатре јазичните заедници и тие често биле основа на хиерархиските мисии и организирања.

Ова на Балканот, и неговиот османлиски дел, имало посебни задачи, каде освен општите тројни цели, требало да се сочува и заедницата загрозувана од исламот.

Прашањето на образованието на свештеничките кадри така станала потреба. Организираните колеџи на јазична основа набргу станале центар за собирање на знаења за местата, јазиците и разните култури. Ова, заедно со мисиите и посетите на специјалните папски пратеници, создало нови можности за приод во балканскиот предел. Но, истовремено имало и големо јазично, етнокултурно, идентитетско и преднационално влијание во раното модерно време. Обидите за создавање катехизми во јазикот на балканските народи создале потреба за јазична унификација и стандардизација, и како последица имало извонредни ефекти во создавањето на народните книжевности на разните народи во Балканот, посебно Хрватите и Албанците.

Всушност, Светата Столица заедно со ова имала и амбициозни намери за општа атиосманлиска крстоносна војна и за ова, освен католичките сили во времето, се направил обид за панхристијанска унија, која имала потреба и од демографска и воена сила на православните држави и население. Ова нужност создала потреба за комуницирање со овие православни сили кои вклучувале тајна папска дипломатија, кои требало да се мобилизираат заедно во сеопшт христијански антиосманлиски фронт. Логично, за ова биле користени и некои

далматински свештенички кадри кои ги знаеле јазикот, обичаите и географијата. Понудата требало да биде внимателна, еден заеднички фронт, но по можност и една заедничка политика на признавање на супремацијата на папата. Тоа не секогаш било просто и лесно и се разбира или погрешно разбрана, и се балансираше зависно од многуте чинители на времето.

Еден таков обид имал потреба и влијание за создавање на првите супра национални пансловенски идеи. Всушност, далматинските и хрватските свештеници биле носители и мислители на оваа идеја. Од друга страна, албанските свештеници, бидејќи не биле дел од големото семејство на народи, како Словените и другите, тежнеле да се поврзат со главната христијанска католичка струја, промовирајќи ги истовремено нивните народотворни идеи, инсистирајќи католичките кадри кои се назначувале во предели каде се зборувало албански, тие да го знаат албанскиот јазик. Понекогаш овие две лоби се соочувале со нивните различни идеи.

VI. 1 Контрареформацијата, „јазичните прашања“ и влијанието врз албанскиот јазик и култура

Рагузискиот трговец Марко Темперичиќ (Marco Temperizza)⁴⁹⁵ можеби не бил свесен каков ефект ќе произведе кога во 1582 година му испратил писмо на генералот на језуитите, Клаудио Акуавива (Claudio Acquaviva), каде пишувал „за одржување со сила на јазичното прашање“⁴⁹⁶, на една страна жалејќи се дека „во Лорето се учи пишување кое се чита и употребува од тие народи“ на Балканот, а од друга страна, дека „само далматинскиот јазик не е доволен за целото Место, толку големо и широко каде се зборува словенски јазик“.⁴⁹⁷

Всушност, прашањето за мајчиниот јазик, кое било отворено на Конзилиумот во Тренто веќе дало свои резултати како важен инструмент кој противреформацијата го поставила пред себе. Понатаму, дел од дебатата на Конзилиумот на Тренто, посебно XXVL собир од 11 декември 1563 и т.н. IV канон, указот *De reformation* кој го воспоставил начинот на одржување на мисата и предавањето во црквите, го поставило ова прашање на централно внимание.⁴⁹⁸ Ова се поврзува директно со катехизмот како дел од општата тројна реформа, која сега ги вклучил сите верски категории, од децата, старците и разните слоеви на населението. Така, прашањето на катехизмот станало централно во обидот на унифицирање на прирачникот концентриран во потребата за учење и пропагирање

⁴⁹⁵ Marco Moroni, “I Collegi illirici delle Marche e la penisola balcanica in età moderna”, in *Adriatico, un mare di storia, arte, cultura*, a cura di Bonita Cleri, Ripatransone, Maroni ed., 2000, p. 194. Si cfr. i due capitoli “Il Collegio Illirico e la Penisola Balcanica” e “Il Collegio Illirico e l’Albania” nel più recente volume di Marco Moroni, *Tra le due sponde dell’Adriatico. Rapporti economici, culturali e devozionali in età moderna*, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 2010, pp. 129-158 e 159-193. Cfr. anche Mario Fois S.I., “Il contesto culturale-ecclesiastico della pubblicazione del Rituale romano in lingua croata: *Ritual Rimski*, 1640” in *Archivum Historiae Pontificiae*, vol. 32, Pontificia Universitas Gregoriana. Facultas Historiae Ecclesiasticae, Romae, 1995, p. 346.

⁴⁹⁶ Marco Moroni, “Le Marche e la penisola balcanica tra economia e cultura”, in *Munus amicitiae: scritti per il 70° genetliaco di Floriano Grimaldi*, a cura di Gianfranco Paci, Maria Luisa Polichetti e Mario Sensi, Loreto, 2001, p. 211.

⁴⁹⁷ Marco Moroni, “I Collegi illirici”, cit., p. 195.

⁴⁹⁸ Usp/Alberigo, G. ((briom), Conciclionum oecumenicrom decreta, Bologna, 1973, 621; Trstenjak, Hrvatski katekizmi u razdoblju tridentinske obnove XVI. stoljeća

на верата, до толку што папите Пиу IV и Пиу V одделиле енергија за подготовка и печатење на Римскиот катехизам во 1566 година.⁴⁹⁹

Всушност, самиот католички катехизам, бил директно спротивставување од предизвиканиот протестантски приод: бил токму таткото на протестантизмот Мартин Лутер, кој го произвел Катехизмот на протестантската верзија на реформи во 1529 година, кој набргу добил широко распространување, посебно во германското говорно поднебје. Противодговорот на овој протестантски прирачник, бил во почетокот *Summa* на Канизи во 1555 година, или *Cathecismus minor*.⁵⁰⁰

Подоцна, трудот на Белармини, го, создал главното и најпосакуваното дело на катехизмот како службен католички одговор.

Како истакнува и Мандала, потеклото на „јазичното прашање“ во католичката средина, недвојбено најде место во приодот на Грегори XIII за промовирање на „печатењето на црковните дела на латински јазик, како и писмените трудови, посебно катехизмите, на разни ориентални јазици. Записите на кардинал Сантори во неговите сослушувања докажуваат за интересот кој го поставил во овие прашања, кои се многу важни за мисиите“.⁵⁰¹

Така, известувањата од Санторо во неговата „Автобиографија“, во сослушувањето од 9 ноември 1580 година, се споменува освен „новиот завршен арапски печат“, и желбата на „Неговата Светлост“ да ги види печатени „катехизмот и христијанската доктрина ва словенски и илирски јазик“⁵⁰², што се постигна со преводот на Кумуловиќ.

Еден сличен интерес се појавил и со Албанците, имајќи предвид дека во Илирскиот колеџ учеле и студенти од албанското говорно подрачје на Балканот.

Всушност, „јазичното прашање“, коешто на акутен начин го опишал Марко Морони, веќе било известувано за проблематичните услови на *ordo*

⁴⁹⁹499 *Cathecismus et decreto Concilii Tridentino ad parochos Pii V iusu editus, Romae, 1566*

⁵⁰⁰ Trstenjak, 342, f.8

⁵⁰¹ Ludovico Barone von Pastor, *Storia dei Papi*, cit., vol. IX, cit., p. 196.

⁵⁰² *Ivi*, nota n. 3.

studiorum подготвен за Илирскиот колеџ, посебно таму каде се очекувало „да се следат секогаш далматските студенти и коморни префекти и, уште поважно, да се осветат светите канцеларии „на мајчин илирски јазик“.

Предлозите на Темпериќ биле конкретни за да се „вклучи во колеџ за изучувањето на другите јазици, освен илирскиот: посебно турскиот и влашкиот јазик, но и „арбанашки“⁵⁰³, за да се користат буквите кои ги користеле тие народи“⁵⁰⁴, одејќи понатаму со конкретен предлог за да на крај се „подготви еден речник и една граматика за да се помогнат странските студенти“⁵⁰⁵.

Ова била причина, Бартол Кашиќ во 1604 година да се нафати за подготовка на првата хрватска граматика, или, воопшто, словенската, *Institutiones linguae Illyricae*, која може да се смета за прва граматика на „словенски јазикиот“. ⁵⁰⁶Само неколку години подоцна се појавила многу важна личност за албанологијата, Пјетер Буди кој се појавил со неговото дело со комплексна вредност. По него, следеле плејада автори на раната албанска книжевност од овие позиции, како Пол Хаси, Пјетер Буди, Бард Франку, Пјетер Богдани. Повеќето од нив го минале Илирскиот колеџ или биле дел од Пропаганда Фиде.

Недвојбено дека тука треба да се согледа и влијателната улога на Илирскиот колеџ, како израз на директната постројна политика и силниот приод на контрареформацијата за промовирање на стратегијата на „националните јазици“ за продор во Балканот, која веќе била тестирана од мисионерскиот свет на језуитите на времето на папата Грегори XIII. Овде имало период во кој се осетила итната потреба за создавање на колеџи по лоретантски модел, кои главно се однесувале на Далмација, Албанија и внатрешните балкански региони.

Поврзано со ова се создала и идејата да се отвори Албански колеџ и се донеле идеи и предлози како да се основа тој.

⁵⁰³ Marco Moroni, “Le Marche”, cit., 211.

⁵⁰⁴ Marco Moroni, “I Collegi illirici”, cit., p. 195.

⁵⁰⁵ *Ibidem*; Marco Moroni, “Le Marche”, cit., 211.

⁵⁰⁶ Marco Moroni, “Le Marche”, cit., 211.

Додека, во 1584 година кардиналот на Санта Северинас го предложил Лече како град кој не е на море и нема лесно да се открие до турските трговци од Исток,⁵⁰⁷ имало и други предлози неколку години подоцна од Томасо Раџо (Tommaso Raggio) „за отворање колеџи и училишта во Скопје и планината Атос, или во Константинопол“, или она на Комуловиќ за во Летница. Но, изгледа ни една идеја не се конкретизирала.

Историјата на училиштата на контрареформацијата е интересна. Првото училиште се отворило од самиот Игнатиус Лојола во 1550 година во Рим како *Collegium Romanum* и се преименувало во *Universitas Gregoriana* во текот на папството на Грегори XIII (1572-1585), кое е познато како *seminarium omnium nationem*.⁵⁰⁸

Другото училиште, исто така, се основало од Лојола како *Collegium Germanicum* кое подоцна се фузирано и станало *Collegium germano-hungaricum* во 1584, кое било наменето специјално со појавата на протестанството коешто било критично во Германија и набргу сличен колеџ се основал во Англија и Шкотска.⁵⁰⁹

Во 1577 Грегори XIII го основал Колеџот на Свети Атанас кој требало да се занимава со грчко знорувачкиот и православен дел, кој се трансформирал во грчко-рутенски кој посебно помогна посебно по познатата Унија на Брест во 1595 за создавање на потребни кадри за Украина и околу.⁵¹⁰

По ова следувал и Илирскиот колеџ во 1580 година, кој ексклузивно требало да се занимава со Словените и овој колеџ се основал во Лорето, таму каде што била познатата Црна Богородица на Лорето. Но, подоцна се преместил во Рим. И по една стагнација се преместил во *Clementinum* во 1599. Но, со создавањето на *Congregatio de Propaganda fide* во 1622 од папата Грегори XV кој бил концентриран проект на верска активност во некатоличките места во Европа и нехристијанските

⁵⁰⁷ Marco Moroni, “I Collegi illirici”, cit., p. 194. Il proposito di istituire un collegio per gli albanesi a Leçe è descritto anche da Miroslav Vanino, *Aleksandar Komulovic*, cit., p. 48.

⁵⁰⁸ Zlatar, 226

⁵⁰⁹ ibid

⁵¹⁰ ibid

прекуморски држави, сега имало потреба да се врати Колеџот во Лорето, што се случило повторно во 1624 година.⁵¹¹

Имало 39 нови ученици распространети според формулата на епископиите кои ги вклучувале Сплит, Дубровник, Задар и Тиват, потоа од државите под османлиско владеење како Макарска, Босна, Скрадин, Смедерово, Славонија, Скопје, кои зборувале словенски, и двајца албански кои биле до основањето на нивниот колеџ.⁵¹²

За да се сфати подобро ситуацијата на албанските католици и другите во Албанија и во Косово, многу помогнала и мисијата од почетокот на 1584 г. кога папата Грегори XIII ги испратил Алесандро Комуловиќ и језуитот Томасо Рацио, како апостолски посетители во Балканот.⁵¹³ Од оваа мисија, освен упатствата дадени од Светиот Отец на посетителите, доказите доаѓаат од една меморијална автографија на Комуловиќ која е сочувана во Библиотеката во Ватикан и извештаите испратени од каноникот од Софија и Рим⁵¹⁴, кажувањата на историчарите од Друштвото на језуитите, Пиетро Мафеи (Pietro Maffei) (1533-1603) и Францеско Сакини (Francesco Sacchini) (1570-1625).⁵¹⁵

Посебно овој последниот, известува детално во дневникот на патувањата на двајцата посетители во Албанија, изјавувајќи дека тие престојувале во Лежа, во дијецезата на Драч и на Бар, во Дукагин, во Скадар каде се сретнале со локалниот свештеник, собрале информации за духовната и социјална состојба на локалната црква, дале предлози и комуницирале точни упатства.⁵¹⁶

⁵¹¹ Zlatar, 227

⁵¹² Zlatar, 228

⁵¹³ Ludovico Barone von Pastor, *Storia dei Papi*, cit., vol. IX, cit., p. 744.

⁵¹⁴ Cfr. il doc. MСXXIV, *Epistolarum ac relationum Alexandri Komulović et socii, de statu ecclesiae catholicae Albaniae, antiquae Serbiae et Bulgariae, summa*. Relazione del 30 novembre 1584 inviata al Santo Padre da Roma pubblicato in Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae. Potissimum Ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis, ab anno 925 usque ad annum 1752*, Serie Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium edit Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Volumen Vigessimum Tertium, Zagrabiae, 1892, pp. 339-340.

⁵¹⁵ Cfr. *Historiae Societatis Iesu pars tertia siue Borgia*. Auctore R.P. Francisco Saçhino Societatis eiusdem sacerdote, Antuerpen Roma 1620-1661 4v., Pars quinta tomus prior: Roma, Varesius, 1661, pp. 170-171.

⁵¹⁶ Mandala, Su un actehcismo in Albanese nel seconda meta

На крај на посетата, Рацио и Комуловиќ создале синод следен од епископите на Сапа, Алесио и Скадар, главниот свештеник на епископијата на Бар и одговорен за шест други францисканци конвенции. Продолжувајќи го патувањето, заштитени од еден потпис издаден од Султанот, Комуловиќ и Раѓио отишле во Македонија, престојувајќи во Скопје, одејќи понатаму и северно во косовските актуелни територии каде посетиле католички заедници во Призрен, Приштина, Нови Пазар, Ниш и други градови. Вреди да се истакнат првите одлуки на посетителите, посебно за упатствата кон двајцата студенти на Илирскиот колеџ за да застанат во Приштина и Нови Пазар, верни заедници кои немале свештеник. Не помалку важни биле упатствата со кои, од една страна, се барало од локалните свештеници да се посвети поголемо внимание на свештеничката формација, а од друга страна, се препорачувало на Папата, како што се објаснува подоцна, да создаде училишта и колеџи и за Албанците кои живеат во посетените градови.⁵¹⁷

Мисијата на Комуловиќ и Рацио се сметала за успешна, имајќи предвид дека „двајцата работеле вредно со големи добивки за свештенството и народот“.⁵¹⁸

Одличниот резултат на пасторалната посета се направил врз основа на широките знаења со кои се гордееле, за сериозната состојба во која се наоѓала албанската црква на далекиот север и благодарение на информациите од прва рака кои доаѓале од тие места, преку студентите на Илирскиот Колеџ во Лорето.⁵¹⁹

Тоа што е важно за албанологијата од посетата на Комуловиќ се однесува на еден напис споменат на албански јазик кој недостасува. Историчарот и теолог Хрватот Мирослав Ванино во монографијата посветена на Комуловиќ пишува еден извонреден важен пасус:

„Во почетокот на 1584 посетителите тргнаа од Рим, преку Анкона, Бар и Дубровник, до Албанија, носејќи со себе мешари (верски) и други книги, но и други предмети, за дарување на свештениците и населението. Во Рим биле испечатени 500 катехизми на албански јазик. Биле придружувани од тројца

⁵¹⁷ Mandala, op.cit

⁵¹⁸ Ludovico Barone von Pastor, *Storia dei Papi*, cit., vol. IX, cit., p. 744.sipas Mandalas, op.cit

⁵¹⁹ Mandala, op.cit

Албанци: свештеникот Дука Армани, кој во 1590 стана епископ на Скадар, еден ученик од Илирскиот колеџ и еден учен Албанец, кој требало да му помогне во учењето“.⁵²⁰

Овие катехизми се изгубени за историјата.

Валентин мисли дека „сега веќе во 1584 година на апостолската посета на Албанија и другите балкански места, Комуловиќ, автор на словенските катехизми и Рацио предложиле превод на катехизмот на албански јазик. После била додадена претпоставка, која заслужува понатамошна верификација, според која Буди „го извршил гореспоменатиот предлог на неговиот ректор Рацио и на Комулео, кој исто така е преведувач на катехизам и на еден *Speculum confessionis*“.⁵²¹

Капизи заклучува избрзано, според Мандала,⁵²² дека во 1592, итало-албанецот Лек Матренга, ученик во Грчкиот колеџ, ја превел на албански катехизмата (*Dottrina cristiana breve*) на шпанскиот језуит Џакомо Ледесма (Giacomo Ledesma) (1575).⁵²³

Всушност толкувањето на Мандала, засновано на трудот на Сара Ѓерѓи⁵²⁴ е дека: „Ако една од главните цели на Комуловиќ и Рацио се однесувале на почетокот на образовната активност, ова можело да се поврзе само со учење на христијанската доктрина и затоа е недвојбено дека тие ќе обезбедат превод на еден катехизам на соодветен албански јазик. За оваа цел биле инвестирани 5 шкоди (пари), додека другите пари биле искористени за изградба на каса која служела за превоз на копиите од едно место на друго, додека да стигаа до крајната дестинација. Не само што ова било спроведено, но на Балканот бил испратен човек од албанско говорно подрачје кој служел за отворање на одделенија на катехизам за младите.

⁵²⁰ «Na početku g. 1584 krenuše vizitatori iz Rima preko Ancone (Jakina), Hvara i Dubrovnika u Albaniju, ponesavši uz misale i razne knjige još mnogo nabožnih predmeta, kojima će darivati svećenike i narod. U Rimu su dali otisnuti 500 katekizama na albanskom jeziku. Pratila su ih tri albanca: svećenik Duka Armani, koji je g. 1590 postao skadarski biskup, jedan djak Ilirskog Kolegija i još jedan školovani albanac, koji će toga djaka pomagati u poučavanju» Miroslav Vanino, *Aleksandar Komulović*, cit., p. 44.

⁵²¹ Giuseppe Valentini, “Elementi romano-cattolici nella cultura albanese” in *Civiltà Cattolica*, 1941, vol. II, p. 45

⁵²² Mandala, op.cit

⁵²³ Carmelo Capizzi S. J., “I gesuiti italiani in Albania nei secoli XIX e XX. Abbozzo storico di un’impresa religiosa e culturale”, in *Le relazioni tra Italia e Albania*, Atti del Congresso di Ancona-Fabriano-Senigallia (30 gennaio – 1 febbraio 1992, Centro di studi sulla storia e la civiltà adriatica, Roma, 1993, p. 108.

⁵²⁴ Sara Gjergji, *Стубла со првото албанско училиште (1584-1905)*, Сојуз на пистаелите на Косово, Приштина, 2014, pp. 18-28

Потврда за успехот на оваа пасторална и катехистична дејност, која го поттикнала тоа што неколку години подоцна го направил Лек Матренга во *Piana degli Albanesi* со преводот на христијанската доктрина на Џакомо Ледесма, се наоѓа во студиите направени од Сара Ѓерѓи, чии резултати пред некое време се собрани во една интересна монографија.⁵²⁵

Всушност, Мандала ја поврзувал посетата на двајцата папски посетители со инспирацијата на едно од најважните дела на албанскиот јазик што се поврзува со еден многу ран автор, свештеникот Пјетер Буди.

Според него, една важна книга на албански, издадена и печатена во Италија, дошла во албанскиот дел на Балканот околу крајот на XVI век, во исто време кога Пјетер Буди, според неговото кажување, ја започнал својата свештеничка дејност. Мандала, понатаму вели: „соодветната книга изгледа имала голема употреба, барем слична на тие кои се успеало да се документираат за катехизмот на Матренга, што ја зајакнува хипотезата дека можела да влијае кај новите генерации кои биле подготвени да пишуваат на албански јазик, како и кај самиот Буди.“⁵²⁶

Пјетер Буди е роден во 1566 во Гури и Бард во јужната краина на Мат, која тој ја нарекува „Куќата на старите Буди“ што тој ја сметал за „Тврдината на Мат“.⁵²⁷ Буди го минал свештеничкиот живот претежно на мисии во Косово и Македонија, кои зависеле од архиепископијата на Бар и по 12 години служба бил избран за генерален викар, важна функција која ја вршел 17 години.⁵²⁸ Неговиот долг престој во Косово и Прокупље му овозможил контакти и размени со колеги од Босна, што можело да влијае на неговата политичка ориентација.⁵²⁹

Буди во 1616 година заминал за Рим каде што останал 5 години до 1621 година, таму го поминувал времето со печатење на книги, шетање и поклонение во Шпанија и околу и антиосманлиски активности и се вратил како именуван епископ

⁵²⁵..Mandala, op.cit

⁵²⁶ Mandala, op.cit

⁵²⁷ Pjetër Budi, Поезија (168-1621), предговор, заклучок, коментари: Rexhep Ismajli, Rilindja, Приштина, 1986, 8

⁵²⁸ Pjetër Budi, op.cit, 9

⁵²⁹ I. Zamputi, Записи врз околностите на смрта на Пјетер Буди, BU ShTSShSh, 2, 1958, 67-69

на Задримја (10 јули 1621) во Албанија.⁵³⁰ На задача како епископ Буди останал многу кратко, бидејќи во 1622 се удавил во водите на Дрим во 1622, смрт која за некои албански автори се смета за сомнителна.⁵³¹

Сомнежот се околу мотивите кои произлегуваат од конкуренцијата и натпреварот за епископ на Задримје кој, како свој, тежнееел да го држи свештеникот Ѓеч Барди како венецијански протеже и на венециската статус кво политика со Османлиите и Буди како поборник на антиосманлискиот активизам со тројна политичка поддршка од Ватикан, посебно Шпанија. Понатаму во едно од писмата на отворениот противник на Буди, Доменик Андреас странски свештеник во Скадар го нарекувал Буди незнајко и толкувајќи и озборувајќи го неговиот став дека прибирал петиција за да се им спротивстави на странските католички свештеници во Албанија.⁵³²

Всушност, книжевниот опус на Буди е меѓу најобемните од раните автори на албанската книжевност. Станува збор за четири дела со над илјада страници печатен текст, не броејќи ги и текстовите за кои се мисли дека се изгубени. Во опусот на Буди треба да се сместат 3 илјади стихови, како авторски производ или адаптирани, или репродуцирани како што се мисли од изгубеното дело на Пали од Хас.⁵³³

Буди бил извонредно продуктивен и за 5 години напишал 4 дела неколку пати печатени, две од кои се изгубени (III и IV). Тие се:

I. *DOTTRINA / CHRITIANA/ Composto per ordine della felme/ DI PAPA CLEMENTE VIII./Dal P.Roberto Bellarmino Sacer/ dote della Compagnia di GIESV./ deso Cardinalendi Santa Cheisa del Titolo/ di.S.Maria in Via.Tradota in lingua*

⁵³⁰ Budi, 9-10

⁵³¹ Види I.Zamputi, Записи врз околностите на смрта на Пјетер Буди, BU-ShTSSHSh. 2, 1958, 67-79, и заврчни коментари ма Рецеп Исмајли во Pjetër Budi, Poezi, op.cit., 13-17

⁵³² ibid

⁵³³ Селман Риза го нарекува Буди како автор “најспонтан, сакан и популарен меѓу сите автори на старата албанска книжевност”, види С. Риза, Личноста и делото на Пјетер Буди, Албанолошки истражувања, Серија на филолошки науки, VIII- 1978, Prishtina, 1979, 117; Budi, Poezia..., 19

Albanese/ DAL REVER. DON PIETRO BVUDI/ DA Pietra Bianca. In Rom, Per Bartolomeo Zanneti. 161./ Con Licenza de Superiori.

II. RITVALE ROMANUM/ ET / SPECVLVM CONFESSIONIS In Epyroticm linguam á PETRO / BVDI Episcopo Sapatense, & Srdabese translate:/ SANCTISSIMI DOMINI NOSTRI / GREGORII XV./ Liberalitate typis data. / EOMAE, Apud Haerdem Bartholomei Zanneti, 1621 / SVPERI. ORVM PERMISSV.

III. Кој вели миса, миса овие животни треба да се услужат, Рим, Занети, 1621

IV. Огледало на исповедта, Рим, Занети, 1621

Буди во своите писма, како тоа на кардиналот Гозадини, оценува дека: "...во текот на седумнаесет години ...го вложив целиот можен труд да им помогнам и да се сочувствувам со тие народи како и верниците со духовни примери, секогаш пишувајќи верски книги во нивниот јазик, како за Србија така и за Албанија, како што може и денес да се види во сите тие краеве."⁵³⁴

Што се однесува до неговото дело проткаено во јазикот на неговата татковина, самиот Буди во предговорот на „Огледало на исповедта“ истакнува директен исказ: "...mirë tue pâm zotënia jouj se jashtë këncosh ende sâ të tjera ketëra me dorët të shkroume gjindenë mbë sâ vise qi dëshmonjënë se sâ i madh kâ qenë gjithëherë kujdesi e dëshëiri i zemrësë sime për ndihmët të patries e të gjuhësë sanë...(гледајќи убаво ваше височество дека надвор сè уште има многу слични напишани дела за состојбата во некои места кои докажуваат колку голема била грижата и волјата на моето срце за да им се помогне на мојата земја и мојот јазик – слободен превод)⁵³⁵.

Ова е јасен доказ за директниот активизам кој го носел Буди во приодот кон негувањето на јазиците на местата каде што бил во мисија, докажувајќи дека за 17 години служба во Косово и Македонија, во Србија и Албанија, се потрудил да донесе преведени верски текстови преку неа и стимулирање на народно

⁵³⁴ Превод на С. Риза, Личноста, 117; Budi, Peiza, 19

⁵³⁵ Budi, Poezi..., 19

разбраните јазици. И всушност, ова било сосема во согласност со постројната хуманистичка заснована политика, и со јазичниот активизам кој го негувала контрареформацијата. Иако може да се рече дека целото тоа било резултат на трудољубието на главните актери, како Пјетер Буди. Ова се одразува најдобро во изразот, *...вниманието и волјата на моето срце за помош на нашата татковина и нашиот јазик.*⁵³⁶

Всушност, тоа сега се гледа од проучувачите на делото на Буди и останува фактот дека тој е еден од пораните албански автори со јасен јазик, понароден, со најмалку влијание од изразите од другите јазици, со поалбанска идиомска синтакса и дека се трудел да користи нелокален јазик, значи матјански, туку гегиски кој се разбира од сите луѓе кои зборувале албански јазик од тоа време.⁵³⁷

Односно, Сване оди понатаму и вели: „Јазикот на Буди не е само учен идиом во високите одделенија, напротив, тој е гравирани длабоко во народниот говор, во вернакулата на обичниот селанец“.⁵³⁸

Всушност, тоа што понекогаш изгледа дека се става на прв план од многуте проучувачи на Буди, е неговиот јасен однос кон политиката на контрареформацијата. Дури и дел од неговото дело е поврзано со преводот на класичните дела обмислени од арсеналот на контрареформацијата, како делото на Балармин, еден италијански језуит кој станал славен како борец против протестантизмот. Неговото дело е создадено за превод за сите народи, од арапски, словенски, албански, итн.

Другиот аспект кој не се споменува доволно, е самиот издавач Занети, кој, исто така, бил вклучен во печатењето на текстовите од библиотеката на контрареформацијата и посебно за тие кои се однесувале на народите под турско

⁵³⁶ Budi, Poezi... 19

⁵³⁷ Види, Riza, op.cit; E. Кабеј, Пјетер Буди и неговиот јазик, Филолошки студии. 4, 1966, 148; Budi, Poezi, 41; K. Ashta, Околу некои прашања за речникот на П. Буди, Филолошки истаржувања, 4, 1966, 158-165; Guna Wane, How to read Budi's Speculum Confessionis, Studia Albanica, 1, 1980

⁵³⁸ Gunnar. Svane, The Formation of the Literary Language as Reflected in Budi's Mirror of Confession" (1621), Studia Albanica, 2, 1982, 206; Budi, 41, стр.69

ропство. Занети се појавува како издавач на речиси сите катехизми и на хрватски и словенски, но и на други јазици.⁵³⁹

Белармин (1542-1621) претставува многу сложена личност на контрареформацијата, ректор на римскиот колеџ, еден од кардиналите, полемичарите, доктринери, теолозите и најистакнатите мислители кој го означил пост-тројното време и како именуван од папата Генерал Инквизитор тој учествувал на судењето на Џордано Бруно и Галилео. Тој е познат и по полемиката со англискиот крал Џејмс I, кој бил на страна на протестантите. Белармино бил језуит кој бил прогласен за светец како доктор на Црквата, а прогласени како светци се само 36 во историјата. Бил многу продуктивен автор и неговото катехистичко дело „Христијанската доктрина“, која била еден вид службено црковно учење во текот на XVI-XIX век, само во првото столетие од издавањето била преведена на 56 светски јазици со 500 разни изданија.⁵⁴⁰ *Dottrina Christiana breve perche si passa imparare a mente* од 1597 година била позната како Краток катехизам на Белармин и само една година подоцна, 1598, била печатена проширената верзија, *Dichiarazione piu copiosa della Dottrina Christiana*, кои Клемент VIII со *breve* ги направил посакувани и обврзувачки во Рим и пошироко. Станува збор за прирачник кој преку формата на дијалог помеѓу учителот со учениците и обратно ги елаборира одговорите на 96 прашања.⁵⁴¹ Токму на папата Климент VIII се атрибуира изразот при назначување на Белармин за кардинал, дека божјата црква нема сличен по знаење со него.⁵⁴²

⁵³⁹ Види, Tonči Trstenjak Hrvatski katekizmi u razdoblju tridentske obnove XVI. Stoljeća, UDK 238.1(497.5)«15» 262.5 Trid.:268 Izlaganje na znanstvenom skupu Priljeno 13. 12. 2013

⁵⁴⁰ Trstenjak, 351

⁵⁴¹ ibid

⁵⁴² Види, Robert Bellarmine, *Doctrina Christiana: Timeless Catechism of St. Robert Bellarmine*, (предговор) Athanasius Schneider, Paperback, 2016; Gallileo, *Belarmine and the Bible*, Richard J. Blackwell, Univrsity of Notre Dame Press, 1991; *The Autobiography of St. Robert Bellarmine: Also Containing a Guide to Compositio Sermons- Sermons on the Annunciation*, Mediatrix Press, 2016; *The Mariane Writings of St. Robert Bellarmine*, përkthim Casimir Valla, Createspace Independent Pub., 2012; *English Recusant Literature, 1558-1640*, Ed. D.N.Rogers, vol 126, St. Robert Bellarmine, *A Short Catechism 1614*, Edmund Lechmere Areflection of Certain Authors 1635, The Solar Press, 1973; Jame Brodrick, *Bellarmino Saint and Scholar*, Newman Press, 1961

Всушност, токму ова дело на Белармин печатено 1597, набргу во 1603 било преведено од Александар Комуловиќ под наслов „Nauk krastianski kratak“ печатена токму кај Занети⁵⁴³.

Всушност, во склоп на оваа создадена констелација во простор од политиките на контрареформацијата треба да се види и во понатамошното дело кое зело замав во раната албанска книжевност, поврзана и со Пропаганда фиде.

Тука секако спаѓа и делото на Франг Барди. Потеклото на Барди треба да е Задримја во Албанија, како што самиот истакнува, *pars Sadrimae Patriae meae* (Задримја е мојата татковина).⁵⁴⁴ Тоа е предел помеѓу Лежа и Скадар, всушност дијецезата на Сапа и Сарда, со рана католичка традиција, која во тоа време дала четири познати епископи: Ѓерѓ Сума, Тозол, Никола и Франг Барди.⁵⁴⁵ Самиот Барди потекнува од познато свештеничко семејство. Неговиот чичко Ѓерѓ Барди бил водач на дијецезата на Сарда и Сапа (*Sardensis et Sappatensis*).⁵⁴⁶ Со препорака на чичко му, Франг Барди бил примен во Илирскиот колеџ „Благословената Госпа од Назарет“ во Лорето (1628-1633).⁵⁴⁷ Барди продолжил во Пропаганда фиде, во *Collegium Urbanum* во Рим (1633-1635).⁵⁴⁸ Тој бил полиглот кој зборува српски и други јужнословенски јазици, италијански, латински, турски. Со именување на чичко му Ѓерѓ Барди за архиепископ на Бар, Франг Барди како нов 29 годишен докторанд бил именуван за епископ во празната столица на дијецезата на Сарда и Сапа.⁵⁴⁹ Но, пред да замине од Рим со штотуку добиениот наслов, Отец Барди потпишал согласност за повторно печатење на преведеното дело на Белармин, „Христијанска доктрина“, преведено од Пјетер Буди во 1618 година.⁵⁵⁰

Франг Барди е автор на првиот речник на албанската лексикографија. Тој го составил латинско-албанскиот речник во 1635 година: *Dictionarium latino-*

⁵⁴³ Tonči Trstenajk, Hrvatski katekizmi u razdoblju tridentinske obnove XVI. Stoljeca, file:///C:/Users/it/Downloads/008_TRSTENJAK.PDF

⁵⁴⁴ Kolë Kamsi, Frangu i Bardhi (1606-1643, Билтен за општествени науки, бр.4, 1956, Тирана, 105

⁵⁴⁵ Nikë Ukgjini, Пасторалната дејност на Frang Bardhi, Frang Bardhi...op.cit, 189

⁵⁴⁶⁵⁴⁶ G.Gurakuqi, Дијекза на Сапа, Скадар, 143, 44-46; Ukgjini, 189, fus.16

⁵⁴⁷ F. Bardhi, Латинско-албански речник 1635, ed.Engjëll Sedaj, Prishtina, 1983, 22-24

⁵⁴⁸ K.Ashta, Историски лексикон на албанскиот јазик, v.III, Скадар, 2, 38-39

⁵⁴⁹ Ukgjini, 191-192

⁵⁵⁰ Ukgjini, ibid

epiroticum. Речникот има 240 страни и 5000 единици на латински и 2500 на албански јазик.⁵⁵¹

Понатаму, тој бил автор и на важното дело: „Апологијата на Скендербег“ во 1636, *Georgius Castriotvvs Epiensis vulgo Scandernegh, Epirotarvum princeps fortismvs, ...aliorumque Albaniae Populorum Administarorem, Venetis 1636*, кој е одраз на полемичар кој ја отворил дебатата со содржина за идентитетот, за тоа се смета како албански претпреродбеник.

Барди го напишал делото откако заминал од Рим за Венеција, во април 1636, полемизирајќи со Мрнавиќ.⁵⁵²

Според Шпуза, изборот “Епирец” како етноним кој го дава Барди е рано тежнење за унификација на целиот албански народ, бидејќи, според него, изразот *арбер* повеќе подразбира Албанци католици, а *Епирец* ги вклучува сите други Албанци, главно православните Албанци на југ.⁵⁵³

Всушност, делото на Барди за потеклото на Скендербег произлегло како полемика со Босанецот Мрњавчевиќ, кој ги фалсификувал генеалогичката и потеклото на Скендербег нарекувајќи го него како претходник на неговиот род, за увеличување на неговото семејно потекло.⁵⁵⁴ Одговорот на Барди е еден вид полемика која изразува обид за идентитетско формирање, кое во контрареформацијата во раниот модернизам, ги имало зачетоците на националната идеја.

⁵⁵¹ Shefkije Islamaj, Латинско-албански речник на Франг Барди, Frang Bardhi, 40 години од раѓање, Албанолошки институт, Приштина, 14-29

⁵⁵² Lul Lajqi, Косовска војна (1448) во “Апологијата” за Скендербег на Frang Bardhi, Frang Bardhi, op.cit, 201-217

⁵⁵³ Gazmedn Shuza, Хуманистички дела на Франг Барди – израз на скендербегството европство на Скендербег во ерата, op.cit., 157-178

⁵⁵⁴ Lajqi, ibid

Антал Молнар во Барди и раните албански католички автори гледал како на претпреродбеничко јадро за формирање на *националниот* идентитет и на Косово како кредло на оваа идеја.⁵⁵⁵

Со Пропаганда Фиде и Колеџот на Лорето се поврзани имињата на низа плејада албански свештеници изградени во духот на контрареформацијата кои оставиле траги со нивните верски, културни, образовни и интелектуални дејства: Пјетер Буди, Пал Барди, Стефан Гаспри, Андреа Богдани, Ѓерѓ Владањи, Лука Богдани и Пјетер Богдани.⁵⁵⁶

Пјетер Богдани е сигурно посебен за неговата улога која вклучува широк спектар од верската, издавачката и културната дејност, па сè до политичкиот активизам во австро-турските војни на XVII век.

Тоа што е познато како *Cunneus prophetarum* (Чета на профети) што е преземено како стандарден наслов на делото на Богдани е комплетирано како: *de vita Jesu Christi Salvatore mundi et eius evangelica verutate....* Делото е издадено во 1685 година во Падова. Авторот немал намера да пишува за профети или Чета на профети, но за нивното предупредување за доаѓањето на Месијата како и во вториот том токму за него, значи Исус Христос, Спасителот на светот и неговата ангелска порака. Седај мисли дека месијанската идеја е моментот на поврзаност на делото кое е напишано поетски или и како книжевна фикција.⁵⁵⁷

Според проучувачот на неговото дело Енѓел Седај, Богдани го гледа изразот Христос внатре во месијанскиот концепт како европска културна појава, како хуманистичката појава за траен мир врз база на љубовта кон измачениот човек.⁵⁵⁸

⁵⁵⁵ Види: ANTAL MOLNÁR, *The Catholic Missions and the Origins of Albanian Nation Building at the Beginning of the 17th Century*, труд прочитан на меѓународната научна Конференција „Ѓерѓ Кастриоти - Скендербеу за 550 годишнината на смртта“, Историски институт, Приштина, 16 октомври 2018 година

⁵⁵⁶ Ukgjini, 191

⁵⁵⁷ Pjetër Bogdani, *Çeta e Profetëve 2*, (животот на Исус Христос), изд. Engjëll Sedaj. Drita, Prizren, 1997, 9

⁵⁵⁸ Pjetër Bogdani, *op.cit*, 13

Во еден дел од книгата се забележуваат дури и елементи на народни албански изрази со елементи на поетско изразување и техника на опишување.⁵⁵⁹ Дидактичко-моралната содржина на делото и нејзината внатрешна структура е споредба на животните настани со некои вистинити кои авторот сака конкретно да ги пренесе.⁵⁶⁰

Во делото се изразува ерудиција и широка класична и верска култура.

До библиските податоци стојат и некои научни толкувања за природните појави, засновани во астрономија, но и обиди од филозофија, теологија и историја.

Интересна е флексибилноста на Богдани кој со пластичен стил гради приказна и над конкретни географски метафори од балканските простори каде служел и живеел. Така, белината и моралните особини на Марија се споредуваат со снегот на врвот Љуботен на Шара,⁵⁶¹ или со водите кои излегуваат од реката Вардар во Скопје, Ситница во Косово или Дрим и Бојана во Албанија.⁵⁶²

Богдани се повикува доста и на Црната Богородица на Лорето, кога ја споменува куќата на Света Марија, „така тоа славно друштво живеело во таа кука во Назарет, во која е зачат Исус Христос, која преку рацете на ангелите е пренесена во Лорето, каде и ден денес е почитувана.”⁵⁶³

Делото на Богдани е препечатено неколку пати и се смета меѓу главните дела на старата албанска книжевност.

⁵⁵⁹ F.Syla, Елементи на усмената книжевност во делото на Богдани, “Rilindja”, 2.IX.1989, Prishtina, 12

⁵⁶⁰ I. Rugova, Делото на Богдани, 1675-1685, Rilindja, Prishtina, 1982, 152-157

⁵⁶¹ „Снегот е толку ладен, и кога се гледа на врвот Љуботен, сред лето, изгледа смрзнувачки. Така се случува и со многу чесни девојки, иако се многу убави се многу срамежливи. И чесни, што кога ќе ги погледнеш, го гасат запалениот кумур, а другите се толку бесрамни, што ги палат и изгорените дрва“, адаптација и транслитерацијата од Engjëll Sedaj во делот Scal.I.Lig.II.7, точка 12, во Pjetër Bogdani, op.cit, f/61

⁵⁶² „Дрим и Бојана, кога се излеваат од нивното корито течат низ калта на Хас и Задрмија, или Сотница, и како Вардар низ Скопје и Косово, секогаш течат матни носејќи отпад и кал низ својот пат. Така и жената која следи шетања, излегувајќи пречесто, многу често ја заматува својата чистота. Затоа и поетот добро рекол: На лошите навики, не сме ништо освен носени од вода. Свети Бернард рекол: Човеку, ако сакаш да си мирен, зачувај ја смиреноста“. адаптација и транслитерацијата од Engjëll Sedaj, Scal.I.Lig.III, 5, Pjetër Bogdani, op.cit, 71

⁵⁶³ Според адаптација на транслитерацијата од Engjëll Sedaj, на Scal.I.Lig.VII.35, 12 Bogdani, op.cit, 117

Пјетер Богдани е роден во Гур кај Хас, близу Кукес, недалеку од Призрен, некаде околу 1625 година. Потекнувал од семејство на виши свештеници. Неговиот чичко Андреа Богдани, архиепископ на Скопје, создал на албански јазик и една граматика на латински, а се верува дека во Косово го водел школото каде што се учел албански јазик.

Пјетер Богдани се мисли дека почетните верски учења ги добил во Ципровец, Бугарија кај францисканците и откако ги завршил верските средни студии во Колеџот на Лорето, работел едно време како свештеник во Пулт и Призрен, додека подоцна со трошоците на чичко му Андреа Богдани ги завршил и високите студии во Колеџот на Пропаганда Фиде и во 1655 година добил две признанија, за филозофија и теологија. Во 1656, на 31 годишна возраст, бил именуван за епископ на Скадар каде служел 21 година (1657-1677), истовремено бивајќи одговорен и за администрацијата на архиепископијата на Бар, додека последните 12 години ги поминал како епископ на Скопје. Овие верски функции му овозможиле да стапи во контакт со славни верски личности, меѓу кои и кардиналот Барбариго, од Падова, носител на екуменската доктрина на Црквата, отворена кон културите на народите од Исток. Тој ја основал печатницата *Tipografia dell Seminario* и со негова помош била испечатена и книгата на Богдани.⁵⁶⁴

Богдани имал широка комуникација и се движел во делот Скадар, Скопје, Тиват, Котор, Сплит, Рим, Падова, Венеција.

Бил меѓу централните личности во австро-турските војни каде бил ангажиран во мобилизацијата на 6000 албански христијански востаници. Тој го пречекал командантот на австриската војска и го придружувал до Призрен, каде што генералот се разболел од црната чума, умрел и бил погребан во една црква во Призрен. По една година, на 6 декември 1689 година од истата болест умрел во Приштина и Пјетер Богдани. Како што е познато на 20 декември неговиот внук Ѓерѓ Богдани, кажувал дека телото на архиепископот Пјетер Богдани, Турците и

⁵⁶⁴ Robert Elsie, Historical Dictionary of Albania, Second edition, The Scarecrow Press, Plymouth, 2010, 54-55

Татарите го откопале од гробот во Кралската цамија која била трансферирана во Црквата Свети Спасител и им го фрлиле на кучињата во пазарот на Приштина.⁵⁶⁵

Плејада на овие автори на раната албанска книжевност, јасно била родена од предизвикот, поврзаноста и одразот на контрареформацијата и идејата на нејзиното влијание.

VI.2 Контрареформацијата, катехизмите и книжевноста на хрватски јазик, словенските идиомы и идејата за панславизам

Влијанието на одлуките на Конзилиумот на Тренто поврзано со стимулацијата на преводите на разните етникуми, директно влијаел кај Хрватите, но и, воопшто, на преводите на словенски јазици. Катехизмите биле првите изданија кои имале влијание од оваа политика. Република Рагуза со нејзиниот епископ била таа која се ангажирала за печатење на првиот хрватски Катехизам во 1576 година кој не е сочуван.⁵⁶⁶ Трстењак мисли дека е преведена од језуитот Бартолф Сфондрат, кој ги завршил срудиите на римскиот колеџ (1570.–1575.), додека од 1576 до 1578 дејствувал како мисионер во Бока Которска каде изгледа била јасна потребата од една катехизма.⁵⁶⁷

Томасо Раѓио, језуитот кој често е виден во некои мисии и ангажмани во Балканот, докажувал од Котор во неговото писмо (од ден 19 септември 1576) за језуитскиот генерал *Mercuriani* дека отец Сфондрат ќе почне да чита на народот дел

⁵⁶⁵ За животот и делото на Богдани, види, shih: Gaspër Gjini, *Архиепископија Скопје-Призрен низ векови*, Drita, Zagreb, 1986; Jacov Marco, *Le Missioni Cattoliche nei Balcani durante la Guerra di Candia 1645.1669*, Città del Vaticano 1992; Marlekaj Luigi, *Pietro Bogdani e l'Albania del suo tempo*, Palo del Colle, Bari 1989; Sedaj Engjëll, *Pjetër Bogdani, Çeta e Profetëve*, Rilindja, Prishtina 1990; Bogdani Pjetër, *Çeta e Profetëve*, Drita, Prizren 1997.

⁵⁶⁶ Vanino, M., *Isusovci i hrvatski narod*, II., Zagreb 1987, 433; isto, III., 2005, 433

⁵⁶⁷ Tonci Trstenjak, *Hrvatski katekizmi u razdoblju tridentske obnove XVI. Stoljeća*, 342

од катехизмот.⁵⁶⁸ Ова ги навело некои автори да мислат дека катехизмот на хрватски излегол од печат уште од септември 1576 година.⁵⁶⁹

Но, второто издание од 1578 година од шпанскиот језуит Диего Ладесма (Diego Ladesma) сè уште постои и е познато како: *Dottrina christiana. Composta per il P. D. Ledesma della Compagnia di Gesu; Et tradotta di lingua italiana in lingua Schiava per un padre della medesima Compagnia. Nuovamente stampata & corretta. In Venetia, Appresso Bonifatio Zanetti, MDLXXVIII.*⁵⁷⁰

Третото издание на катехизмот на Ледесмо „*Nauka karstianskog*“, било испечатено кај Занети, но овој пат со кирилско писмо во Венеција во 1583 година, по порачка на браќата Ангело и Иван Загуровиќ од Дубровник кое било наменето за бекграундот на Дубровник.

Разликата од претходното издание со латинско писмо, каде специфично стои дека е на словенски јазик пишува дека е на дубровнички јазик, кој за среќа бил дубровнички говор од типот штокаво-икавски со примеси на изрази од црковниот јазик која во исто време е позната и како последна книга од оваа форма печатена на кирилица.⁵⁷¹

Другиот катехизам на хрватски е и тој на Валери, повеќе адаптиран за деца, кој се мисли дека е направен додека бил апостолскиот посетител во Хвар и кој според некои толкувања им се бил поделен на децата при литургијата во катедралата на Хвар на 29 и 30 јануари и 3 февруари 1579 година. Зачувано е второто издание од 1585 печатено во Венеција за кое се мисли дека било преведено од Марко Андријлиќ од Трогир⁵⁷²: *Nauch ctolicazzaschi od sfete vire y od xivota carschiansco- ga, za dizzu y ostale harvazcoga yazica, Istruzione catholica*

⁵⁶⁸ Види, VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, II., Zagreb 1987, , 35

⁵⁶⁹ Trstenjak, op.cit, 342,f.11

⁵⁷⁰ ibid

⁵⁷¹ Štefanić, *Jakov Ledesma i njegov »Nauk krstianski«* (1583) u VP 2 (1938) 1–35

⁵⁷² Usp. Fancev, F., *Marko Andrijić, zaboravljeni pisac 16. vijeka*, u: »Zbornik studija A. Beliću«, Beograd 1921, 174–179

*per i fanciulli della citta' et della diocesi di Verona, Venezia 1585.*⁵⁷³

По Синодот во Задар во 1578 година се констатира потребата за нови изданија, така што архиепископот на Задар, Натале Вениер го испратил во Рим Шимун Будиниќ, каноникот на Задар за да го подготви преводот и печатењето на познатата *Summa doctrinae christianae* на Канизи со наслов *Summa nauka karstianskoga*, печатена во *Domenica Basel* печатницата на Светата Столица, како и *Breve directorium ad confessarii* на авторот Јуан Алфонс Поланк (Juann Alfons Polanc), со наслов *Ispravnik za erei ispovidnici i za pokornih*, печатено кај Занети во 1582 година.⁵⁷⁴ Изданието на Будиниќ е важно и бидејќи за прв пат се користат дијакритички знаци на хрватски.⁵⁷⁵

Треба да се истакне дека Сумата на Канизи имала голем одек во Далмација, бидејќи во тоа време во целата венециска Далмација не постоел ниту едно средно ни високо теолошко училиште за подготвување на свештениците, како што истакнува Трстењак.⁵⁷⁶

Интересно е дека *Summa nauka karstianskoga* на Канизи е печатена и со кирилско писмо во 1583.⁵⁷⁷

Но, за разлика од оваа прва фаза на претставување на катехизмите на хрватски, кои биле преводи на познати автори од контрареформацијата, имало една друга ситуација која добила надградување и јазично достигнување во хрватската книжевност. Станува збор за првиот катехизам кој потекнува како оригинално дело, како изворен катехизам. Така, Александар Комуловиќ во 1582 година во печатницата Занети го испечатил, *Nauch chrastianschi za slovignschi narod*.⁵⁷⁸

⁵⁷³ Trstenjak, 345

⁵⁷⁴ Crnić I., *Najstarija povijest u krčkoj, osorskoj, rubskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji*, Roma. 1867, 111.

⁵⁷⁵ Trstenjak, 347

⁵⁷⁶ ibid

⁵⁷⁷ ibid

⁵⁷⁸ »NAVCH/ CHARSTIANSCHI ZA / SLOVI- GNSCHI NAROD, / V VLAASTITI IAZICH // DOTTRINA / CHRISTIANA PER LA / NATIONE ILLIRICA / NELLA PROPRIA LINGUA.«, Види, Trstenjak, *Hrvatski katekizmi isusovačkih autora*, u zborniku »Isu- sovci u Hrvata«, Zagreb 1992., 169 — 179; Žic, N. *Hrvatske knjižice Aleksandra Komulovića*, VIP, 5 (1935.),

Постоело Братството на свети Јероним во Рим кое за неговиот славен член одделило износ од 2 златни римски шкоди за издавање на делото на 2 февруари 1582 година. Издавањето на ова дело било во варијација на говор штоко-икавски, кој не било говор на Комуловиќ кој самиот бил од Сплит, Далмација и ова се објаснувало со фактот дека едно такво дело повеќе имало намена за католичка аудиенција во Босна и било адаптирано на говорот кој можел да се разбере и користи од нив.⁵⁷⁹

Јазикот на Комуловиќ е интересен и место канонскиот јазик за библиските изрази користи архаични изрази од хрватската традиција, посебно од глаголската литургија. Иако заснована во структура на делото на Канизи, Сума, се мисли дека Комуловиќ не прави превод, туку оригинално дело. Овој факт го поставил делото на Комуловиќ и хрватскиот јазик, хронолошки, на врвот на раните европски катехизми.⁵⁸⁰

Всушност, Далмација имала и една поголема улога од тоа. Паралелата на културните и верски и јазични дејци од Далмација со панславизмот е широка во средновековието.

Фактички, супранационалните идеи кај хрватските интелектуалци, почнувајќи од илиризмот, панславизмот и југославизмот, имаат долга традиција. Како што објаснил и познатиот писател Крлежа, ова било дел од бивањето помал наспроти другите и на потребата да се биде дел од поголема заедница.⁵⁸¹

Списокот на раните дејци од средновековието кој го дефинираа хрватскиот контакт со панславизмот е долг и се надоврзува посебно со Полска.

Од пионерите на ова движење е Винко Прибојевиќ или латински *Vincentius Priboevius*, роден на островот Хвар во Далмација, кој бил дел од Венециска Далмација. Тој бил школуван во хуманистички дух и се придружил на

162–181; Trstenjak, *Hrvatski katkzimi...*, 349

⁵⁷⁹ Trstenjak, 349

⁵⁸⁰ Trstenjak, 350

⁵⁸¹ Miroslav Krleža, *Eseji*, Zagreb, Naprjed, 1959

домениканскиот ред во 1522 година. Најпознатото негово дело е всушност познат говор, поточно *oration* како *De origine successibusque Slavorum*, според сите прилики одржан во Венеција во 1525. Ова е една од раните тежнења да се извади потеклото на Словените во Далмација од Илирците каде во хуманистички дух потеклото на средновековните народи се црпело од антиквитетот.⁵⁸² Така за Прибојевиќ Словени се и Аристотел, Александар Велики, Диоклецијан, Свети Јероним, преведувачот на библијата, и др. Всушност тој ги видел како едно стебло не само Илирците, туку и Тракијците, Македонците, Гепидите, Готите, Вандалите, Сарматите, сите ги изјаснил како Словени.

Едно такво тврдење создало понатамошна генеза за пансловенската идеологија кај подоцнежните Хрвати како Сизгориќ, Бартол Кашиќ, Јурај Крижаниќ, Мавро Орбин, и др.

Всушност, споменатиот говор на Прибојевиќ е типичен пример на протонационализмот.⁵⁸³ Иако во срж „патриотски“⁵⁸⁴, односот на Прибојевиќ не е политички, но сепак е напишан како инспиративен и мобилизирачки трактат.⁵⁸⁴

Споменатата книга имала одек и на две изданија направени во Венеција - едното во 1532, а другото во 1595 година преведени на италијански јазик.⁵⁸⁵

Сржта на приодот на овој ран автор е илирски мит за словенското претпотекло.

Всушност во архивот на Трогир е зачуван еден документ од 1441 година на италијански, во кој за прв пат се споменува дека е преведен од оригиналот на „sermone at alphabeto Iliriacho seu Sclavonico“.⁵⁸⁶ Можеби хрватските хуманисти порано го адаптирале ова наменување: *илирско*, за да го надминат историскиот

⁵⁸² Види, John.V.A Fine, When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans; A Study of Identity in Pre-nationalist Croatia, Dalmatia and Slavonia in the Medieval and Modern Period, University of Michigan Press, 2006, 255; Domagoj Maudunic, Vinko Pribojevic and Glory of the Slavs, CEU, 2003, https://archive.org/stream/VinkoPribojeviAndTheGloryOfTheSlavs/pribojevic_thesis_djvu.txt

⁵⁸³ Madunic, 3

⁵⁸⁴ Madunic, 5

⁵⁸⁵ Madunic, 5-6

⁵⁸⁶ Види Radoslav Katicic, Ilirci i ilirski jezik, Forum nr 56, 1988, 677

дисконтинуитет кој пречел во градењето на историската наратија со претпоставениот антички континуитет, според барањето на времето.⁵⁸⁷

Зачетоците на хуманизмот меѓу Хрватите се поврзани со Унгарија, но и со Јагелонците од Полска кои создале една традиција. Како на пример присуството во времето на кралот Матијас на вајарот од Трогир Иван Дукновиќ (Iohannes Dalmata), потоа Дубровчанецот Феликс Петанчиќ, чии услуги се користеле од Јагелонците. Но, и подоцна во XVI век се забележува присуството на следниот хрватски бан Петар Берисавлјевиќ, на поетот и дипломат Иван Статлиќ (1472-1542), на академикот, поет и примас на Унгарија Антун Вранчиќ, и др.⁵⁸⁸

Понатаму, познатиот јагелонски Универзитет од Краков, основан во 1364 година и кој станал познат хуманистички центар бил посетен од разни хрватски поети, дипломати и свештеници. Еден од овие попознати бил и самиот Винко Прибојевиќ, кој поминал цели 3 години во ова хуманистичко гнездо.⁵⁸⁹ Во текот на престојот, како што мисли и Мадуниќ, Прибојевиќ стапил во контакт со раното хуманистичко полско дело на историчарот Мациеј Миечовита (Maciej Miechowita), *Tractatus de duabus Saramtis*, каде тој ги црпи митските претходници на Словените кај Јаван, четвртиот син на Јафет, значи роднини или блиски на Грците.⁵⁹⁰

Во комплексноста на историографските влијаниј со митски нарации, Прибојевиќ го поврзува интересно врз оваа паралела и полското влијание: тој се врзува со Тирас, синот на Јафет, кој бил претходник на Тракијците, кои биле во близина на балканскиот хабитат каде живееле средновековните Словени. Ваквата поврзаност на потеклото, ги вклучува посебно и Готите со ова проширено семејство, му служело на Прибојевиќ да ја поврзе раната традиција на записите во Хрватска, посебно на *Historia Salonitana* и Анали на Профетот на Диоклеа.⁵⁹¹

⁵⁸⁷ Bruna Kuntic-Mikavic, Tradicija, 155-164, Madunic, 31, fusnota 92

⁵⁸⁸ Madunic, 13

⁵⁸⁹ За повеќе види и делото, Johana Rapacka, „O nekim problemima iz povjesti hrvatskih humanista s Poljskom i Poljacima“, Dani hrvatskog kazalista, Hrvatski humanizam – Janus Panonius, volum 16, 1990, 168-175

⁵⁹⁰ Madunic, 39

⁵⁹¹ Madunic, 42

Интересен е приодот на Прибојевиќ за колективниот идентитет за да се разбере што значи Словен. Тракијците, Илирците, Македонците сите се Словени кои му служат на големиот Турчин, Султанот, независно од нивното социјално и верско потекло. Всушност, според Прибојевиќ, можеби реферирајќи се на јаничарите, кои се собирале преку одземање од христијанските семејства во Балканот, значи гардата, воената елите на султанот, се токму словенската раса како што тој ја сфаќа: Тракијците, Македонците и Илирците, 20 илјади на број.⁵⁹²

Токму Прибојевиќ ги дели старите Македонци од Грците кажувајќи дека тие зборуваа различен јазик, значи не биле ист народ. Според него Македонците зборувале словенски.⁵⁹³ Всушност, јазик-народ е едно за Прибојевиќ и од историски контекст, бидејќи словенскиот јазик и нација се синоним, како кај раните чешки анали *jazyk ceshky*, значи и чешки народ, но и кај Русите *yazik* има исто значење како кај Хрватите.⁵⁹⁴

Всушност, Прибојевиќ бил првиот Словен кој направил обид да ја опише генеалогичката на јужните Словени.⁵⁹⁵

Сфаќањето на широка Славонија од Урал до Јадран, Прибојевиќ го признавал исклучокот на Далмација, бидејќи таа е поврзана со минатото и богатата антика.

Но, Прибојевиќ всушност, целата работа ја сфаќа преку претпанславизам и се труди за една пансловенска солидарност.⁵⁹⁶

Еден друг автор од ова поле кој се смета за продолжувач на делото на Комуловиќ и кој работел и живеел во Дубровник една година по смртта на Комуловиќ, бил *Бартол Кашиќ*, познат по неговата книжевна и граматичка дејност.

⁵⁹² Види, Vinko Pribojevic, *O podrtjetlu i Slavi Slavena*, Zagreb, Golden marketing, 1997

⁵⁹³ Pribojevic, 61

⁵⁹⁴ Madunic, 49

⁵⁹⁵ Madunic, 56

⁵⁹⁶ Madunic, 59

Тој бил роден во Паг под Венецијанска Република. По основното образование во родното место продолжи во Илирскиот колеџ и некаде по 1590 година продолжи во Лорето водено од језуитите.⁵⁹⁷

Касчиќ го редактирал познатото дело на Комуловиќ *Zrcalo Povjesti* во 1606 г. Токму таа година станал свештеник во Базиликата на Свети Петар во Рим. Од 1609 до 1612 година, како што спомнавме, живеел во Дубровник. Една година подоцна се посветил на мисиите во Балкан, Босна, Централна Србија, Источна Славонија од каде и го известувал папата. На втората мисија отишол во подоцнежна возраст, а пред тоа бил пак во Лорето.⁵⁹⁸

Во 1620-1633 повторно живеел во Дубровник од каде при крајот на животот се вратил во Рим. Неговите мисии ги подготвил во незавршена автобиографија.⁵⁹⁹

Всушност, Кашиќ бил еден од најпознатите панслависти на времето.

Кашиќ е автор на речникот на хрватски кој го избрал поглавниот дијалект на времето, штокавскиот.⁶⁰⁰ Ова го подготви за следниот подвиг. Тој дошол по

⁵⁹⁷ Види, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30775>

⁵⁹⁸ Види литература, Darija Gabrić-Bagarić, *Jezik Bartola Kašića*. Sarajevo, 1984.; *Život i djelo Bartola Kašića* : zbornik radova sa znanstvenoga skupa u povodu 340. obljetnice Kašićeve smrti (ed. Nikica Kolumbić). Zadar, 1994.; Vladimir Horvat, *Bartol Kašić i četiri stoljeća hrvatskoga jezikoslovlja*. Zagreb, 1998.; Bartol Kašić, *Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige* 1. izd. Zagreb, 2002.

⁵⁹⁹ Види, Zdenko Zlatar, *Between the Double Eagle and the Crescent: The Republic of Dubrovnik and the Origins of the Eastern Question*, East European Monographs, 1992, 64

⁶⁰⁰ Делата на Касиќ се многу богати како и изданијата: *Institutionum linguae Illyricae libri duo*. Romae, apud Aloysium Zannettum, 1604 (pretisak Köln—Wien 1977, CD Zagreb 2001; (хрватски превод), *Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige*. Zagreb 2002, Zagreb—Mostar 2005²). — *Nacin od meditationi i molitvae koyase cinij pametyu nascom*. U Rimu, polak Bartolomea Zanetta, 1613. — *Istoria loreta od sfetae kuchiae Bogorodicinae*. U Rimu, pri Bartolomeu Zannettu, 1617. — *Nauk karstyanski kratak*. U Rimu, u Utisctenici istoga Sfetoga Skuppa, 1617 (e humbur, 1633. — *Piesni duhovnae od pohvalaa Boxyieh*. U Rimu, pri Bartolomeu Zannettu, 1617 (München 1978). — *Xivot s. Ignatia skrachieni*. U Rimu, според редакцијата на Bara Zanetta, 1624. — *Perivoy od dievstva illi xivoti od dievica*. U Rijmu, Eredieh Bara Zanetta, 1625; In Venetia, presso Marco Ginammi, 1628. — *Zarčalo naukka karstyanskoga. Od i povie ti, i od price tenya*. U Rymu, po eredieh Bara Zanetta, 1631, 1671. *Zarčalo malo* (izgubljeno). — *Xivot Gospodina nascega Isukarsta*. In Roma, nella Stamperia della S. Congreg. de propag. fide, 1638; In Venetia, apresso Bartolo Occhi, 1700. — *Xivot sfetoga Franceska Saveria od Druxbae Yesussovae, apo tola od India*. U Rijmu, pri Bernardinu Tani, 1638. — *Kalendar iz Missala rimskoga. Spovidanye pravae virae*. Romae, ex Typographia Sac. Congreg. de propag. fide, 1640. — *Ritual rimski (Rituale Romanum)*. U Riimu, iz Utienienicae Sfet. Skuppa od razplodyenya s. vierrae, 1640 (pretisak Zagreb 1993); Senj 1824, Venetia 1827, Zagreb 1859, 1878, Sarajevo 1887. — *Tomme od Kempisa kanonika regulara od reda s. Agustina Piismo od nasledovanya Go podinna Na cega Ye u a*. U Rimu, po Francesku Moneti, 1641. — *Vanghielia i pistule istomaccene s Missala novvoga*

подигнувањето на прашањето во еден друг дел на познатиот Дубровчанец Марин Темпреица во 1582 година кога му пишал на језуитскиот генерал Клаудио Акуавива за потребата на јазичен разбирлив јазик за сите балкански Словени.⁶⁰¹ Ова посебно затоа што францисканците кои работеле со христијанските народи под Османлиите, можеле тоа да го направат на мајчин јазик.

Така Кашиќ почнал со работа и во 1640 година издал во Рим прирачник, околу 200 страни, кој всушност бил првата словенска граматика: *Institutionum linguae illyricae libri duo*.

Кашиќ ја посетил Босна, Хрватска и Србија во текот на 1612 и 1613 година и подоцна во 1618 и 1620 година.⁶⁰²

Но, еден од неговите најамбициозни трудови, целосниот превод на Библијата, завршил со чуден и неуспешен епилог. Кашиќ се повлекол во Дубровник од каде почнал да преведува делови од Библијата и некаде во 1625 година тој веќе привршил со мегапроектот на целосниот превод на Библијата на словенски и хрватски. Но, во 1635 година почнале пречки од реакции на голем број хрватски свештеници кои имале доктринарни проблеми со вернакуларниот превод на Библијата, и тоа довело до тоа, како што истакнува научникот Јоспа Лисац, да биде најкатастрофална одлука за хрватскиот јазик, кој можел на овој начин да има свој стандарден јазик во XVII век.⁶⁰³

rimskoga u iesik dubrovacki sa grada i darxave dubrovacke. Romae, ex Typographia Bernardini Tani, 1641; Ragusa, nella Stamperia privilegiata di Carlo Antonio Occhi, 1784, 1841 (Vandjelja i kgnighe apostolske istomacene i Missala novoga rimskoga u je ik slovinski). — *Putovanja južnoslavenskim zemljama*. Privlaka 1987, Osijek 1999 (Život Bartola Kašića), Zagreb 2006 (Autobiografija isusovca Bartola Kašića u prijevodu i izvorniku). — *Hrvatsko-talijanski rječnik s Konverzacijskim priručnikom*. Zagreb 1990, 1999². — *Venefrida. Eine Tragödie*. Bamberg 1991. — *Izabrana štiva* (s bibliografijom). Zagreb 1997. — *Biblia sacra. Versio Illyrica selecta*, 1–2. Biblia Slavica, IV/2. Paderborn—München—Wien—Zürich 1999–2000.

⁶⁰¹ Види, Franičević, Marin (1974). *Pjesnici stoljeca*, Mladost. p. 252.

⁶⁰² Види, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=187>

⁶⁰³ Говорот на професор Јосип Лисац во промовирањето на „Izbor iz djela Bartola Kašića“ tē Matica Hrvatska. „Neizdavanje Kasiceve Biblije najveca katastrofa hrvatskog jezika“, *Zadarski List*, 6. 2. 2014 <https://www.zadarskilist.hr/clanci/01042011/neizdavanje-kasiceve-biblije-najveca-katastrofa-hrvatskoga-jezika>

Мауро Орбини (Mauro Orbini) е дел од оваа плејада автори кои ја увеличувале улогата на Словените во историјата. Неговата книга *Regni del Slavi* е една од најпознатите дела со најголемо влијание во тоа време.

Не е лесно да се знае биографијата на Орбин. Се претпоставува дека е роден во Дубровник, иако во архивските извори за првпат се споменува во 1592 година, кога се мисли дека имал околу 40 години.⁶⁰⁴

Diversa Cancellariae како архивски извор го споменува него како служител во манастирот „Свети Андреа“ во мал остров до Дубровник.⁶⁰⁵ Една година подоцна, Орбин се појавува како главен свештеник во островот Шпан на Дубровник.⁶⁰⁶

Откако ја издал својата книга во Пезаро, Орбин се вратил повторно во Дубровник во манастирот „Свети Архангел Михаил“ во 1603 година.⁶⁰⁷ Се мисли дека умрел во 1611.⁶⁰⁸ Но, како и да е, Орбин јасно е поврзан со неговото дело и дејност токму со Дубровник.

„Словенското Кралство“... е едно од делата кое зрачи со приод и влијание кон другите дела со сесловенски дух и можеби е од најраните обиди на овој дух. Ова кој е печатен во Пезаро во 1601 година.⁶⁰⁹

За Орбин Словените не се познавале со нивното име, бидејќи според него, тие се исти.⁶¹⁰ Словените, според Орбин се задржале во границите кои ги дава

⁶⁰⁴ Zlatar, 362.

⁶⁰⁵ *Diversa Canbellarie* 182 (1592) a tergo 10-11, Zlatar, 362, фуснота 2

⁶⁰⁶ HAD, *Liber matrimmoniorum e rajonit Pakljeno-Sudjuradj të ujdhesës Shipan* (1590-1690), 92; e cituar edhe sipas Vicko Lisicar, *Tri dubrovacka otocica*, Dubrovnik, 1935, 112

⁶⁰⁷ *Vendite cancellariae* 85 (1597-1602) 184. *Diversa de foris* 9 (1601-1602) 182-182, 13 септември 14 декември 1601. Според Златар, 362, фуснота 7

⁶⁰⁸ Zlatar, 363

⁶⁰⁹ Оригинален наслов: Il regn gli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni. Historia di don Mauro Orbini rauseo, abate melitense. Nella quale si vede l'origine di quasi di tutti i Popoli, che furono della lingua SLAVA. Con molte & varie guerre, che fecero in Europa, Asia & Africa; il progresso dell'Imnperio loro, l'antico culto, & il tempo della loro conversione al Christianesimo. E in parrticolare veggnosi I successi de'Re, che anticamente dominarono in DALAMTIA, CROATIA, BOSNA, RASSIA, & BULGARIA. (In Pesaro, Appreso Girolamo Concordia, MDCI).; Mauro Orbini, *Il Regno de gli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni*, Pesaro, Apreso Girolamo Concordia

⁶¹⁰ *Il Regni Slavi*, 6-7

според Птоломеј: од Исток спрема Азовско Море до Реката Дон, на Запад до Реката Вистула, на Север до Сарматија, значи до Балтичко Море и на Југ до Карпатските планини⁶¹¹

Така, Словените се поделиле на разни племиња по падот на Сарматија, и сите тие се: Венди, Словени, Анти, Верли, Алани или Масагети, Ири, Скири, Сирби, Енинчени, Даци, Суеди, Фени или Фини, Пруси, Вандали, Бургундијци, Готи, Остроготи, Визиготи, Гети, Гепиди, Макриомани, Квади, Авари, Пенциони, Бастарни, Роксолани или Руси или Московити, Полонци, Слезии и Бугари.⁶¹²

Врз овие премиси, каде ги вклучувал речиси сите познати варварски германски, пруски, скандинавски, балтички и фински племиња заедно со тие кои се познати како Словени, Орбин мисли дека словенскиот свет од тоа време бил најголемиот од сите други.⁶¹³

Но, всушност тој речиси се реферира на потеклото, па на својата актуелност, каде го користи италијанскиот израз *Shciavoni*, на јазикот на кој ја пишува книгата, можеби мислејќи на јужните Словени, се обидува да истакне дека тоа не е израз кој го вклучува целото сфаќање. Бидејќи, според него, не само дека се од еден народ и еден јазик и Словените од Далмација, Илирија, Истра и Карпатија, туку и другите големи народи како Бугарите, Рашијаните, Србите, Хрватите, туку и Русите, Подолците, Московитите и Сиркасијанците, но и Помераните, и тие кои живееле околу Венецијанскиот Залив.⁶¹⁴ Потоа, Лусатинците, Касубинците, Моравците, Полјаците, Литванците, Бохемите и Слезиијанците.⁶¹⁵

Всушност Орбин изгледа не остава ниту еден од словенските народи неспомнат и ненаведен. Според Златар, тој за Словените кои живееле во Карпатите мисли на Словаците, додека во близина на Венецијанскиот Залив на Словенци како и за Подолијанци можеби мислел на модерните Украинци и со Поленијанци на

⁶¹¹ Il Regni..., 7

⁶¹² Il Regni..., 7

⁶¹³ ibid

⁶¹⁴ Тука можеби мисли на словенци

⁶¹⁵ ibid

Белоруси или белите Руси.⁶¹⁶ Златар речиси се обидува да се спротивстави на дел од авторите кои кај Орбин гледаат приод „Словени секаде и на секое место“ со оправдувањето дека ова се случило во време кога точните јазични и историски податоци биле во зачетокот и кога етнодемографката карта на Балканот сè уште била под влијание и промени донесени од Османлиите.⁶¹⁷

Обидот на Орбин да ја објасни етимологијата на Словените како „Величествени“ од словенското *слава*, имаше противодговор на времето под латинска и италијанска конотација *shiavonni-sclavi* како „робови“. Можеби тоа не е ново и се забележува и кај раниот полски автор Макеј Мјеховита (Maciej Miechowita), *Tractatus de duabus Sarmatis*. Колку што се знае првиот кој ги споменува Словените е Прокопиј Кесариски,⁶¹⁸ тој ја опишал војната на Јустинијан со Готите, овој факт изгледа е земен од Орбин како извор. Но, тој оди понатаму реферирајќи се на порано споменување на Словените кај самиот Птоломеј на тоа што тој ги нарекува како „сулани“, лоцирајќи ги географски во Сарматија некаде околу Финците.⁶¹⁹

Златар се обидува да го одбрани својот став јасно преземен од Орбин и при спомнувањето на линијата на рани автори како, на пример, познатото објаснување на Џовани Дубравио (Giovani Dubravio) за Словените како *Slovini* кое подразбира „SLOVO“ кое е користено од Сарматите и тоа на Мартин Кромер за објаснувањето дека Словените се самонарекувале така од „slovo“, (буква, говор, израз). Значи, Орбин од тогаш имал знаење за нивната теорија.⁶²⁰ Но тој го прифатил другото мислење, тоа за „Слава“, значи име, слава, величина.

⁶¹⁶ Zlatar, 365

⁶¹⁷ ibid

⁶¹⁸ Procopius, De bello Gothico...

⁶¹⁹ Il Regno..., 94

⁶²⁰ Види, „Giovani Dubravio e d'opinione, che furono detti Slavi o Slovini da Slovo, che apresso il Sarmati parola significa; perch' essendo tutte le nationi de' Sarmati diffuse & sparse per molti spatii di terra, parlando tutti con un istessa favella & col pronuntiare quasi ,e medesime parole, imposeo etimado a tutti questo nome degli Slovini.“

По ова Орбин веднаш продолжува споменувајќи го ставот на Крамер со кој реагира дека е запознат: „...Il che afrema ancora Martin Cromero, dicendo che da Slovo furono chiamati Slovini...“, Il Regni, 95

Орбин со своето дело го привлекол вниманието на многу автори и теории за приодот и потребата што ги дава за пансловенскиот концепт. Но, за Златар „готоманијата“ на која инсистира Орбин е всушност намерна нарација. *Готоманијата* така стана намерно јадро кое ги поврзувало двете најголеми словенски алки. Преку неа, Орбин се труди намерно да направи поврзаност на предготското потекло, значи на исто рано скандинавско потекло; и од друга страна, да го поврзат другиот дел на алката, тој на јужните Словени, значи Балканот. Затоа делото на Орбин е обид за поврзаност со стар и важен извор од просторот на Далмација: Анализите на свештеникот од Диоклеа, или познат како *Ljetopis Popa Dukljanina*,⁶²¹ што се однесува на анализите на стариот опис на настаните на источен предел на Далмација или Дукла (Диоклеа) таму каде што наоѓал примена илирскиот израз и во постантката. Во Анализите на свештеникот на Диоклеа јасно се споменуваат Готите и ги надоврзува на ова потекло. Но, една таква готоманија меѓу хроничарите на Словените, изгледа, имала долга традиција и тука секако треба да се спомене еден ран извор: Анализите на Тома, Архиѓакон на Сплит или *Kronika Tome Arhidjakona*.⁶²²

Всушност, *Ljetopis Popa Dukljanina* претставува основна литература која влијаела низ целата рана историја на далматинско-хрватскиот предел, од првата дубровничка хуманистичка литература на Лудовикус Церва (Ludovicus Cerva) наречен Tubero⁶²³, па сè до венецијански-далматинскиот хуманист Марко Марулиќ (1450-1524), или Динко Заворевиќ (1545-1610)⁶²⁴ па сè до познатиот језуитски шибенчанин, Иван Томко Мрнавиќ (1580-1637).⁶²⁵ Според Златар, првиот дел на делото на Орбин не е ништо друго освен продолжение на овие анали. Другиот дел

⁶²¹ Ferdo Sisic, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Srpska Kraljevska Akademija, Beograd-Zagreb 1928

⁶²² Види, THOMAE ARCHIDIACONI SPALATENSIS HISTORIA SALONITANORUM ATQUE SPALATINORUM PONTIFICUM R, ARCHDEACON THOMAS OF SPLIT HISTORY OF THE BISHOPS OF SALONA AND SPLIT, CENTRAL EUROPEAN MEDIEVAL TEXTS, VOLUME 4, General Editors JÁNOS M. BAK, URSZULA BORKOWSKA, GILES CONSTABLE, GERHARD JARITZ, GÁBOR KLANICZAY, CEU, Budapest-New York, 2006

⁶²³ Cerva Tubero, *Commentariorum de temporibus suis libri XI* (ditio princeps, 1603)

⁶²⁴ Sisic, *Ljetopis Popa Dukljanina*, 58

⁶²⁵ Zlatar, 371

се надоврзува величајќи ја историјата на Немањиките и другите словенски принципати како продолжување на славната историја.⁶²⁶

Иако, Орбин освен долгата историска посветеност кон историскиот раст и пад на Српската Империја на Немања, исто така ги опишувал, а и доста важност им посветувал на развојот на босанската средновековна држава и на бугарската историја.

Тоа што навистина го направил Орбин е повеќе историски преглед за да му послужи на Западот за Словените, засновано повеќе на јазик отколку на етнички и верски основи.⁶²⁷

Како и да е, делото на Орбин е прво такво дело и имало големо влијание внатре и надвор од балканските простори.

Крижаниќ (1618-1683) е друг интересен хрватски чинител кој имал големо влијание на панславизмот. Образован како језуит во Љубљана и Загреб, го продолжил образованието за теологија во Универзитетот на Болоња и потоа влегол во познатиот грчки колеџ на Свети Атанас, каде традиционално се подготвувале католички кадри кои добивале мисии на места со православно мнозинство. Тој ги познавал пишувањата на неговите поранешни хрватски колеги, Прибојевиќ и Орбин.⁶²⁸

Како вистински полиглот тој изразил желба да работи во Русија, но папата му дал дозволата за брза посета помеѓу 25 октомври до 19 декември 1647 година, како дел од полската амбасада.⁶²⁹ Од непознати причини едно време бил во егзил

⁶²⁶ Zlatar, 367-368

⁶²⁷ Zlatar, 377

⁶²⁸ Ivan Golub, C. Wendy Bracewell, The Slavic Idea of Juraj Križanić, *Harvard Ukrainian Studies* Vol. 10, No. 3/4, Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe (December 1986),

⁶²⁹ Види, Paulin-Gérard Scolardi, *Krijanich, Messenger de l'unité des Chrétiens et du panslavisme*, Paris, Éditions A. et J. Picard, 1947

во Сибир. Таму останал 15 години и работел на разни верски текстови и на самосоздадената словенска граматика која ја нарекол *Grammatitchno Iskaziniye*.⁶³⁰

Меѓу другото работел и на разни реформи за руското општество, од администрацијата, земјоделството, економијата, образованието и многу други.

Крижаниќ бил ослободен од егзил на 5 март 1676 година и му било дозволено да дојде во Москва за две години. Потоа отпатувал за Вилнус, од каде им се придружил на полските сили за ослободување на Виена од турската опсада, каде и умрел.⁶³¹

Всушност, Крижаниќ е познат како еден од најдлабоките влијатели на панславизмот. Тој иако го нарекувал руски јазик, јазикот на своите дела, тој користел мешавина на словенски јазици со кои се трудел на симболична унија на сесловенските јазици. Неговата политичка идеја била сесловенско здружување под рускиот цар и здружување на сите католички и православни Словени против германскиот протестантизам и турскиот муслиманизам.⁶³² Основната идеја на Крижаниќ, како што истакнува и Иван Голоб, била „славјанството“ да биде едно етничко семејство кое делумно било под турско ропство, делумно под германско и делумно под грчко верско влијание. Русија, од каде потекнувале другите словенски народи, според мислењето на Крижаниќ, имала за обврска да работи на ослободувањето на браќата, а не на создавање на една сесловенска држава, туку враќање на народните владетели. И тука речиси се појавила теологијата на Крижаниќ и неговата политикологија.⁶³³

Крижаниќ не ја поддржувал идејата за враќање на Трет Рим,⁶³⁴ туку ја поддржувал унија со Москва во центарот, матицата Рим. Крижаниќ мислел дека

⁶³⁰ Види, John M. Letiche and Basil Dmytryshyn: „Russian Statecraft: The Politika of Iurii Krizhanich“, Oxford and New York, 1985

⁶³¹ Marshall T. Poe, „A People Born to Slavery: Russia in Early Modern European Ethnography, 1476-1748“, 2000

⁶³² Poe, 181-188

⁶³³ Ivan Golub, Juraj Krizanic- teolog pomirenja, pjesë edhe nga ligjerata e mbajtur në Marry Washington College, Fredriksbourg, Virginia, 1984 „Contarsting Interpretation of Eastern and Western Theology“

⁶³⁴ Ivan Golub, Slovenstvo Juraja Krizanica, O tristotoj godisnjici Krizaniceve smrti, Jugoslovenska akademija nauka i umjetnosti, Radovi o zivotu i djelu Jurja Krizanica, tom 2, Zagreb, 1983

ова нема да се случи на линеарен начин, туку Москва за да им го врати долгот на Грците за ширењето на евангелието, помагајќи ја Патријаршијата на Константинопол да се врати кај што припаѓа - во Рим.⁶³⁵

Неговиот реформски приод за Русија се водел од “Петте начела на Силата” (автократија, затворени граници, обврзувачка работа, државен монопол за надворешната трговија и конформистичка идеологија). Крижаниќ верувал во тоа дека треба да се зачува Русија затворена од емиграцијата и во исто време на локалното население да не му се дозволи да емигрира без посебна дозвола,⁶³⁶ додека автократот требало да биде силната рака којашто работи за елиминирање на лошите пороци, модернизација на државата и давање привилегии на свештениците и племениците.

Трудовите на Крижаниќ одекнале подоцна и се разбрале и биле издадени во XIX век.

Всушност, Далмација и Дубровник, каде што живееле и работеле Орбин, Кашиќ и Комуловиќ биле хуманистичка база каде што се родиле пансловенските идеи.

VI.3. Свештеник – папскиот дипломат Комуловиќ и неговата мисија за Антиосманлиска пансловенска лига

Поврзаноста со Дубровчаните имала друга природа на содејствие. Комуловиќ, кој директно бил поврзан со Летница и Полска, бидејќи ги посетил двете работел интензивно на овие простори во склоп на специјалниот дипломатски панхристијански проект и подготовка за антиосманлиска света воја, всушност бил пензиониран во Дубровник каде продолжил силно со неговата активност во склоп

⁶³⁵ Golub, 111-112

⁶³⁶ Yuri Druzhnikov, „Prisoner of Russia: Alexander Pushkin and the Political Uses of Nationalism“, 36-37

на обидите да влијае на контрареформацијата во Дубровник. Но, главниот елемент кој го поврзувал него со Дубровник и другите Рагузинци во оваа средина било поврзаноста на контрареформацијата и панславизмот.⁶³⁷

Комуловиќ, всушност, бил еден далматински предан славист, кој имал мисии или врски со папството на католицизмот во однос на Балканот и Полска. Во оваа улога и мисија тој имал претходници и следбеници на Комуловиќ.

Освен Цедулин кој бил епископ кој го учел Комуловиќ и служел како мост помеѓу него и папата Клемент VIII, кој и самиот служел во Полска, еден од нив бил и Винко Робојевиќ, како пионер на овој потфат, на кој ќе се навратиме пак.⁶³⁸

Интересно е како контрареформацијата успеала да се надоврзе со панславизмот и идејата за османлиска крстосна војна. Сето тоа потекнува од папскиот обид за тотална контрола, и врз секуларната власт освен духовната власт оправдувајќи се преку новиот пристап - *Plentitudo potestatis omnia supplet*, значи сеопфатноста на (папската) сила надминува сè друго.⁶³⁹ Овој приод тежнеел кон признавање на другите, сите христијански заедници во светот, значи и организации и тела од која било секуларна форма, да бидат водени од Ватикан и потчинети на Светата Столица. Пречка и посебна цел на ова надвладување на римскиот Понтиф била Византија по шизмата во 1054 година. Иако византискиот император Јован VIII (1425-1448) бил натеран да ја прифати Унијата склучена на Конзилиумот во Фиренца во 1439 година, која специфично го признавала владеењето на римскиот Понтиф како наследник на Свети Петар во овој свет, византиските свештеници и народот на никој начин не ја прифатиле оваа одлука. Понатаму, оваа ситуација останала целосно замрзната и спротивставена по падот на Константинопол во 1453 г. Од Константинопол се контролирале сите други православни цркви, кои се централизирале уште повеќе под фанариотската организација по османлиското освојување во 1453 година. За да биде состојбата уште посложена, од големите

⁶³⁷ Види, Oscar Halecki, The Renaissance Origin of Panslavism, op.cit

⁶³⁸ Halecki, The Renaissance Origin of Panslavism, 15

⁶³⁹ За силата и секуларните претензии на папството има широка литература. Види некои од нив: John of Paris, On Royal and papal Power, ed. J.A Watt, Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto, 1971; J.Carlyle, History of Medieval Political Theory in the West, Edinbrough-London, 1909=1936; A. Gewirth, Marsilius of Padua, vol. II: Defensor Pacis, New York, 1956;

православни хиерархиски организации, била токму руската црква таа која била против тежнењата на Конзилиумот во Фиренца, кој нејзе ѝ дал поголема автономија наспроти Константинопол.⁶⁴⁰

Ова било сериозна пречка во папските планови за мобилизирање на голем антиосманлиски крстосен поход, бидејќи Московитите со нивниот Голем принц, се гледале како главен елемент во можниот состав против Турците.

Папата во Рим имал два елемента за привлекување на Московската Принципата, како што се нарекувала тогаш Русија. Првиот, на нивниот владетел да му се признае оспорениот наслов Цар (значи император, од *caesar* во руска употребна форма *Tsar*) и истовремено да ѝ се признае владеењето и водењето на крстоносниот славен поход за ослободување на Словените во Балканот со антиосманлиска крстоносна војна. Ова подоцна подразбирало дека тие ќе биле нивни заштитници и владетели. Но, на крај понудата имала услов: оваа православна црква да влезе во унија со католичката црква, значи да го прифати папското владеење.⁶⁴¹

Таква понуда била за Брис Годунов, Иван Грозни и следбениците кои поради внатрешните битки и балансот на перцепциите на населението и православното руско свештенство, морале да бидат крајно одмерени кон папската понуда.⁶⁴²

За играта да биде посложена во источниот театар и во средна Европа, таму биле суперкатоличката јагелосана и многу важната Поска и унгарството кралство, кои не биле многу задоволни од порастот на руската политичка улога во соседство.

Но, како и да е, сега во амбициозните планови на некои папи во XVI век за антиосманлиска крстоносна војна биле предвидени два воени фронта кои координирани како клешти требало да ги опкружат Османлиите натурувајќи ги да се повлечат во Константинопол. И овие два фронта требало да вклучат руски,

⁶⁴⁰ Види и John Mayendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, Cambridge, 1981

⁶⁴¹ Zlatar, *Our Kingdom...*, 201

⁶⁴² *ibid*

полски и козацки сили од една страна и христијанските балкански сили од другата страна, во чие мнозинството биле Словени, и повеќе од тоа, мнозинството од нив православни.

Идејата за масовна крстоносна војна имала корени од порано и од времето на папата Павле II во 1540 натеран од редот на језуитите основан од Игнацио Лојола и ова се случувало во времето кога папството изгубило влијанието од протестантизмот на север, така што Источна и Централна Европа биле само по себе простор на враќање и распространување на влијанието. А тука, мнозинството од населението на етнички Словени во голем дел католици како Полјаците, добар дел од Чесите, Словенците и Хрватите ако може да се сметаат културно, ако не географски. Но, тука биле и несловенските католици како Унгарците. По источно биле руските и украинските православци кои геополитички биле помеѓу *Rzechposplita*, еден полско-литвански комонвелт и московските Руси.⁶⁴³

Но, од Балканот поисточно или југоисточна Европа, ако се исклучат Грците и Романците, или дел од Албанците, православни биле токму Словените (Срби, Црногорци, Бугари, Македонци) територијално повеќе поврзани со Османската Империја (*ortodoks mileti*).

Како што истакнува и Златар, папството сфатило дека со поддршката на балканските Словени за ослободување од Османлиите би можело да влијае врз нивното соединување со Рим.⁶⁴⁴

Ова стратешко тежнење на Ватикан, здружувањето на христијаните под водство на папата против Османлиите, требало да се направи преку овој многуцелен дух на контрареформацијата.

И за една таква сложена дипломатска мисија папите ги избрале како посоодветни далматинските словенскоговоречки католички свештеници.

⁶⁴³ *ibid*

⁶⁴⁴ Zdenko Zlatar, *Our Kingdom Come, The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs*, Columbia University Press, New York, 1992, fq 201

Еден од првите на оваа папска мисија бил Бонифацио Дрколица кој бил испратен кај Иван Грозни веднаш по Конзилиумот на Тренто. Тој бил од Лопуд од Рагуза и докторирал на Сорбона и како одличен теолог учествувал во работата на Конзилиумот на Тренто. Тој станал епископ во Стон во 1656 и тогаш бил испратен кај рускиот цар со папски инструкции од 10 јули 1565 година. Но, неговата мисија не постигнала ништо.⁶⁴⁵

Комуловиќ бил папскиот пратеник со посебни задачи за тајни преговори за прашањето на крстоносен поход кој бил испратен на неколку мисии во Централна Европа, Полска и Русија и на Балканот и во Молдавија. Иако неговата мисија не ја постигнала посакуваната цел, Комуловиќ за многу нешта поставил интересни поставки кои одекнале и имале влијание. Тој бил дел од амбициозните планови на папата Клемент VIII за да ги отргнат Турците од Балканот и Европа, но како што истакнува Бирн, иако не бил важен дел од сето ова, Комуловиќ направи сè што можел внатре своите можности и способности.⁶⁴⁶

Комуловиќ бил тој што прв ги убедил римските папи за еден пансловенски концепт како премиса за ослободување на јужните Словени од Османлиите и дека овој пат улогата на Москва била фундаментална. Всушност, како што истакнува Халецки, Комуловиќ, ако не ги составил сам, тогаш имал директно влијание во создавањето на вторите инструкции околу Русија.⁶⁴⁷

Комуловиќ е роден во Сплит во 1548 година кој тогаш бил дел од Венецијанска Далмација. Бил од патрициско семејство кој во документите бил *Comulis* или *Comolis*, но и Комуловиќ, и во литературата Комулиќ. Студирал во Колеџот на Свети Героме во Рим, каде обично учеле Далматинците. Таму успеал да стане и главен свештеник.⁶⁴⁸

Комуловиќ бил олицетворение на контрареформацијата во своето образование, кое се гледа и во преводот на катехизмот на хрватски *Nauk krstjanski*

⁶⁴⁵ P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siege: Etudes diplomatiques*, Vol. I, Paris, 1896, 378

⁶⁴⁶ Byrne, Aleksender Komulovic..., 165

⁶⁴⁷ Haelcki, *The Reneasance...*, 15

⁶⁴⁸ Halecki, *The Reneasance...*, 13

za narod ljudski во 1580 година.⁶⁴⁹ Со неговиот труд набрзо се истакнал како добар пропагатор посебно во правец на родното место и регионот. Така, папата Грегори XIII го испратил како посетител на Балканот заедно со језуитот Томасо Раѓио во 1584 година. Од добиените инструкции кои ги носел како посетител се заклучува дека мисијата била водена од контрареформските начела, засновани на Конзилиумот во Тренто и на катехизмот на кардинал Белармино⁶⁵⁰, со слобода да поправа и промени сè што не било согласно овој нов дух на Балканот. Така и направиле двајцата споменати посетители спроведувајќи ги упатствата во духот на Тренто насекаде низ Балканот, но за разлика од тоа што језуитот Раѓио се вратил по една година, додека Комуловиќ останал на Балканот уште три години повеќе, носејќи му на папата еден многу детален извештај со негови предлози.⁶⁵¹

Комуловиќ се смета за предлагач на стратегијата за уништување на Отоманската Империја преку коалицијата со Словените на Балканот и Русија, која требало да биде направена на два фронта. Првиот од руските сили во состав од 100 илјади луѓе кои требало да маршираат преку Подолија кон Молдавија каде ќе им се придружела една исто толку голема армија. Ним ќе им се придружеле и балканските востаници од оваа страна на Дунав и ќе формирале една супер воена сила одоколу половина милион војници. Ова ќе ги натерало Османлиите да се повлечат зад ѕидините на Константинопол кој ќе се напаѓал од земја и од оваа воена сила, додека од морето со други европски морски сили.⁶⁵²

Не се знае колку влијаел овој извештај на Комуловиќ кај папата Сикст V, но јасно се гледа дека го привлекол вниманието на папата наследник, Клемент VIII Алдобрандини (1592-1605). Всушност, овој папа бил целосно посветен на антиосманлиската крстоносна војна во стариот континент и ја забележал клучната улога на рускиот фактор во овој потфат, како што предлагал Комуловиќ.⁶⁵³

⁶⁴⁹ Види, *T.Trstenjak, Hrvatske knjižice Aleksandra Komulovića, VIP,5 (1935.), 162–181.*

⁶⁵⁰ Комуловиќ го превел ова дело на словенски како што е наведено погоре

⁶⁵¹ Zlatar, op cit. 206

⁶⁵² Односот е објавен од Franjo Racki, L.Komulovica izvestaj..., *Starine* 14, 86-87

⁶⁵³ Zlatar, ...207

Комуловиќ го разработил планот за еден сеопфатен напад против Османлиите некаде во 1593 година. Иако овој извештај номинално бил направен од ставот на легат кај балканските христијани, тој речиси воопшто не се концентрирал на него. Всушност, тој бил еден вид стратешки документ кој зборувал за начинот на мобилизирање на двете христијански армии кои требало да се сретнат пред вратите на Константинопол. Источната армија составена од силите на дунавските принципати на Трансилванија, Молдавија, Влахија, како и Козаците од Полска Украина и пред сè од доминантниот полски воен контингент. Се предлагало сепак да се обезбеди и московскиот воен контингент.⁶⁵⁴

Додека западната армија била составена од христијани од Албанија, Македонија и Србија преку Лежа (Alessio) на Јадранот следејќи ја *Via Egnatia*, од Битола, Пловдив (Philippopolis) и Едрене (Adrianopolis) до Константинопол.

Интересно е дека Комуловиќ во овој извештај, не како другите експерти за словенски прашања на овие векови, ги разликувал Албанците како несловени и истакнувал дека тие се повеќе католици, додека Словените и Грците православни. Тој, дури му напишал на папата дека во Македонија живеат три народа: Албанци, Грци и Словени (*Shiavoni*), но дека сите се со грчки обичаи, значи православни (*...in Macedonia sono li christiani di tre nazioni: Albanesi, Greci et Schivaoni, ma tutti del rito greco...*).⁶⁵⁵

Златар мисли дека Халецки претерувал кога го обвинувал Комуловиќ за површно познавање на Балканот кој имал фантастичен проект, значи што не можел да се реализира.⁶⁵⁶

Всушност, извештајот влијаел на папската канцеларија која издала две инструкции создадени од папскиот внук, кардиналот Алдо Брандини на 10 ноември 1593 година и на 27 јануари 1594 година.⁶⁵⁷

⁶⁵⁴ *ibid*

⁶⁵⁵ N.F.Kapterv, *Kharakter otnoshenii Rossii k pravoslavnomu vostoku v XVI-XVII stoletijakh* (S.Posad, 1913), Zlatar, *op cit*, 208

⁶⁵⁶ Види: O.Halecki, *From Florence to Brest*, Roma, 1958, 256

⁶⁵⁷ Zlatar, 209

Првата инструкција се однесувала на мисијата на разните принцеви во „северните региони“, значи Трансилванија, Молдавија, Влахија како и Козаците во Полска. Додека другите инструкции биле ексклузивно за мисиите во Московија, значи руските принципати.⁶⁵⁸

Интересно е дека Комуловиќ добил инструкции прво да стапи во контакт со Албанците затоа требало да тргне за Венеција, кои, како се истакнува, со добивањето на целосната доверба кај Светата Столица ќе се ослободат од турското ропство „...dal giogo turchesco e dali pericoli dell’Inferno“.⁶⁵⁹

Оваа форма на изразување Златар ја нарекува типична формула на контрареформацијата што убаво ги плетела политичкиот и верскиот папски дизајн.⁶⁶⁰

Комуловиќ откако ги добил инструкциите и веднаш тргнал во акција и тргнал за Венеција каде што требало да се воспостави контакт со албанските „старци“. Тие требало да испратат писмо до папата Клемент VIII со датум 1 јуни 1593 година со наслов „Католичка Албанија од римска вера“, истакнувајќи дека и „сите други Албанци од грчка вера“ би се придружиле на „водачите“ на Албанија истакнувајќи го планот за воена мобилизација, кое многу личи на извештаите и предлозите составени од самиот Комуловиќ, вклучително посебно извештајот до папата Клемент VIII. Моментот на потребата за мобилизација на двата големи фронта и дека акцијата ќе започнала од Јадран, веднаш паѓа во очи.⁶⁶¹

⁶⁵⁸ ibid

⁶⁵⁹ Fermendin, Prilozi..., Starune 36, 10.

⁶⁶⁰ Zlatar, op cit..., 209

⁶⁶¹ Врз плановите и идеите на Комуловиќ, види: Zlatar, op.cit; F.Racki, Izvestaj L.Komulovica, Starine, XIV, 87; Gligor Stanojevic, Jugoslovenske zemlje u Mletacko-Turskim ratovima XVI_XVII vijeka, Beograd, 1970, 104-106J.Byrne, Alexnder Komulovic, Papal Diplomat 1593-1598, Fordham Univesrity, 1961

VI. 3.1. Мисиите на Комуловиќ во Русија

Интересни се инструкциите дадени на Комуловиќ за приодот кон неговата мисија во Москва. Папството сакало да го привлече водачот Федор како „Duca di Moscovia“ создавајќи преговарачка позиција со тоа што само ако тој ги прифател условите на планот на крстоносен поход ќе бил прифатен како „цар“. Освен ова, на Комуловиќ му биле дадени неколку можности како да објасни и да ги привлече руските принцови со оправдување дека тие ќе биле прифатени за заштитници на „la Republica Christiana“, ќе растела нивната слава, но и во исто време да се опоменат Русите дека не се дозволува освојувањето на Унгарија од Османлиите, а кои дека ќе имало и закани од Унијата Полска-Украина во соседство и така тие би биле неодбранети. Русија ќе се заканувала и од правец на Грузија каде што Османлиите направиле неколку освојувања, па дури и од страна на Персија. Комуловиќ во продолжение на ова користејќи аргументи дека многу кралеви и кралства во регионот паднале жртви на мислењето дека останувајќи настрана ќе биле поштедени додека силите и државите од тоа време паднале една по друга на рацете на Турците по освојувањето на Константинопол.⁶⁶²

На Русите им биле дадени три флексибилни можности да го помогнат амбициозниот проект за крстосниците. Прво, со брзи акции со привлекување на вниманието со распределување на концентрацијата на османлиските сили, како и заеднички акции со помош на Персијците или Грузијците, да го спречеле вклучување на Татарите од Крим, коишто биле доста голема помош за Османлиите. Или трето, да ја финансираат антиосманлиската војна во воената арена во Унгарија. Всушност, ова било минимумот што се очекувал од руската страна. Додека папството се надевало дека ќе се вклучел рускиот воен фактор со огромен број Руси кои ќе му се приклучиле на воениот фронт во степите околу Црно Море, што би го отворило патот за продор кон Константинопол, привлекувајќи ги Русите да ги реализираат нивните тежнења за наследување на Византион врз основа на правата

⁶⁶² Види кај Fermendin,...24-25

толкувани за Иван Велики, според женидбата со Зое Палеолог „...secondo l'antiche pretensioni de Moscoviti, che pensano appartenere loro quell'Imperio per ragione hereditara”.⁶⁶³

Интересни се привлекувањето и другиот аргумент кој папството го користело кон Русите, преку вклучување на воениот театар во овој крстоносен поход, тие да имале можност за запознавање на најновите воени достигнувања на Западот (*il modo di guerrgiare*), а како возврат папството ќе ги користело во иднина за реализација на своите амбиции.⁶⁶⁴

Комуловиќ инсистирал во неговите комуницирања со Ватикан, дека прво било неопходно да се обезбеди дека Полска-Литванија ќе се сложат номинално да се наредат во предложените антитурски крстоносци и само по тоа да се направи тежнењето на мисијата во Москва. Се мисли дека ова било причината за која тој го советува папскиот кабинет да се одложи Москва до февруари или март 1595 година.⁶⁶⁵

Но, во Ватикан мислеле друго, исплашени дека хабсбуршкиот император сега веќе бил во преговори да се пречека во Москва во 1595 година и тоа можело да ја остави настрана улогата на папата. Всушност овој обид ја прескокнал и самата Полска врз која хабсбуршкиот император номинално имал претензии да го наследува фронтот. Понатаму, Конференцијата на кардиналите од 22 јуни 1594 ѝ дала поголема предност на источната коалиција на Москва со партнерите Персија и Грузија, а не на западното крило.⁶⁶⁶

Надежите на Комуловиќ дошле до израз откако полскиот крал Сигисмунд III неочекувано го поддржал планот на папата, иако продолжиле двојбите, кои ги пренесол Комуловиќ дека ништо не може да се постигне „без унија со Московија“ (*„...senza l'unione com detto Muscovita”*).⁶⁶⁷ Според Комуловиќ здружувањето на

⁶⁶³ Fermendin, 25

⁶⁶⁴ Fermendin, 25

⁶⁶⁵ P/Pierling- F.Racki, “L.Komulovica izvestaj...”, *Starine* 14, 1882. 103-105

⁶⁶⁶ Zlatar, *ibid*, 214

⁶⁶⁷ *Starine* 14, 109-110

оружјето преку полскиот и рускиот фактор би создало контингент од сто илјади коњаници и стрелци кои во комбинација со руската артилерија би биле незадржливи до сидовите на Константинопол, и се слушнал советот на Комуловиќ и папата испратил свој пратеник во Полска. Тоа бил кардиналот Кајетан кој тргнал во 1595 година.⁶⁶⁸

Една од главните причини поради која не одело по плановите и амбициите на Комуловиќ бил Големиот канцелар Замојски, кој поинаку гледал на полската улога. Додека Комуловиќ се доближувал до Московија таму состојбата била многу неприкладна и сложена. Цар Феодор останал без наследник бидејќи неговиот син Дмитри умрел под неразјаснети околности. Регентот Борис Годунов (1598-1605) реално бил носител на власта и тој за неговите амбициозни планови и внатрешни политички балансирања, имал потреба од улогата на православната црква, која практично ја воздигнала од ниво на митрополија во православна патријаршија. Оваа состојба не помагала за каква било коалиција со католичките сили и унија со папата.⁶⁶⁹

Всушност, воздигнувањето на Московскиот патријархат како петти во светот ѝ давало нејзе поттик и важност во православниот свет, порамнувајќи ја со античките апостолски столици и христијански царства.⁶⁷⁰ Понатаму, ова било период кога растела идејата за трет Рим, кој требало да биде Москва со својата пивотална улога во христијанскиот свет од сега па натаму.⁶⁷¹

Во овој дух Годунов го пречекал Комуловиќ кој ја завршил првата посета на 22 мај 1595 година. Комуловиќ отишол во Русија преку Смоленск придружен од неколку литвански трговци, меѓу кои се споменува некој Богдан Савин и еден друг

⁶⁶⁸ Zlatar, *ibid*, 215

⁶⁶⁹ За Борис Фёдорович Годунов (1551-1605), види: Platonov, S. F. Boris Godunov, *Tsar of Russia*. Translated by L. Rex Pyles. Gulf Breeze, Fla., 1973.; Skrynnikov, Ruslan G. *Boris Godunov*. Translated and edited by Hugh F. Graham. Gulf Breeze, Florida, 1982; Soloviev, Sergei M. *History of Russia*. Vol. 14, *The Time of Troubles: Boris Godunov and the False Dmitry*. Преведен и уреден од G. Edward Orchard. Gulf Breeze, Fla., 1988.

⁶⁷⁰ N.F. Kapterev, *Kharakter otnoshenii Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI I XVII st.* (Moscow), 1885), според Zlatar, *op cit*, 216, fusnota 79

⁶⁷¹ Види, Marshall Poe, "Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a 'Pivotal Moment.'" *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, vol. 49, no. 3, 2001, pp. 412–429. JSTOR, JSTOR, www.jstor.org/stable/41050783.

Тимотие и целата група во состав од околу дваесет души.⁶⁷² Штом пристигнале во Русија, тие побарале да заминат за Москва, така што принцот Михаел Ростовки Катирев, губернаторот на Смоленск, побарал инструкции од Москва.⁶⁷³ Всушност, според други извори, се гледа дека Комуловиќ не бил незадоволен со пречекот⁶⁷⁴ и тоа може да се види од инструкциите на царот тој да се пречека многу добро, можеби поради тоа што Комуловиќ носел со себе голем адут, го носел писмото од кралот Сигисмунд III на Полска и Шведска и рускиот цар имал интерес за мир со Шведска во ова време.⁶⁷⁵

Детали од пристигнувањето во Москва недостасуваат, но изгледа дека Комуловиќ на средбата го дал писмото на папата Клемент VIII за рускиот цар и побарал помош според препораките и инструкциите од 27 јануари 1594.⁶⁷⁶ Но, од тоа што го доживеал, Комуловиќ не гасел премногу надеж за здружување на Русите во некоја воена Лига против Османлиите.⁶⁷⁷

Комуловиќ тргнал назад во Вилнус во април 1595 година и инересно е да се види колку внимателно било организирано неговото придружување од Москва до Визама, Догробуж, Смоленск, па сè до граничната точка Орсза за Литванија. За оваа мисија бил одреден дворскиот службеник, Андреј Дедавшин, кој имал прецизни наредби според царските инструкции. Меѓу другото било наредено во текот на патувањето никому да не се му дозволи да се приближи и зборува со Комуловиќ и границата да се преминела незабележително, а за ова Дедавшин го известувал секретарот на Надворешната канцеларија на царот, Василиј Шелкалов.⁶⁷⁸

Има многу малку извори кои зборуваат за оваа посета и историчарите се поделени за тоа колку професионален и успешен бил Комуловиќ во постигнувањето

⁶⁷² Byrne, 109

⁶⁷³ Pamiatniki diplomaticheskikh snosheny drevne Rossii s derjavimi onstranimi, St.Petersburg, 1971, X, cols. 405-46 Byrne, 109, f.3

⁶⁷⁴ Halecki, From Florence to Brest, 267, f.63

⁶⁷⁵ Писмото на Сигисмунд III за Царот Теодор, во: Starine, XVI, 236-237

⁶⁷⁶ Theiner, Vetera.mon Slavorum, II, 6

⁶⁷⁷ Halecki, From Florence..., 267

⁶⁷⁸ Pamiatniki, op.cit, I, cols, 395401, 401-403

на дипломатските цели. Додека Халецки ја сметал целата мисија за фантастична и далеку од нивото и очекувањата,⁶⁷⁹ од друга страна Златар мисли дека другите не се коректни кон мисијата на Комуловиќ. Во такви сложени околности во кои се нашол Комуловиќ, тој мисли дека било иреално да се очекува повеќе.⁶⁸⁰ Бирне мисли дека Комуловиќ направил сè што можел во одредени околности, дека неуспехот не бил личен, туку повеќе на папската дипломација.⁶⁸¹

По една пауза од повеќе од две години, Комуловиќ чекал во Вилнус за следната мисија во Москва. Второто одење на Комуловиќ во Москва се одложувало од разни причини, иако тој бил подготвен да тргне од 1596 година⁶⁸². Но, Комуловиќ не можел да оди на мисија поради чекањето на имерискиот амбасадор. Кардиналот Гаетани доцнел и му напишал на Комуловиќ дека ќе пристигнел во септември 1596 година, но не дошол.⁶⁸³ Тој бил импресиониран од почитта на рускиот цар и неговите подароци за папата, две сабји кои ги испратил Комуловиќ од првата посета во Москва.⁶⁸⁴

Но, по два чекора кои се случиле, Комуловиќ мислел дека е готов да тргне во мисија. Прво, папата Клемент VIII на 12 април 1596 му се обратил на рускиот цар со писмо каде пишувало дека се надевал Русите да се ангажираат во војна против Османлиите.⁶⁸⁵ Но, всушност ова писмо служело и како инструкција и препорака и за самиот Комуловиќ и понатаму, на Комуловиќ му било испратен пасош и препорачано писмо од кралот Сигисмунд III преку нунцио Маласпина.⁶⁸⁶

Инструкциите добиени преку Маласпина биле следните:

⁶⁷⁹ O.Haelcki, *From Florence to Brest...*

⁶⁸⁰ Zlatar, *Our Kingdom Come...*

⁶⁸¹ Byrne, *Alexander Komulovic*, 165

⁶⁸² V.J.Byrne, *Alexander Komulovic, Papal Diplomat, 1593-1598* Fordham University, 1961, 126

⁶⁸³ Писмото на Гаетани-Комуловиќ, од 26 јули 1596 година, *Starine*, op.cit, 238-239

⁶⁸⁴ *Starine*, 240-241

⁶⁸⁵ *Tourgenev*, Byrne, op cit, 126

⁶⁸⁶ *Starine*, XVI, 237-238. Писмото на Malaspina за San Giorgio на 27 мај 1596. Види и Byrne, op.cit, 126

- царот не како порано туку со договор или сила да ги контролира Татарите, кои биле помошен воен фактор за Турците во секоја битка;

- ца се види дали е добро расположението на рускиот цар кон можната Лига на другите христијански принципати. При тоа, требало да се види како да се состави еден договор бидејќи рускиот кралски протокол не дозволувал слободно движење на амбасадорите во нивната територија и дали може да се состави договор преку руските дипломатски пратеници во центрите на запад. И, ако не бил можен договор, тогаш требало да се види како ќе се обезбеделе Полска и Шведска, ако Полјаците би се вклучиле во антиосманлиска воена активност (станува збор за лошо искористување на состојбата кога воените сили нема да бидат во државата);

- ца се потсети царот дека тој ја собрал својата војска во близина на Полска правејќи нереди иако пред една година ветил дека нема да потпише договор со Шведска ако не бил сигурен дека шведските сенатори и контот Чарлс не се послушни кон нивниот крал Сигисмунд III;

- Комуловиќ требало да ја информира за познатата Унија помеѓу Рутенците и Ватикан и да се осигури ако има такво настроение да потпише и Москва.

Но, во септември Гаетани, пак му јавил на Комуловиќ дека барал објаснување од нунциот Специани зошто доцнела мисијата и зошто била одложена без потреба.⁶⁸⁷

Во меѓувреме, Комуловиќ во чекање на мисијата во Москва, го поминувал времето во Вилнус.

⁶⁸⁷ Писмото на Гаетани-Комуловиќ, од 24 септември 1596 година in op.cit, 241-242

Но, во меѓувреме се случиле и алармантни настани во унгарско-турскиот фронт. По серија на битки, со различен воен исход, дојде падот на Еарлау и загубата на Керсзетс што отвориле можност за директен напад на Отоманите во Австрија.⁶⁸⁸ Ова го алармирал папата кој во септември 1596 година му напишал на императорот Рудолф II да седне и да ги надмине сите разлики со Полјаците, за овозможување на нивното вклучување во антиосманлиска војна.⁶⁸⁹ Но, папата му напишал и на полскиот крал Сигисмунд да ги среди недоразбирањата со Хабсбурговците предупредувајќи дека ако падне Австрија, Полска ќе биде следна.⁶⁹⁰

Ситуацијата ја искористила османлиската дипломатија. Тие избрзале да дадат понуда за мир на Сигисмунд Батор, кој бил сам и доста ратоборен во неговите антиосманлиски активности, но тој се чувствувал предаден бидејќи бил оставен сам од хабсбуршкиот крал во Трансилванија.⁶⁹¹

Целото ова го загрозувало папскиот план за мобилизирање на крстоносци.

Полскиот лидер Замјоски не ги послушал папските молби и барања и дозволил Татарите непречено да поминат низ Молдавија, додека Михаел од Молдавија иако се трудел да ги контролира, дал знаци на приближување кон Османлиите.⁶⁹²

Во една таква безнадежна состојба да се водат напред амбициите за сехристијанска антиосманлиска лига, кардиналот Гаетани се трудел да ги поврзе надежите со Москва. На 24 јануари 1597 година тој го потсетил нунцот Специјани да побрза со испраќање на кралски амбасадор за да се овозможи мисијата на Комуловиќ, кој сè уште чекал во Вилнус за да тргне за Русија.⁶⁹³

⁶⁸⁸ Byrne, 129

⁶⁸⁹ Писмото од ден 16 септември 1596, Theinner, 264-265.

⁶⁹⁰ Писмото од ден 26 октомври 1596, Ibid, 268-269

⁶⁹¹ Hurmuzaki, 215-217; Byrne 130, fusnota 1

⁶⁹² Hurmuzaki, 219-20, 229, Извештај од истиот на 1 ноември 1596 и 20 јануари 1597; Byrne, 130, fusnota, 2

⁶⁹³ Starine, XVI, 242

Всушност, втората посета на Комуловиќ била во сосема друга атмосфера за разлика од првиот пат. Тој бил пречекан доста студено и тоа се објаснува со тоа што сега веќе била постигната Унијата на Бретс, на унијатското здружување на православните на Украина со католицизмот, всушност прифаќање на приматот на папата.⁶⁹⁴ Од оваа посета останале малку извори. Има само две писма од рускиот цар за папата. Во едното ветувал дека ќе му испрател пари на кралот Рудолф за војната против Турците. Тој, исто така, ветувал да ги поттикне Грузијците и Персијците да се борат против Османлиите и истакнува дека испратил известител кај Татарите да не се борат против кралот, а добил одговор од кланот на Татарите дека тие немале воени мисии во Унгарија, туку во Влахија.⁶⁹⁵

По овој став и посетите во Полска и Русија, Комуловиќ се вратил назад, преку Прага каде што кралот му предложил освојување на тврдината на Клис од Османлиите, кое ќе се случи подоцна со помош на Ускоците.⁶⁹⁶

Тој, потоа се вратил во Рим, по една долга амбициозна мисија, околу која има спротивности, била или не успешна.

VI. 3.2. Враќањето на Комуловиќ на Балканот

Комуловиќ се вратил на Балканот по долгите мисии во далечни земји на Централна и Источна Европа. Тој се вратил во Дубровник и неговото име, до крајот на животот се поврзува со две различни обиди: за организирање на антиосманлиско востание во регионот и засилување и коригирање на католичкиот елемент во овие предели.

Се дознава дека тој живеел во Дубровник до смртта 1599-1608 година.⁶⁹⁷

⁶⁹⁴ Bartl, op.cit, 62

⁶⁹⁵ Pierling, Novi izvori, 243-248

⁶⁹⁶ Tomic, Gradja za istoriju, 272-273 (nr.188)

Информации за престојот и активноста во Дубровник доаѓаат главно од Августино Нани, венецијански пратеник во Рим, некаде од октомври 1604 година до крајот на животот. Нани мисли дека Комуловиќ чекал некакво именување за кардинал како награда за неговите дипломатски и свештенички зафати кон папството.⁶⁹⁸

Дел од неговиот индиректен успех на Балканот некои автори го сметат востанието на Србите во Банат во 1594, по преговорите помеѓу Бугарите и Михаил од Влашка во 1597 како и албанското востание во 1601 година.⁶⁹⁹

Комуловиќ станал неодминлива адреса за шпанските обиди за востание на Балканот, кои се воделе главно од вицекарлот во Неапол и главна мета за мобилизација било крајбрежјето на Албанија, Црна Гора, Херцеговина, но и дел од Хрватска, дел од Косово и Србија. Така, еден трговец со жито од регионот Долистовиќ, со шпански инструкции одржувал врски со Албанија за подготвување на востание, додека во Неапол отишол калуѓерот Дамјан Лубибратиќ на ручек кај Марк Ѓини кој бил главен конспиратор за востанието. Според информациите кои ги известува венецијанскиот конзул, калуѓерот Дамјан Шпанците мислеле да го испратат во Дубровник кај Комуловиќ, а „да минат кај војводата Грдан и епископот на Печ“.⁷⁰⁰

Комуловиќ јасно стои во крилото на контрареформацијата и кај језуитите, кои се видени како главни носители на антиосманлиската мобилизација, наспроти дел од патриоти од Дубровник кои биле премногу внимателни да не се вклучат во антиосманлиска авантура, каде имало јасни трговски привилегии. Таква улога, иако од друга позиција држеле и Венецијанците, кои како *Stato da mar* се плашеле од предизвикот на нивниот морски монопол од шпанските ривали во овој морски театар дејствувале од Неапол.

⁶⁹⁷ Zlatar, fusnota 35

⁶⁹⁸ S.Ljubic, Prilozi za zivotopis Markantuna de Dominsa Rabljanina, spljeyskog nadbiskupa, Starine II. 1870, 86

⁶⁹⁹ Byrne, Alexander Komulovic, 160

⁷⁰⁰ J.Tomic, Gradja, 345-346, Gligor Stanojevic, Jugoslovenske zemlje u Mletacko-Turskim ratovima XVI-XVII vijeka, Istorijski Institut, Beograd, 1970, 127-128

Обидите на папата Клемент VIII за антиосманлиски крстоносци со база во Балканот не престанале во негово време. Брегот на венецијанска Албанија и нејзината планинска внатрешност, дел поврзан со Црна Гора и Херцеговина биле простори каде што бил распространет интересот за мобилизација на антиосманлиските движења, што често ја загрижувале Венеција. Во овие обиди, Шпанија и језуитите и Дубровник, (а не Венеција), станале база на конспиративните мрежи. Језуитите го направиле нивен регионален центар. Шеф на језуитското присуство во Дубровник не било никој друг, освен самиот Александар Комуловиќ, од 1604 година.⁷⁰¹

Бидејќи венецијанските власти веќе презеле превентивни мерки во нивната база во Котор, Дубровник станал сигурна врска на шпанската комуникација за востанички обиди во Албанија. И, повторно најверен човек на овие шпански обиди бил Комуловиќ.⁷⁰² Всушност, од сите личности кои се спомнуваат во интригите и обидите и контраобидите на шпионажа и контраразузување со папски-шпански-венецијански актери во овој театар, Венецијанците заклучиле дека другите биле ситни риби во споредба со Комуловиќ. Него, венецијанскиот генерален Провидур го карактеризира како „(шпански) инструмент во прашањето на Котор и Албанија, како и Клис“. Откако ја оставил работата во језуитскиот колеџ во 1595 година, 12 години порано ништо не се случувало без тој (Комуловиќ) да биде актер. Неговата предност е во познавањето на јазикот „бидејќи тој бил племеник од Сплит“, и објаснувал на власта генералниот Провидур, истакнувајќи на крај дека Комуловиќ намерно го избрал Дубровник како најсоодветно место за дејствување и престојување пред осум години. Што значи некаде околу 1595 година.⁷⁰³

Еден од многубројните обиди бил тој на Петковиќ, кој како шпански агент отишол во Будва каде што се потрудил да поттикне востание, но набргу бил попречен од Венецијанците. Изгледа разочаран од овој неуспех Петковиќ решил да направи очајнички чекор, фалсификувал писмо од албанските лидери на Круја, Скадар, Улцињ, Тиват за божемна готовност за антитурски револт. Но, изгледа

⁷⁰¹ Zlatar, 267

⁷⁰² Zlatar, 267

⁷⁰³ SS Dispaci RPDA, 1607, (Tomic, 418-419), Zlatar, 268, fusnota 35

дека вицекарлот на Неапол разбрал за измамата и фалсификатот и ја прекинал соработката со Петковиќ и неговата група. Интересно е да се истакне дека и ова фалсификувано писмо е засновано на ист документ драфтиран од албанскиот коњаник во куќата на Комуловиќ.⁷⁰⁴

Други обиди за антиосманлиски активности кои го поврзуваат Комуловиќ се тие од 1607 година. Повторно венецијанскиот провидетор кој имал информации за овие активности ја информира својата република од Котор дека, неаполитанците тежнеле да испратат „une berton benissimo armato“, еден вооружен брод, сопственост на рагузанецот Георге Долист, кој бил во шпанска служба. Бродот кој се истоварил во Дубровник излегува дека имало не помалку од 2.000 архибуси (механизам за стрели со лак), 300 кутии со барут, куршуми и 240 лица во бродот. Сите биле наменети за востание во Албанија и целата операција на истовар и засолнување било под мониторирање на главниот језуит Александар Комуловиќ.⁷⁰⁵

Всушност, посредничката улога на Комуловиќ веќе била доста вреднувана од вицекарлот на Неапол. Така се случило и со епизодата кога Дамјан Љубобратиќ бил испратен во мисија бидејќи епископот на Печ, Јован испратил сигнали за подготвеност за сехристијанско востание на Балканот „andar fino a Constantinopoli“⁷⁰⁶

Всушност, во 1607 година на еден нов актер со романтични амбиции Контот на Савој, Чарлс Емануел, му заискрило дамнешното ветување за „Кралство на Албанија“, и тој сакајќи да се осигури повеќе, освен Дамир Љубобратиќ кој бил вратен да служи од Централна Европа, му се придружил и Умберто Салузо, *comendator della Manta dhe Filberto Provona delle Legne* за Балкан.⁷⁰⁷ Тројцата од италијанскиот брег стигнале во островот Млет близу Дубровник во октомври 1607

⁷⁰⁴ Види SS Dispacì Napoli, sipas Tomic, Pecki patrijarh Jovan, 373-374, Zlatar, 265

⁷⁰⁵ Tomic, Писмо од 17 март 1607 испратено во Задар. Документот се наоѓа во сопственост на Томиќ, кој не покажач каде се чува. Zlatar, 267, fusnota 31

⁷⁰⁶ Zlatar, 269, fusnota 31

⁷⁰⁷ Zlatar, 271

година каде се сретнале со Александар Комуловиќ и канцеларот на архиепископот на Дубровник.⁷⁰⁸

Епилогот на оваа епизода не бил во наша полза, кога веќе ја истакнуваме перманентната активност на Комуловиќ, како доверливо францисканско лице речиси на сите антиосманлиски обиди, и тоа до само една година пред да почине, во 1608 година.

⁷⁰⁸ Од исказот на Thomaso Crivonossi на 16 јуни 1610, ASMM 63, “12, Zlatar, 271, fusnota 55

VI. 4. Албанското католичко движење контрареформацијата vs словенскиот „Илиризам“

Римското седиште било недвојбено центар на отоманските воени проекти во текот на XVI век. Но, сега изгледа се сменила мобилизациската нарација. Иако и кон крајот на XVI век можело да се слушне за крстоносците, сепак тие не биле во новиот дискурс. Сега не се зборувало за крстоносци како во средновековието, кога требало да се ослободат „светите земји“, туку повеќе за одбрана на католичките предели од османлиската закана.⁷⁰⁹

Во ова време османлиската закана била реална кон Виена и Италија, но мобилизацијата на овие европски земји во новото време не се вршела само врз премисите на крстоносците туку вклучувала и други политички, финансиски интереси, престижни мотиви, итн. Како и да е улогата на Римската Црква сè уште била водечка, најмалку морална кон христијанските држави во Европа. Ова зависело и од улогата и силата на разните папи. Од Клемент VIII (1592-1605) видливи биле забележителните достигнувања во надворешната политика, како што било Унијата на Бест, или помирувањето со Хенрик IV на Франција една година порано, мирот во Версај каде што папата Клемент посредувал помеѓу Шпанија и Франција во 1598 година, и др.⁷¹⁰ Но, овие постигнати успеси на амбициозниот папа останале без некој одржлив успех кон Османлиите, против кои се залагал со сета сила.

Политиката на Клемент VIII тежнеела да поттикне разни христијански народи во востание против Турците и од друга страна се обидувала да мобилизира еден крстоносен поход комбиниран со западни христијански држави кои би се поврзале со разни христијански држави во Централна и Источна Европа, вклучително и православните. За ова прашање папата испратил неколку пратеници

⁷⁰⁹ Peter Bartl, Западен Балкан меѓу шпанското царство и османлиската империја, За прашањата на антитурската војна на крај на XVI и XVII век, Dituria, Tirana, 2011, 54

⁷¹⁰ ibid

во тајни дипломатски мисии, како Цедулин,⁷¹¹ или Комуловиќ во Полска каде некогаш служел и самиот во слични мисии,⁷¹² но и други.

Всушност, тоа што го започнал Клемент VIII било тежнеење речиси низ целиот XVI век, но и голем дел од XVII век во обид да се поттикне и искористи општобалканско антиосманлиско востание. На оваа идеја се приклучиле или станале актери надгледувајќи ги нивните разни интереси, било и статус кво, било трговски и морски привилегии, во еден поширок средоземен и балкански театар, од Шпанците и нивните експонати преку Неапол, Венеција, италијанските држави, Дубровник, итн. Во овие обиди, одредени балкански простори биле централни во очите на овие амбициозни претенденти, но и преку нивните посредници со потекло од Балканот сместени во Италија, и простори контролирани од Шпанци, Венецијанци, Дубровчани или од папството. Многу од овие посредници, Албанци и Словени, католици или православни, биле и авантуристи и измамници, но и идеалисти кои или преку нивната врска со татковината или простори во Балканот, водачи на племиња, или трговци, или свештеници, се труделе да бидат меѓу тие на кои им се ветувало слобода во случај на востание против Османлиите и тие кои сакале некој наслов во иднина како принцови на Албанија, или други места. Во овој поглед, блискоста со морето била тежнеење на овие планови и конспирации, посебно „Венецијанска Албанија“, Албанија и Црна Гора, Херцеговина, но и Косово и Македонија или градовите како Скадар, Улцињ, Тиват, Котор, Лежа, и др.

Заради ова, политиката на контрареформацијата со приодот за зајакнување на верата во османлиските простори, преку апостолските пратеници од рано била создадена идеја за состојбата на католичкото и христијанското населени во овие предели. Една од најраните мисии, била токму таа на Комуловиќ и Раѓио, но подоцна и на Бици, Пјетер Мазреку, Богдани и многу други Апостолски посетители. На овој начин, посебно по Конгрегацијата на Пропаганда Фиде е создадено знаење концентрирано на балканските предели, посебно јазично, етничко, географско и други посебности. Всушност, преку училиштата за

⁷¹¹ Halecki, Oscar, “The renaissance origin of panslavism”, *The Polish Review*, vol. 3, no. 1/2, 1958, 9

⁷¹² Bartl, 59

подготовка на свештеници како Лорето, или Колеџот на Свети Јероним во Рим, сега веќе било насобрано доста знаење за јазикот, разните идиоми, азбуки и видови букви, па дури и обиди за градење на разни јазични „коинеа“ за да бидат поразбрани и јазично унифицирани за еден поширок простор на потенцијални корисници. Заедно со ова, се појавила иницијатива и политика на печатење на разни јазици и етнички идиоми.

Со други зборови, тоа што го започнал папата Клемент VIII како амбициозна надворешна политика кон Османлиите како крстоносци, никогаш не постигнал некој успех или краен воен епилог, но успеал многу во два смера: култура и идентитет.

Од 1622 година језуитите преку *Propaganda Fide* ја организирале својата работа на географски, јазични и етнички начела за нивните мисии во и надвор од Европа и внимателно ги следеле, посебно етничките народи и групи кои немале своја држава за да работат со нив и да ја прошират верата.⁷¹³ За оваа цел, освен веќе споменатите национални колеџи во Рим, во 1627 година се создал *Collegio Urbano* кој требало да се грижи за учениците од народите кои не биле вклучени во веќе постоечките национални колеџи.⁷¹⁴

Како што се гледа од погоре поврзано со улогата на контрареформацијата кај разните балкански народи, посебно кај Хрватите и Албанците, поттикнувајќи печатење на нивните етнички јазици и во улогата на катехизмите и првите јазични речници кои поттикнале и печатење на дела, преводи или оригинални творби кои истовремено ја поттикнале и потребата за унификација на книжевните стандарди. Затоа во 1626 година е создадена *Tipografia Polyglotta*, посебно печатница за можност на адаптација на графемите и разни видови печатни букви.⁷¹⁵

⁷¹³ Antal Molnar, the Catholic Missions and the Origins of Albanian Nation Building at the Beginning of the 17th Century, труд прочитан на Конференцијата за 550 годишнината од смртта на Скендербег, Историски институт, Приштина, 4

⁷¹⁴ *ibid*

⁷¹⁵ Molnar, the Catholic Missions..., 4-5

Но, една таква ситуација била агенс за поттикнување на преднационалните идеи, за идентитет и културни за еден вид етнокултурна независност, која се изразила не само со културна и верска активност, туку и во верските кадровски политики, во споровите за територијалните и административни граници на дијецезите и улогите, предностите и одговорноста во нив. Всушност, иако католичките мисии биле централизираны од својата универзална природа на католицизмот и длабоко концентрирани во Рим, во контрареформацијата и преку Пропаганда Фиде, почнала да се следи форма на работа преку свештениците и локалното свештенство и ова имало свои ефекти. Стратегијата на мисиите ориентирана врз националните начела на Пропаганда Фиде имале ефект на појава на интелектуален формат на мисионери и на односите создадени со другите соодветни заедници.⁷¹⁶

Додека, кај далматинските Словени, и Хрватите воопшто се предвидувало да имаат улоги во посебните папски мисии и тајната дипломатија поради познавањето на јазиците на словенските варијации и истовремено поради католичката припадност, многу од овие експоненти и католички мисионери добиле посебни мисии во христијанскиот словенски свет во Централна и Источна Европа, каде освен католиците, имало и важни православни држави, како Русија. Доста од овие Хрвати не биле само на посебни дипломатски мисии, туку и се обучиле во образовен, воспитувачки и културен аспект во Универзитети во Полска и друго и ова создало традиција на размена на идеи во времето. Всушност, Халецки ги гледа корените на панславизмот во ренесансата, посебно кај далматинските свештеници водени од Цедули, Комуловиќ, а подоцна и Крижаниќ и Прибојевиќ.⁷¹⁷ Една таква состојба го направила панславизмот многу логичен како супранационална идеологија или сесловенска во време на хуманизмот и на новите идеи во предмодерното време за потеклото, идентитетот, кој се иницирал како разлика, наспроти и од „другите“ (Германците, Латините и др.), кои обично во духот на

⁷¹⁶ MOLNÁR, The Catholic Missions..., 5

⁷¹⁷ Види, Halecki, Oscar, “The renaissance origin of panslavism”, *The Polish Review*, vol. 3, no. 1/2, 1958,

времето барале дамнешно античко претпотекло од мистичен претходник или библиски актер.⁷¹⁸

Како што истакнавме порано во посебно поглавје за оваа тема, Хрватите имале иницирачка улога како главни протагонисти во обидот за градење на идејата за сесловенско здружување, било врз премиси на верско здружување и познавање на супрематијата на Рим и папата, или на идеологија која се градела и една елаборирана политичка програма како што мислел Крижаниќ или Прибојевиќ.

Всушност, самиот Клемент VIII и многу други во име на папството наредиле или следеле амбициозни мисии во словенскиот свет во Централна Европа или Полска и далечната Русија од Комуловиќ до Крижаниќ и Прибојевиќ, сите се должат на еден претходник: далматинскиот епископ Петер Цедулин.⁷¹⁹ Цедулини, Далматинец со италијанизирано име, бил првиот кој се му приближил на папата Клемент VIII со неговите идеи за сесловенско здружување во склоп на црковното здружување. Всушност, Цедулини бил автор на долгиот меморандум со кој се служел Клемент VIII за едно антиосманлиско востание кое требало да се поддржи кај сесловенскиот фактор. Неговото писмо од 3 јануари 1592 година било еден вид на честитка за Клемент VIII кого Цедулини го знаел многу убаво од поранешните мисии, кој всушност ги содржело главните содржини на идејата која нараснала како панславизам.⁷²⁰ Понатаму, Прибојевиќ, кој е познат како прв автор на пансловенско дело, бил токму од далматинската дијецеза каде што Цедулини бил епископ.⁷²¹

Кампањата која би ги повлекла Османлиите назад и евентуално би создала сецрковна унија помеѓу Западот и Истокот останала една од главните премиси и предизвици на Источната политика на амбициозниот папа Клемент. Но, тоа што не можел Цедулини да го направи, можеби го направил Комуловиќ, кој бил директно надограден и формиран од Цедулини, за кој се верува дека ги испратил своите

⁷¹⁸ Види делото на Pero Zlatar, *our Kingdom...*, op.cit

⁷¹⁹ Види Halecki., 12

⁷²⁰ Halecki, 9

⁷²¹ Halecki,

Далматинци да учат во Колеџот на Свети Јероним.⁷²² Бил токму овој колеџ, кого Цедулини и подоцна многу панслависти и „илиристи“ го сметале за „нивен“, кој бил гнездо на хрватското образование и католичките словенски кадри. Токму за ова Цедулини во честитката на неговиот нов папа, освен фактот спомнат дека и тој самиот бил во мисии во Полска, другиот факт кој го споменува е надежта дека ќе се чувствува политиката на служба на хиерархијата и локалното свештенство во регионите кои употребувале еден јазик и еден етнички идентитет. Всушност, Оскар Халецки мисли дека инструкциите кои папата Клемент му ги дал на Комуловиќ имале влијание од споменатиот меморандум на Цедулини и додатоците на Комуловиќ, кои биле предложени на папата. Потоа, Халецки, но и други автори, мислат дека Комуловиќ во ентузијазмот да се тера напред идејата на Цедулини и неговата идеја за една антиосманлиска крстоносна војна го напишал писмото за албанските „старешини“ за изразената готовност за востание, кое било напишано на „српски јазик“, кое Комуловиќ невнимателно го заборавил во станот на еден Албанец во Венеција и кое паднало во рацете на папскиот нунц во Венеција, кого Комуловиќ никогаш не го сретнал, наспроти советите од Рим, кога приоѓал на Албанците. Инцидентот на „словенскиот свештеник Александар“ споменатиот нунц го известил веднаш во Рим.⁷²³ Всушност, чудна коинциденција е дека едно идентично писмо, но на италијански јазик, му било доставено на папата една година порано, со идентична содржина, која се чува во архивот на Ватикан.⁷²⁴

Комуловиќ, според Халецки, не ги знаел одблизу разликите помеѓу Полјаците и Русите, и колизијата во неговата тајна мисија за да се доведе со ентузијазам Русија во војна против Османлиите, не ја предвидувала важната црковна улога, таа на Унијата на Брест, каде православните од Украина и околните места се здружиле со унијата признавајќи им го приматот на папата и Рим. Ова во голема мерка ја блокирало мисијата на „словенскиот нунц во Москва“.⁷²⁵ Можеби

⁷²² Види, Halecki, *The Renaissance...*, 14

⁷²³ Извешти од датум 5, 19, 24 фебруари 1594, *Glasnik Zemljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, бр.21-23, 1909, 17-19,

⁷²⁴ Halecki, 16

⁷²⁵ Види, Halecki, *The Renaissance...*, 13

имало голема разлика за да се бара христијанска унија против Османлиите или христијанска унија под папска супрематија.

Всушност, албанскиот фактор се сметал премногу важен заедно со неговата крајбрежна географија, за амбициозни востанички планови. Така да, речиси целиот XVI век и голем дел од XVII век видел десетици планови, конспирации и амбиции на италијанските држави и посебно Шпанија за одвивање на востание со војни операции за повлекување на Османлиите. Том Плеша пратеник на „сите народи на кралството Македонија и Албанија“ се појавил во Рим во 1595 година како спомената личност.⁷²⁶ Еден друг Албанец од Бар, Марк Самуел, се појавил на 26 мај 1596 година и ѝ ги понудил своите апостолски нунциски услуги на Венеција за востание во Скадар, но и обвинувајќи го својот сограѓанин Плеша за измама.⁷²⁷ Подоцна во 1608 Никола Ренеси ја посетил Херцеговина и Албанија во име на Шпанците за да ја пренесе веста за готовноста на шпанската флота за да помогне на потенцијалните востаници во Балканот.⁷²⁸ Шпанското кралство потрошило над 200 илјади дукати во нејзините амбициозни проекти во Албанија во ова време.⁷²⁹ Во овие обиди, кои често носеле реални актери, но и разни авантуристи, имало многу други Балканци, како војводата Грдан од Никшиќ во Црна Гора кој бил поврзан со епископот Јован.⁷³⁰ Доменик Андријашевиќ беше еден друг херцеговски експонент, кој отишол во Рим, Грац и Прага да побара помош за востание во име на Херцеговците.⁷³¹ Но, и архиепископот на Охрид испратил тројца во Рим за да се помогне итно на востанието во Химара, албанско приморје.⁷³²

Речиси нема план, амбиции и конспирации во текот на XVI и XVII век во кои Албанија или „Венецијска Албанија“ немала главна улога.⁷³³

⁷²⁶ Bartl, 65

⁷²⁷ ibid

⁷²⁸ Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u Mletačko-Turskim ratovima XVI-XVII vijeka*, Beograd, 136

⁷²⁹ Stanojevic, 126

⁷³⁰ ibid

⁷³¹ Bartl, 179

⁷³² Bartl, 65

⁷³³ Види, Peter Bartl, *Западен Балкан меѓу шпанското царство и османлиската империја*, За прашањата на антитурската војна на крај на XVI и XVII век, Dituria, Tirana, 2011; Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u Mletačko-Turskim ratovima XVI-XVII vijeka*, Beograd; Injac Zamputi,

Албанските племиња, посебно Келменди се споменуваат во многу извештаи како трајни востаници во разни извори од XVII век.⁷³⁴

Но, за разлика од Хрватите, Албанците бидејќи биле различни и затоа што немале етнички и јазични „роднини“ и бидејќи биле во сложена ситуација по османлиската окупација и соочувајќи се со мултиконфесионализам, не само во поделбата на католички севери и православен југ, но сега и со исламот во пораст почнале полесно да градат мислење за идентитетот поттикнати од политиките на контрареформацијата. Од првото дело на Ѓон Бузуку „Мешари“ во 1555⁷³⁵ па сè до делата на Буди, Барди и Богдани, започнала една рана и долга албанска културна и јазична традиција поврзана многу со католицизмот.

Всушност, интересно е што кај самите албански католички свештеници се родила една диференцијација и освестување за обучување на што повеќе кадри преку *Пропаганда Фиде*, за поттикнување на изданија на народен разбирлив јазик, но и за добивање на најважни црковни хиерархиски функции и посебно за спротивставување на странските свештеници кои не го знаеле јазикот и обичаите.

Јасниот израз на диференцирачка политика кој го имале албанските свештеници некаде околу XVI век покажува за приод на спротивставување на носење од надвор на свештеници кои не го знаеле јазикот и месните обичаи.

Во 1577 година „старешините“ или парохиската на Приска и Лежа испратиле писмо до папата со барање и поддршка за еден епископски кандидат со образложение дека тој бил син на албанскиот народ.⁷³⁶

Кореспонденцијата на епископот на Стефаника отец Макијаш (Nicolò Mechaisci) во однос на епископот на Лежа, Стојчин која започнала на 1 јуни 1599 е повеќе илустративна. Макијаши се жалел во Рим оцрнувајќи го епископот на Лежа,

Документи од XVI-XVII век за историјата на Албанија, Академија на науки на СРП Албанија, Тирана, 1990

⁷³⁴ Stanojevic, 261

⁷³⁵ Мешари на Ѓон Бузуку (1555), ed. Eqrem Qabej, Tirana, 1968

⁷³⁶ Injac Zamputi, *Документи од XVI-XVII век за историјата на Албанија*. Vol. I. (1507-1592). Тирана, Академија на науките на СРП Албанија, 1989, 344-345

кој во текот на студиите во Венеција одел по театри и бордела дека бил во затворот на Свети Франческо и дека се спасил од затворот во Рим со помош на Албанецот Антон Бруни, и др. Обвинението продолжува понатаму за неговата лоша служба во Албанија, не бил редовен на мисите, не ги почитувал постовите, вршел финансиски злоупотреби, земајќи пари од Шпанците, водел лош и неморален живот, итн.⁷³⁷

За Бартл е јасно дека сето тоа потекнувало од различните идентитети на овие високи свештеници; Стојчин бил Словен од Дубровник и имал различна народност. Понатаму, Макијаши, но и неговиот сограѓанин епископот на Сапа кои се потпишале заедно во писмената жалба, покажуваат јасно нетрпение и непријателство кон Рагузаните сметајќи ги како „смртни непријатели на кутрите Албанци“.⁷³⁸

Всушност, Макијаши како епископ на Стефанија и Николо Барди (Nicolo' Bianchi), епископ на Сапа, заедно со другиот локален албански свештеник за повеќе од една година ги наполниле со писма разните кардинали и самиот папа Клемент VIII обвинувајќи ги со серија обвиненија за прекршоци и разни злоупотреби странските свештеници, споменатиот епископ на Лежа *Innocenzio Stoicino* како и свештениците *Велислав* и *Франческо Скоровео*, сите од Дубровник.⁷³⁹

Од оваа акција на адресирање на Ватикан од албанските свештеници се гледа организиран проект на албанското свештенство, кои ги обвинуваа тешко далматинските и дубровничките свештеници, всушност словенските свештеници и отворено барале именување на албански свештеници со знаење на јазикот, местото и месните обичаи.⁷⁴⁰

⁷³⁷ Bartl, 114

⁷³⁸ Mmeoriale del regno e stato d'Albania SV Venezia 33, f.325; Bartl, 115

⁷³⁹ ANTAL MOLNÁR, The Catholic Missions..., 8

⁷⁴⁰ Како извори на богата литература околу ова прашање во, Archivio Segreto Vaticano (=ASV), Fondo Borghese serie III, vol. 60h, fol. 93r–95v, 97r–101r; Horvat, “Novi historijski spomenici,” 90–100; Tacchella, *Il Cattolicesimo*, 83–87. Mechaisci was one of the organizers of the Albanian anti-Ottoman movements during the Long War (1593–1606). Zamputti, *Relazione*, 47–52; Bartl, Peter. *Die Westbalkan zwischen Spanischer Monarchie und Osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*. Albanische Forschungen 14. Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1974. 90–99; Molnar, op.cit., f.31

Всушност, кавгите биле и за границите на дијецезите, Во конкретниот случај со Стојник нему повеќе му се замерувало од неговите критичари дека тој вклучувал и цели простори во неговата дијецеза, иако според Макијаши, тој имал доста добра плата обезбедена од папата.⁷⁴¹

Обвиненијата оделе до таму дека овие „странски“ свештеници не се грижеле за народот, и при тешки околности, посебно кога се влошувала ситуацијата од притисоците на Турците, тие не се тормозеле и ги напуштале верниците. Се предлагало дека во такви случаи албанските свештеници нема да го остават народот сам и ќе ги бранеле интересите на народот и верниците. Бартл вели дека секаде во говорите на овие албански свештеници се гледа „отворен антисловенски став“ и дека во сето ова се гледа „една ембрионална форма на албанската национална свест.“⁷⁴²

Соочувањата на двата свештенички лобија помеѓу тие „илирски“ (Далмати и Словени) и Албанците околу важните функции во регионот продолжиле и во неколку случаи, како во случајот на архиепископот на Бар во 1657 година и епископот на Сапа во 1682 година.⁷⁴³

Во 1682, шест албански трговци од Венеција се обиделе да го запрат изборот на Марин Јелиќ од јужна Далмација за епископ на Сапа, со образложение кое кажува многу, тој е странец и не го познава албанскиот јазик.⁷⁴⁴

Еден таков ривалитет на црковните лобија дошол во израз посебно околу јуриздикцијата на прелатите во Косово и Албанија во дваесеттите години на XVII. Албанското свештенство барало прелатите да го знаат албанскиот јазик, додека свештениците од Далмација и Херцеговина се жалеле дека имале опструкции и пречки во работата и биле одбиени од албанските свештеници и мештани.⁷⁴⁵

⁷⁴¹ Bartl, 115

⁷⁴² ibid

⁷⁴³ Molnar, 19

⁷⁴⁴ Jačov, *Le missioni cattoliche ... tra le due guerre*, 517–529; Bartl, *Albania Sacra*, 3. 186–190; Moroni, “Propaganda Fide,” 192–193; Molnar, 19

⁷⁴⁵ Zamputti, *Relazione*, 329, 447, 467; Zamputti, *Документи за историјата*, 49, 52, 158–174 passim, 235–240, 421; Bartl, *Albania Sacra*, I. 85.

На ова чувство против далматинските и словенските свештеници може да се додаде и негуваното силно антитурско чувство кое е јасно изразено од епископот на Сапа, Пјетер Буди во неговиот широк опус на дела, преводи, катехизми, речници и стихотворби кои тежнеат кон враќање на Скендербеговата традиција на херојскиот антиосманлиски отпор. Всушност, како што се изјаснува и Молнар, Буди „се обиде да го вклучи албанскиот народ во антиосманлискиот европски фронт“.⁷⁴⁶ Тој ја гледал Албанија како клуч на турското владеење во Балканот и ако тоа би се случило таму, тогаш Османлиите можеле лесно да се истераат од другите делови на Европа.⁷⁴⁷

Развојот на новите образовани албански свештеници ги поставило нив така да можат да имаат поизразени амбиции наспроти важните црковни функции. Всушност, натпреварот на „илирските“ (словенски) и албанските лобија зело замав и подалеку од Балканот, до таму што ривалството се изразило дури и во Рим. Интересен е посебно случајот околу хоспицот на Свети Јероним во Рим. Кавгата започнала околу натпреварот за една црковна функција помеѓу еден Албанец и еден Словенец и групата составена од Далматинци, Босанци и Хрвати кои се труделе да го стопираат влезот и членството во *Cofraternite*, во братство, за Албанците и за кандидатот од Наследените австриски провинции.⁷⁴⁸ Спротивставувањето довело до составување на некои договори во периодот 1652-1655.⁷⁴⁹ Прашањето стигнало далеку, па дури до таму всушност што е „илирското“ потекло, така што судскиот процес се провлекувал со години за добивање на судската одлука на *Sacra Romana Rota* во 1655: Победата припаднала на т.н. католичка ’Мала Илирија‘ која била одбранета од Далматинецот Јероним Пастриќ. Интересно е дека овој спор ги признал аргументите и противаргументите за етничкото потеклото и на албанскиот јазик.⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ Molnar, *The Catholic Missions...*, 9

⁷⁴⁷ Zamputi, „Записи за околностите,” 79–90.

⁷⁴⁸ Molnar, 19

⁷⁴⁹ *Allegationes de situ civitatum Alessii, Scutari, Antibari et de origine nationis et linguae Albanorum de Asia*. Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb), Ms. IV. c. 33. Ivan Golub. „Neki arhivski materijali o ustanovima sv. Jeronima u Rimu.” *Historijski zbornik* 23–24 (1970–1971): 347–361, 350–352.

⁷⁵⁰ Молнар посетува внимание на ова прашање трагајќи по изворите кои застапаа кај податоците за Јероним Пастриќ. Види, Molnar, *op.cit*, 19, f.90

Одлуката истакнувала дека „Илирците“ биле жителите на Хрватска, Славонија, Далмација и Босна.⁷⁵¹

Но, сето ова може да се заокружи и сфати во склоп на поширок натпревар околу изборот на прелатите и функциите во Северна Албанија, Србија и Далмација, за кои ривалските лобија се поставувале наспроти Пропаганда Фиде.⁷⁵²

Но, петиции праќала и другата страна. Интересна е епизодата на соочувањето со тежнењето на реформата, кога католиците од Летница заедно со тие од Јањево, Новобрдо и Трепча испратиле писмо на папата за обвинување на еден инфилтриран лутерански свештеник во црквите и нивните парохии.⁷⁵³ Инфилтрираниот лутерански свештеник се задржал 6 месеци, според ова писмо, и пропагирал реформа, одржал мисии и покрстил деца и создал заблуда, додека бил откриен.⁷⁵⁴

Ова било само една епизода за тоа што се случило во 1578 година, во времето кога протестантизмот започнал во Германија и Франција. Меѓу потпишаните на оваа петиција, со која се барало да се врати католичкиот свештеник сакан од локалната заедница или тој да се промовира во повисока категорија,⁷⁵⁵ од Јањево биле: Мија, Ѓура, Пеја и Лука Плебановиќ, Стеја Прентин, Стеја Пепин, Стојан Лалиќ и уште еден со исто име и Јован Јаковиќ; од Летница: Стеја Нелин и Јован Јовановиќ; Новобрдо: Пава Плиќ, Петар Родиќ; Трепча: Јовица Стојковиќ, Мија Лалошиќ, Николас Лукин, Ава Решиќ и Нија Калашиќ.⁷⁵⁶ Станува збор за свештеникот Марјан Брајановиќ кој се фалел од авторите на писмото дека успеал да ги врати во католицизам конвертираните во православие и кој оставил

⁷⁵¹ A thorough review of the dispute is: Golub, Ivan. "Juraj Križanić i pitanje prava Slovenaca na svetojeronimske ustanove u Rimu." *Historijski zbornik* 21–22 (1968–1969): 213–258.

⁷⁵² Радонић, Јован. "Јероним Пастрић, историк XVII века." *Глас САН* Vol. СХС, Други разред 95 (1946): 47–195, 63–83; Blažević, *Ilirizam*, 252–253.

⁷⁵³ Ciro Giannelli, Documenti inediti sullo statoalcune comunita cattoliche della Serbia meridionale nel 1578, *Ricerche Slavistiche*, 1953 sipas Atanasije Urosevic, *Iz zivota katolickih gradana Janjeva, Letnice, Novog Brda i Trepece u XVI veku*, Glasnik Muzjea Kosova, Pristina, 1956, 239–244

⁷⁵⁴ Не се знае колку ова писмо зборува за лутеранскиот свештеник или ги критикува католичките свештеници кои не ги сака заедницата. Писмото, уствари е петиција за лобирање на друг кандидат, Марјан Брајановиќ, Урошевиќ, *Iz zivota katolickih gradana Janjeva...* 240

⁷⁵⁵ Urosevic, 239–240

⁷⁵⁶ Urosevic, *Iz zivota katolickih gradana...*, 241

доста добар впечаток во заедницата за седумте години добивајќи авторитет и кај православните и кај турските власти. Всушност, ова било организирана петиција со која се барало Брајановиќ да ја добие функцијата на архиепископ на Бар или во празното епископско место во Лежа. Бидејќи тие се обраќале и на црковните власти во Дубровник, не е за чудење дека зад ова стоела Рагуза.⁷⁵⁷

Всушност, Рим ги добил првите впечатоци за тешката состојба на католиците во Албанија и Косово од посетата на Комуловиќ и језуитот Томас Раѓио во 1584⁷⁵⁸, како и подоцна од посетите на Марин Бизи во 1610.⁷⁵⁹ Светата Столица го добила првиот подетален впечаток во ова време од оваа посета, за порастот на исламот, намалувањето на католиците во градовите, разноликоста како и еден интересен предлог за отворање на еден колеџ за образување на католичките кадри во Летница, на кој се гледало како пооддалечен и идеален за таква работа, како еден образовен центар. Бизи мисли дека треба да се отвори посебен балкански колеџ во Италија за младите Албанци.⁷⁶⁰

Бизи од друга страна ја истакнувал посебно воената улога на албанските католици за одбрана на Италија, без да заборава да го спомне Скендербег. Тој ѝ предлага на Светата Столица воспоставување на верска хиерархија и засилување на мисиите.⁷⁶¹ Иако, овие биле вредни информации, тие биле од друга природа и не се задржувале на етничките прашања, бидејќи двајцата известувачи не биле Албанци.

⁷⁵⁷ *ibid*

⁷⁵⁸ Извештајот на посетата објавени во: Lorenzo, Tacchella. *Il Cattolicesimo in Albania nei secoli XVII e XVIII. (Dalle Visite ad Limina Apostolorum e dai Processi Concistoriali)*. Verona: Biblioteca Capitolare di Verona, 1984, 69–77. Види и: Miroslav, Vanino. *Isusovci i hrvatski narod*. Vol. I. *Rad u XVI stoljeću. Zagrebački kolegij*. Zagreb: Filozofsko-teološki institut DI, 1969, 50–65; Trstenjak, Antun. “Alessandro Komulović S.I., 1548–1608. Profilo biografico.” *Archivum Historicum Societatis Iesu* 58 (1989): 43–86, 48–52; Molnár, Antal. *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572–1647*. Bibliotheca Academiae Hungariae–Roma, Studia 1. Rome–Budapest: Accademia d’Ungheria in Roma, 2007, 119–120; Korade, Mijo. “Prijedlozi vizitatora Aleksandra Komulovića (1548. – 1608.) za borbu protiv Osmanlija.” In *Poeta nascitur, historicus fit – Ad honorem Zef Mirdita*, ed. by Albert Ramaj. St. Gallen–Zagreb: Albanisches Institut – Hrvatski institute za povijest, 2013. 201–217.

⁷⁵⁹ А посетата на Бизи види: Franjo Rački, “Izvjestaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i staroj Srbiji.” *Starine JAZU* 20 (1888): 50–156; Zamputti, *Relazione*, 52–202; Stadtmüller, Georg. “Die Visitationsreise des Erzbischofs Marino Bizzi.” In *Serta Monacensia Franz Babinger zum 15. Januar 1951 als Festgruss dargebracht*, hrsg. von Hans Joachim Kissling, Alois Schmaus. Leiden: Brill, 1952. 184–199;

⁷⁶⁰ Rački, Franjo. “Izvjestaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i staroj Srbiji.” *Starine JAZU* 20 (1888): 50–156; Zamputti, *Relazione*, 52–202.

⁷⁶¹ Rački, Franjo. “Izvjestaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i staroj Srbiji.” *Starine JAZU* 20 (1888): 50–156; Zamputti, *Relazione*, 52–202..

Како што истакнува Молнар, повеќето од овие апостолски посетители во почетокот биле Далматинци, и повеќе се фокусирале на конфесионалните аспекти, литургијата и до некаде можното воено вклучување, без да се надоврзат на нив и националната и етничката идеја.⁷⁶²

Но, подоцна албанските католички прелати, според форматите на мисиите на концентрирана национална база во духот на Пропаганда Фиде, го заковале понатаму изразот етнички со национален давајќи му пошироко значење и за територијата и идентитетот според раното модерно значење.

Во овој аспект, централна личност на изразениот албански католички идентитет станал Пјетер Мазреку (Pietro Massarecchi) од Призрен, апостолски посетител (1623) и архиепископ на Бар (1624-1634). Неговиот посебен придонес за албанската национална идеја како висок свештеник било во тоа што тој прв ја сфатил потребата дека албанскиот католицизам треба јасно да се диференцира од јужнословенскиот „илиризам“ (идејата на панславизам) и албанскиот национализам да се поврзе директно со ортодоксниот католицизам, меѓународен и централен.⁷⁶³

Ова дихотомија на Мазреку, дистанцирање од јужнословенскиот „илиризам“ и директна врска со централниот меѓународен католицизам била компатибилна со биномот кој произлегувал од самата стратегија на Пропаганда Фиде, која на надворешна страна стимулирала универзалност, на внатрешна страна практикувал практични пасторални потреби според барањата на народот и јазикот.⁷⁶⁴

Истакнувајќи дека Мазреку бил посебен пратеник на Пропаганда Фиде за Србија, Унгарија, Босна и Бугарија, значи за четири држави по турска власт и неговите известувања и препораки биле многу важни бидејќи се прифатиле од

⁷⁶² Molnar, 7-8

⁷⁶³ Molnar, 9

⁷⁶⁴ Поврзано со ова, види, Zamputi, Inјас. “Околу некои нови документарни материјали на XVII век. ”*Билтен на Државниот Универзитет на Тирана, Серија, Општествени Науки* 12, бр. 3 (1958): 170–215, 187–189; Granata, Fernanda. “L’Albania e le missioni italiane nella prima metà del secolo XVII in base a documenti inediti.” *Rivista d’Albania* 3 (1942): 226–248; Molnar, op.cit, 9, стр.33

Светата Столица и имале примарно значење за организирање на католичките мисии во овие држави.⁷⁶⁵

Но, од известувањата за Србија во 1634 година, тој уште еднаш се навраќа на состојбата на албанските католици, истакнувајќи ја нивната многу тешка состојба. Тој дури на крајот вели дека еден дел од албанските католици е словенизиран. Тој прави интересна споредна дека неговите Албанци, наспроти фактот дека се на ист степен на религиозност или понекогаш и повисоко, немаат никакво слично присуство во Рим што се однесува до институциите, статусот или колеџите како што имале Германците, Унгарците, Грците, „Илирците“ (јужните Словени), па дури и Евреите и Турците! Мазреку понатаму истакнува во неговиот повик за вклучување на образовните потреби на албанските католици споредувајќи дека во Балканот има повеќе албански католици отколку словенски католици кои што живеат таму. Мазреку предлага еден заеднички српско-албански колеџ каде би учеле заедно 16 студенти на двата јазика за да се подготват подобро за следните миси.⁷⁶⁶

Всушност, раното модерно мислење за јазиците и народите било истакнато и детализирано кај Мазреку. Тој мислел и за стандардизацијата и кодификацијата на српско-хрватскиот и јужнословенскиот јазик и наспроти мислењето на многу негови колеги свештеници кои му давале предност на далматскиот или дијалектот употребен во Босна, тој му давал предимство на српскиот, споредувајќи го со дијалектот на Тоскана во Италија.⁷⁶⁷

Во оваа линија интересно е дека Мазреку бил еден од првите полемичари и автори на теоријата на потеклото на Албанците, кои не се Азијати, туку, „Македонци“ кои биле натерани да се повлечат во планините од српско-бугарските движења. Мазреку има посебен јазик кој го користеле Албанците и дава една посебна појава на албанскиот карактер спомнувајќи дека се многу верни на честа и

⁷⁶⁵ Molnar, 9-10

⁷⁶⁶ Molnar, 11

⁷⁶⁷ Види, Molnár, Antal. *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon*. Vol. I. (1572–1647). Budapest: Balassi Kiadó, 2002. 367–425; Krašić, Stjepan. *Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*. Dubrovnik: Matica hrvatska, 2009, passim, especially 359–380; Molnar, The Catholic Missions...11, f.44

дека се многу љубоморни и колерични, но пријателски кога се смируваат. Албанците се единствени кои живееле слободни по планините и никогаш не биле целосно окупирани од Турците и единствени кои носеле оружје, за разлика од Грците, Србите, Бугарите, Унгарците и другите. Мазреку исто како и претходните католички посетители како Бизи и Буди ја истакнувал особената важност на Албанците како воен фактор кои со формација од 12000 војници се премногу важни за судбината на Италија и католицизмот, но и обратното, можеле да бидат многу негативен фактор ако целосно се исламизираат.⁷⁶⁸

Повтореното инсистирање на Мазреку за потреба од образование на Албанците и еден вид критика за немање некаков Колеџ за Албанците во Италија, во почетокот не било целосно прифатено. Всушност, наспроти многуте информации кои ги имало и многуте повици секретарот на Конгрегацијата на Пропаганда Фиде, Франческо Игноли не му посветил внимание на ова прашање. Наместо на албанскиот колеџ тој му дал предимство на грчкиот колеџ каде можеле да се образуваат тие.⁷⁶⁹ Всушност, тој повеќе служел за арбрешката заедница, итало-албанска, кои биле со источни православни обичаи кои ја признавале супрематијата на папата. Но, како што се гледа од податоците, во грчкиот колеџ некаде околу 1700 година од околу 50 студенти само 3 ги завршиле студиите. Така што, Колеџот не им одговорил на потребите на албанските христијански студенти, посебно на католиците.⁷⁷⁰

Во Илирскиот колеџ во Лорето се примале студенти според следниот план: 12 од Далмација, 8 од државите под турска власт вклучително Скопје и 2 Албанци.

⁷⁶⁸ Zamputti, *Relacione*, 361–367

⁷⁶⁹ “E perché per moltiplicarne le piante et allervarle per la cura dell’anime, da ciascuna natione si dimanda un collegio; per questa Albanese, della quale molte terre e casali sono anche nel regno di Napoli e nella Sicilia, può servire il collegio Greco, che da Gregorio XIII in Roma fu istituito.” Ingoli, Francesco. *Relazione delle Quattro Parti del Mondo*, a cura di Fabio Tosi. Roma: Urbaniana University Press, 1999, 70.

⁷⁷⁰ Τσιρπανλīs, Ζαχαρίας Ν. *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576–1700). Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*. Αναλεκτα Βλαταδων 32. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ιδρυμα Πατερικών Μελετών, 1980. 174–177, 181–182; Molnar, 11, f.45

Додека студентите од Призрен можеле да се сместат само ако се зголемувал бројот и капацитетот со повеќе студенти.⁷⁷¹

Но, битката на Мазреку за образование на Албанците не останала тука и не била само теоретска. Тој во 1628 сакал да купи кука во Скопје, до капелата, каде ќе можеле да се подготват за Италија и да учат латинска граматика четворица или петмина млади.⁷⁷² Додека две години подоцна, пролетта 1630 година тој испратил двајца Косовци во Илирскиот колеџ на Лорето, но само еден од нив бил примен од ректорот Агостино Гарзадоро, кој се оправдувал дека папата Урбан VIII резервирал и прифатил само едно место за член на српската црква, кој требало да е од Скопје, додека другиот од Призрен.⁷⁷³ Станува збор за внукот на Мазреку, Андреа Богдани, кој бил одбиен.⁷⁷⁴ Според ректорот тој бил стар, 24 годишен, и не бил доволно подготвен на латински. Но, архиепископот на се предал, туку на енергичен начин една година вршел притисок кај ректорот Гарзадоро, кардиналот Борџија и секретарот на Пропаганда Фиде Франческо Игноли, кој беше споменат погоре тврдејќи дека нема поподобен кандидат за мисија од Андреа Богдани⁷⁷⁵. Образложението на Мазреку пред Пропаганда Фиде е интересно дека овие млади со учење на пишување и читање и со неколку книги биле потребни во божјите очи за потреба на нивниот народ, отколку некој кандидат од другите народи кој би го стигнале Тома Аквински, од проста причина што еден цел народ се загрозувал да се исламизира во недостаток на свештеници. Мазреку вели дека потребата да се основа албански колеџ и да се постават основите на образованието на свештениците за користење на верски книги на мајчин јазик за да не се дозволи

⁷⁷¹ Shih breven e Papës Urban VIII 1 qershor 1627: Theiner, Augustin. *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. Vol. II. Romae–Zagrabiae: JAZU, 1875. 126–127; Molnar, 12, f.49

⁷⁷² APF SOCG vol. 147, fol. 65r, vol. 57, fol. 37r. Congregatio Propaganda Fide pranoj ofertën por, nuk dha support financiar. Shih: APF Acta Sacrae Congregationis (=Acta) vol. 6, fol. 43r.; Molnar, 12, f.48

⁷⁷³ Shih breven e Papës Urbani VIII's 1 qershor 1627: Theiner, Augustin. *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. Vol. II. Romae–Zagrabiae: JAZU, 1875. 126–127.

⁷⁷⁴ Fermendžin, Eusebius: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 23. Zagrabiae: JAZU, 1892, 398–399; APF SOCG vol. 148, fol. 295r.

⁷⁷⁵ APF SOCG vol. 73, fol. 139r–140r, 143rv.

исламизирање и дека ако ректорот го имал предвид ова, немало да го постави тоа прашање.⁷⁷⁶

Наспроти ова, Богдани во 1630 година го поминал вториот дел на колеџот, но не како редовен студент.⁷⁷⁷ Мазреку повторно не се предал, туку го договорил дословно враќањето на неговиот внук Андреа Богдани на 6 август 1631 година во Илирскиот колеџ во Лорето плаќајќи 36 шкоди годишно за школување, од неговата провизија од 200 шкоди.⁷⁷⁸ Овој случај, илустрира екстремно колку бил очаен обидот на Мазреку и другите албански прелати за образование. На овој начин предлозите на Мазреку пред Светата Столица за очајната потреба за образование добиле и пример на лично жртвување, бидејќи Пропаганда Фиде го ослободила од плаќање за Богдани, дури две години подоцна, во 1633 година.⁷⁷⁹

⁷⁷⁶ “Grandemente mi dispiace di non poter io mandar soggetti a cotesto collegio, che siano di sua e mia sodisfattione, come è il povero Andrea, il cui talento, et essa, se s’ha da paragonar con quelli che ricerca la bolla, non è dubbio ne haverà difficoltà. Et <se> non s’haverà riguardo alli estremi bisogni spirituali degli afflitti Albanesi, non solo Andrea, ma la maggior parte o tutti quelli, che saranno mandati da quella natione, saranno esclusi, et così saremo espediti, e poco gioverà l’accrescimento dei giovani fatto per consiglio et opera della Sacra Congregatione de Propaganda Fide. Io per scaricar la mia coscienza si come devo parlar liberamente, così mi muovo a dir con verità quello che sento. Maggior merito sarà appresso Iddio et molto maggior frutto farà Andrea o altri come lui fra la sua natione, se imparerà solamente leggere et intender qualche libro de casi in volgare Italiano, che se altri de altra natione diventasse un San Thomaso, perché nessun altro può dar aiuto alli miseri Albanesi, i qualli vogliono celere aiuto, e non esquisita dottrina, che con fatica s’aquista e con lungo tempo, perché per Iddio gratia non sono infestati da eretici, contra i qualli si vole molta dottrina, ma per mancamento de sacerdoti, e non per alcun credito s’accostano al Mahumetesmo. Né si vuol altro, se non semplici e chiari sermoni evangelici per mantenergli nella fede. Et questo si può aquistar con poco studio et fatica da Andrea, che ha tanto desiderio di imparar per aiutar la sua natione, che è in tutto priva de libri in sua lingua, danno notabile e degna di compassione. Che però se la Santa Sede desidera la salute di essi per altro devotissimi verso la Chiesa Romana, è necessario, che si faccia collegio a parte per loro con far allevare giovani di rilevato ingegno, i qualli poi traduchino libri nella lor lingua, altrimenti io li dò per spediti. La bolla dice mitius cum his agendum est. E se sapesse l’estrema necessità di quelli, come lo sappiamo noi altri, haverebbe detto per essi almeno, vel prima elementa nescientes, recipiantur, però per quanto ella può, non permetta, la prego, che detto giovane sia escluso.” Mazreku to Rector Agostino Garzadoro, Novo Brdo, 3 October 1630. APF SOCG vol. 148, fol. 302r.; Molanr, 13, f.52

⁷⁷⁷ APF SOCG vol. 73, fol. 145rv.

⁷⁷⁸ “Deve la Sacra Congregatione persuadersi, che non v’è spesa né denaro meglio impiegato, ch’in allevare giovani, che siano per essere operarii in questa vigna della misera et afflitta natione Albanese hormai destrutta più per mancamento de sacerdoti, che per tirannia de’ Turchi. E se i cieli m’havessero fatto ricco, come si crede in queste parti d’essere molti in cotesta corte, non Andrea solo, ma dieci con lui speserei.” Mazreku to Cardinal Gaspar de Borja y Velasco, Prokuplje, 15 October 1631. APF SOCG vol. 58, fol. 114r.

Всушност, изгледа дека несогласувањето во почетокот било кај аспектот и аргументот. Додека Пропаганда Фиде ги бранела професионалните образовни структурни причини, Мазреку го бранел прагматичниот аргумент дека образованието било одбранбено оружје против исламизацијата и националната свест.

Мазреку велел дека Господ го збогатува него, а тој врз себе ќе преземел образованието на најмалку десетина други млади и во писмото до кардиналот Борџија (од Прокупље, 15 октомври 1631 година) тој истакнувал дека нема подобра инвестиција од школувањето на младите меѓу Албанците кои патат во мизерија, многу брзо се реализирале.⁷⁸⁰ По враќањето на Андреа Богдани од школување, сега се зголемил бројот на студентите во Колеџот на Лорето, но и во штотуку отворениот Колеџ во Фермо во 1663 и вкупниот број од Архиепископијата на Бар и Диецезата на Скопје достигнал дури 51 студент во XVI и XVII век во овие два колеџа, што претсавувало 30 проценти од албански студенти таму.⁷⁸¹ Бројките стануваат појасни ако на ова се додадат и албанските студенти низ колеџите на Пропаганда Фиде, како Колеџот Урбано каде помеѓу 1633 и 1686 година дипломирале 16 студенти, меѓу кои и Франг Барди многу познат за неговиот културен, образовен и верски придонес како и еден друг многу познат за албанската историја и за Балканот, Пјетер Богдани, внукот на Андреа Богдани.⁷⁸²

Всушност, ангажирањето на Мазреку и подоцна на другите прелати како Андреа Богдани и другите отвориле ново поглавје со реален епилог за образување на свештеничките кадри, посебно Албанци што ќе има директна историска последица во формирање на албанскиот културен и национален идентитет. Всушност, сега повеќето свештеници низ епископиите на Северна Албанија и Косово биле образовани токму на овие три колеџи⁷⁸³ и тие зеле важни функции, на пример архиепископ на Охрид и Скопје, и одиграле голема улога во

⁷⁸¹ Demiraj, “Албански крстосници”, 23–37; Molnar, 13

⁷⁸² *Registro dei nomi, cognomi ecc. ecc. degli alunni di Propaganda Fide raccolti dal Rettore Bonvicini, ordinato poi il tutto da L. X. Figari (1633–1753)*. Archivio del Pontificio Collegio Urbano De Propaganda Fide, Pos. VII, vol. 1, pag. 1–160.

⁷⁸³ Moroni, “Propaganda Fide,” 178–179.

продолжувањето на носење студенти од Косово во италијанските колеџи како Лорето.⁷⁸⁴

Предноста која сега му била дадена на отоманскиот Балкан на школскиот систем на Пропаганда Фиде се гледа од статистиките, бидејќи првите пет студенти кои биле примени на 12 јуни 1633 година, сите доаѓале од територијата на Балканот, од кои прв бил Франг Барди (Francesco Bianchi) од Сапа.⁷⁸⁵

Барди бил еден од најистакнатите личности на албанската католичка култура. Тој бил полиглот, лексикограф и поет, кој го издал првиот латинско-албански речник⁷⁸⁶ и други важни дела. Но, неговиот памфлет 75 страни како противодговор на делото за Скендербег од Томко Мрнавиќ е врв на националната свест и совест.⁷⁸⁷ Книгата на Томко Мрнавиќ е издадена во Рим во 1632, каде тој ја фалсификувал генеалогичката, сакајќи да го увеличи потеклото на неговото семејство дека божемно потекнувало од српскиот крал Вукашин и семејството на Хуњади, Бериславиќ и „илирското“ (словенско) семејство на Кастриотите, вклучително Скендербег.⁷⁸⁸ Позиционирањето на Мрнавиќ како лобист на увеличување на илирската историја со печатење на дело во Рим било тежок удар и негирање на хуманистичката традиција (Марин Барлети и други) и на народната традиција сè уште жива кај Албанците за Скендербег⁷⁸⁹ затоа Барди не можел да остане со вкрстени раце.⁷⁹⁰ Барди почнал со интересно дело додека бил во Италија именуван како нов епископ. Тој делото го посветил на неговиот народ и татковината, истакнувајќи во намената за читателите дек бил обврзан да пишува

⁷⁸⁴ Premrou, M.[irolav]. “Katolički nadbiskupi u Skoplju.” *Glasnik Skopskog naučnog društva* 1 (1926): 329–334, 329–330; Redžepagić, Jašar. “Život, rad i pedagoški pogledi Andrea i Pjetra Bogdanija.” *Gjurmime Albanologjike* 2 (1965): 151–166, 151–154; Gasper, *Skopsko-prizrenska biskupija*, 187–189.

⁷⁸⁵ Ibid., pag. 1–3.; Molnar, 14, f.63

⁷⁸⁶ Shefkije Islama, Јатинско-албански речник на Франг Барди, 400 години од раѓањето, Албаноолошки Институт, Приштина, 15-30

⁷⁸⁷ Blancus, Franciscus.] *Georgius Castriotus Epiensis vulgo Scanderbegh, Epirotarum Princeps fortissimus, ac invictissimus Suis et Patriae restitutus. Per Franciscum Blancum De Alumnis, Collegii de Propaganda Fide Episcopum Sappatensem, et Sardensem, necnon Pulatensium, aliorumque Albaniae Populorum Administratorem*. Venetiis: Typis Marci Ginammi, 1636

⁷⁸⁸ [Mrnavić Tomko, Ivan.] *Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae, vulgo Marnavitiae Nissensis, per Joannem Tomkum, ejusdem gentis, collecta*. Romae: Typis Vaticanis, 1632.

⁷⁸⁹ Gazmend Shpuza, Хуманистички дела на Франг Барди, израз на скендербеговското европејство на ерата, во: Frang Bardhi, 400 години од раѓањето, Албаноолошки Институт, Приштина, 157-184

⁷⁹⁰ Molnar, 15

кога несовладаениот водач на Албанците бил одземен од неговиот народ и даден на друг народ.⁷⁹¹

Барди го оспорува авторитетот и основното знаење на Мрнавиќ и наброил серија на аргументи докажувајќи дека Мрнавиќ воопшто не ја познавал пишаната традиција како хуманистот Марин Барлети⁷⁹² дури ни таа „илирска“ како на истакнатиот Мауро Орбин и неговото дело *Il Regni Slavi*⁷⁹³ каде и самиот тој го набројува Скендербег како Албанец.⁷⁹⁴ Освен оспорувањето и историографската критика која го понесува и знаењето на времето, интересно е дека Барди во дело ја покажувал народната традиција од Пулт и Дукагин за кои места вели дека се уште не се под турска власт.⁷⁹⁵ Жителите на албанските планини сè уште го чуваат Скендербег за нивен херој и му пеат песни, нарекувајќи го „змејот на Епир“.⁷⁹⁶

⁷⁹¹ “Porro quam graves me ad stringendum calamum incitaverint causae, cum fortissimum ac invictissimum Epirotarum seu Albanensiorum ducem Scanderbegum nationi suae Epirensi denegari, alienaeque adscribi viderem, tibi benigne Lector, considerandum omitto. Quare si conatus mei inanes et irriti prorsus evaserunt, temerarii certe nullo pacto censendi sunt; cum scribendi desiderium reprimere nequaquam potuissem, nisi et mihi et Patriae meae deesse turpiter voluissem.” [Blancus,] *Georgius Castriotus*, 7.

⁷⁹² Барди беше базиран многу на работата на Барлети, види: Lush Culaj, Барлети како историографски извор на Барди, во: 400 години од раѓањето, Албанолошки Институт, Приштина, 219-228

⁷⁹³ <https://archive.org/details/ilregnodeglislav00orbi/page/n3>; Mavro Orbini, *Karljevstv Slovena, Srpska Knjizevna zadruga*, Beograd, 1968;

⁷⁹⁴ Blancus, Franciscus.] *Georgius Castriotus Epirensis vulgo Scanderbegh, Epirotarum Princeps fortissimus, ac invictissimus Suis et Patriae restitutus. Per Franciscum Blancum De Alumnis, Collegii de Propaganda Fide Episcopum Sappatensem, et Sardensem, necnon Pulatensium, aliorumque Albaniae Populorum Administratorem*. Venetiis: Typis Marci Ginammi, 1636, 53–76.

⁷⁹⁵ Schmitt, *Skanderbeg*, 301, 403–404. Injac Zamputi, „Le nom et la tradition de Skanderbeg dans les efforts des Albanais pour la liberté durant les premiers siècles de la domination ottomane.“ *Studia albanica* 4, no. 2 (1967) 85–94.

⁷⁹⁶ Ibid., 70–71. “Nec leve desumi potest argumentum ex incredibili amore Epirotarum erga Scanderbegum, qui profecto non ita eum supramodum dilexissent, ni Epirota ipse fuisset Scanderbegus. Constat hoc, quia non libenter sub alienae nationis duce Epirotae militant. Quod autem eum summe amaverint, patet quia saepissime eius milites (ut in historiis legimus) maxima subibant pericula ob eiusdem Scanderbegi conservationem, et usque ad hodiernum diem assidue nostrates colloquantur de ipso, eiusque res gestas in conviviis alta voce (ut diximus) canunt, atque praecipuo nomine, per antonomasiam, Scanderbegum nostrum, *Culscedra e Arbenit*, id est Draco Epiri appellant, quae voces, cum pronuntiantur, ipse solus Scanderbegus intelligitur.” Ibid., 74–75. Тој ја споменува песната за херојството на Скендербег и Лек Дукагини во извештајот од 1637: „Hanno assai de costumi gentilli, et così more antiquorum nei loro convivii e per le vie e nel lavoro cantano con alta voce li fatti illustri dei loro huomeni grandi, e specialmente dell’invittissimo signor Giorgio Castriota detto Scanderbegh e dell’illustrissimo signor Lecha Ducagino lor prencipe e signore.“ Zamputi, „За некои материјали,“ 204–205; Bartl, *Albania Sacra*, 3. 125. Molnar, 17, стр. 2

Од употребениот начин и јазик се гледа дека Барди направил врска меѓу интеракцијата на хуманистичките записи на албанската заедница во егзил во Венеција и усната традиција на католичкото население во Северна Албанија.⁷⁹⁷

На оваа линија, интересно е дека Барди му го посветил делото на Франческо Еризо и Венецијанскиот Сенат и тие биле донатори на делото, кое било испечатено во познатата печатница на Марко Гинман, која била главна за изданијата за Балканот.⁷⁹⁸ Од друга страна, иако им се допаднало, не било одобрено со ентузијазам од секретарот на Пропаганда Фиде, Франческо Инголи, кој се чини не сакал кога двајца луѓе од црквата полемизирале јавно за такво историско прашање.⁷⁹⁹ Иван Томко Мрнавиќ бил епископ на Босна, кој поттикнал многу спротивности и полемики.⁸⁰⁰

Всушност полемиката на овие двајца експоненти ги одразувала двете различни мисловни училишта: едната “илирска” заснована на создавање на националниот идентитет на јужните Словени и еден експонент од друго училиште за албанскиот национален идентитет. Затоа и е илустративна.

Пјетер Богдани го означува врвот на серијата на албанските прелати (врховни свештеници).⁸⁰¹ Неговото дело е обемно од културната, издавачката,

⁷⁹⁷ Grajčevci, Fadil. „Франг Барди, продолжение на хуманистичката традиција на Марин Барлети.“ In *Frang Bardhi*, 245–252.

⁷⁹⁸ [Blancus, Franciscus.] *Georgius Castriottus Epiensis vulgo Scanderbegh, Epirotarum Princeps fortissimus, ac invictissimus Suis et Patriae restitutus. Per Franciscum Blancum De Alumnis, Collegii de Propaganda Fide Episcopum Sappatensem, et Sardensem, necnon Pulatensium, aliorumque Albaniae Populorum Administratorem*. Venetiis: Typis Marci Ginammi, 1636. Bardhi, Frang. *Скендербеу, Апологија*, преведе од латински Стефан И. Прифти, Тирана: Државно Претпријатие за издавање, 1957. Gazmend Shpuza, Gazmend. „Хуманистички дела на Франг Барди, израз на скендербеговското европејство на ерата“. In *Frang Bardhi*, 157–178; Lajçi, Lulëzim. „Косовска војна (1448) во «Апологијата» за Скендербег на Фрабг Барди“. Ibid., 201–217; Culaj, Lush. „Барлети како историографски извор на Барди“, Ibid. 219–228; Bramo, Elvis. „Means of Linguistic Expression in Frang Bardhi’s Apology of Scanderbeg – On the Occasion of the 550th Anniversary of the Death of the National Hero.“ *European Journal of Language and Literature Studies* 4, no. 3 (2018): 23–30.

⁷⁹⁹ APF SOCG vol. 15, fol. 353v.

⁸⁰⁰ Види: Tvrtković, Tamara. *Između znanosti i bajke. Ivan Tomko Mrnavić*. Biblioteka Hrvatska povjesnica, Monografije i studije III/39. Zagreb–Šibenik: Hrvatski institut za povijest – Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”, 2008.

⁸⁰¹ Богдани се смета за претходник на албанската преродбена литература, види: Историја на албанскиот јазик, изд. Димитер Шутерики, Тирана, 1960, 245

свештенчката и верската активност, до главниот регионален актер за воена помош во австро-оманлиската војна.⁸⁰²

Во еден аспект, со Богдани се заокружува една трилогија: Мазреку - образовен структурен хиерархиски и кадровски развој; Барди - самоосвестување и демонстрација и на меѓународната одбрана на албанскиот идентитет со полемиката за Скендербег со “илирскиот” епископ Мрनावиќ; и Богдани, културен развој и развој на воениот фактор. Богдани врши јасна демонстрација на албанската национална свест и во објаснението за издавањето на неговата најпозната книга „Чета на Профетите“⁸⁰³ објаснувајќи дека, не било само задачата за одбрана на верата, туку и чување на албанскиот јазик наспроти притисокот од сите страни: турски, грчки и српски.⁸⁰⁴

Богдани во своите извештаи ѝ давал особена важност на состојбата на албанските католици во Косово.⁸⁰⁵ Во 1631 година, во последователниот извештај, Богдани констатирал дека речиси сите католици во Србија биле од албанско потекло, одржливи во нивната вера, до толку што во Србија католицизмот се сметал за албанска вера.⁸⁰⁶

⁸⁰² Malcolm, *Kosovo, A short History*, New York, 1999, 142–151; Bexheti, Nuri. *Der „Große Türkenkrieg“ und die Albaner. Die militärische Präsenz der Balkanvölker am „Große Türkenkrieg“*. Saarbrücken: Südwestdeutscher Verlag, 2009. 33–123. passim; Nadin, Lucia. „Salus Christianitatis Salus Patriae. Frontiere di fede in Albania e interessi di politica veneziana. La vicenda di Pietro Bogdani.“ In *L’Albania nell’Archivio di Propaganda Fide*, 119–164.

⁸⁰³ Pjetër Bogdani, *Çeta e Profetëve (Чета на Профети)*, Drita, Prizren, 1997

⁸⁰⁴ „...avertendo, che l’Albania ha grandissima scarsezza e quasi affatto priva di libri in propria lingua, a segno tale che non solo perciò acciecati gli popoli dall’ignoranza vivono fra infiniti errori et abusi, pericolando nelli medemi fondamenti della santa fede per non havere come apprendere le scienze, ma anche trovandosi la nazione tra Turchi, Greci e Serviani di continuo la lingua va perdendosi, ha per tanto il vescovo [i. e. Bogdani] stimato necessario anzi obbligo della sua carica di rimediare a sì grandi inconvenienti con tentare al possibile di rimuovere in parte le doppie tenebre, cioè il peccato et ignoranza del suo grege con essersi indotto a scrivere nella lingua Albanese sua naturale la venuta del Messia, diffondendosi principalmente contro quelli errori, che egli ha scoperto, vanno serpeggiando tra quella gente.“ Jačov, *Le missioni cattoliche ... tra le due guerre*, 377–378, 389–390; Molnar, 15, f.67.

⁸⁰⁵ Gasper, *Skopsko–prizrenska biskupija*, 149–157; Bartl, Peter. „Geistliche Visitationsberichte als Quellen zur albanischen Volks- und Kirchengeschichte. Die Erzdiözese Skopje.“ In *Die Albaner in der Republik Makedonien. Fakten, Analysen, Meinungen zur interethnischen Koexistenz*. Wiener Osteuropa Studien 23, hrsg. von Thede Kahl, Izer Maksuti, Albert Ramaj. Münster: LIT, 2006, 21–37.

⁸⁰⁶ „I cattolici del Regno di Servia quasi tutti sono oriundi da Albania scesi da monti ad habitar in detto regno. Sono tutti di rito latino, et la fede catholica per antonomasia vien chiamata in Servia la fede Albanese, perché sono questi tenacissimi della religione, et da questo deriva il proverbio *un buon Albanese non può esser un buon Turcho*.“ Jačov, *Le missioni cattoliche ... (1645–1669)*, II. 202.

Активирањето на Богдани во критичните години на работ на австро-турската војна го маркира врвот на активизмот на албанското католичко свештенство и Косово како незаобиколива арена. Ова е период кој ги доживеал плодовите на активизмот започнат од Мазреку и кои во следната генерација веќе се одразувал во цели на една стратегија, на една мисија која ги комбинирала образованието на кадрите и донесувањето на верската литература на национален јазик и подготвување на новите кадри кои јасно демонстрирале еден идентитет и национална свест, каде Косово станувало еден вид епицентар. Последната етапа на овој дух се надоврзувала со улогата на Пјетер Богдани и развојот на воената компонента на Албанците која била вклучена во воената австро-турска арена. Видено на овој начин, комбинацијата на јазичниот, образовниот и културниот фактор како појава еволуирале и национализмот во аспект на раното модерно време. Како што истакнува Молнар, „додадено на ова практично и конфесионалниот аспект и воено-политичкиот во создавање на нацијата, било една католичка конструкција на албанската историја, која како и другите рано модерни идентитети, е создадена на тлото на конфликти со едно друго национално движење, со соседниот хрватско-далматски познато како 'Илиризам'“.⁸⁰⁷

Всушност „Илиризмот“ на XVI век, а посебно XVII век бил сложено интелектуално и идентитетско движење кое тежнело кон создавање на етнички словенски идентитет (хрватско-далматински) некогаш со верски варијанти (католички), некогаш супранационални (јужни Словени) или пансловенски (верско сесловенство). Иако можеби настанат и во соочувањето со останатите околни идентитети (латински и германски), „Илиризмот“ како таков се соочил и со националните дискурси на народите и околните идентитети (Унгарци, Албанци, Италијани...) создавајќи последици и амбиции за себе и другите.⁸⁰⁸

⁸⁰⁷ Molnar, 15

⁸⁰⁸ Molnar поврзано со ова коментира цитирајќи ја и литературата како последни монографии: Fine, John V. A. Jr. *When Ethnicity did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2006; Blažević, Zrinka. *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008. Molnar, 15, стр.69

Од другата страна, контрареформацијата помогнала во развојот на католичкиот национален албански идентитет преку развивањето на програмска стратегија на некои генерации албански високи католички свештеници (прелати), кои во комбинација со образованието, кадровското позиционирање во пределот на северот на Албанија и Косово, и на крај развојот на воениот потенцијал, изградиле еден предмодерен национален концепт.

Но, при таквиот концептуален идентитетски развој кој го направил Косово дел од овој состав, токму тука го нашол и својот епилог. По австро-турските војни кои драматично се развиле и во Косово и во околината, каде се забележале големи разрушувања и повлекување на австриските сили, еден таков правец на албанскиот национален идентитет врз католички примеси, практично бил оневозможен со векови.

VII. Летничка Црногорска Госпа – Црната Богородица на Косово

Интересно е да се види развојот на Црната Богородица во Косово. Таа се појавува во една од најисточните предели на католичко присуство на ова појава, таму каде што се сретнува со другите религии.

Богородицата на Летница во себе содржи сложени слоеви. Хипотезата на поврзаноста со поранешниот почитуван антички култ во нејзина близина, како *Деа Дарданика*, доста етаблирана територијално и документирана со документи, а повеќе со откритија сè уште во развој, всушност не создава некоја чудност само за оваа Црна Богородица. Има многу култни места во Европа каде Црната Богородица се појавува во близина на некој антички женски култ или божество, претхристијанско во разни форми, уште од египетскиот Озирис,⁸⁰⁹ келтскиот Анис, Дијана, Артемис, грчко-римската Сибела⁸¹⁰, итн. Овде посебно е присутна во Франција, каде и се наоѓа најголемиот концентриран број на Црните Богородици.⁸¹¹ Но, не само таму.

Црната Богородица на Монсерат, многу поважна, подоцна и поради инспирацијата на основачот на језуитите Игнацио де Лојола за да се занимава со

⁸⁰⁹ Рубин мисли дека Исис имал големо директно влијание во Богородицата и визуелно, посебно по распространувањето на христијанството во Горен Египет, каде храмовите на Исис се претворија во цркви. Види, M. Rubin, *Emotion...*, 15

⁸¹⁰ Види, J. Markale, *The Cathedral of Black Madona...* op.cit.

⁸¹¹ Види, богата литература за ова прашање: Jean Markale, *The Great Goddess* (Rochester, Vermont: Inner Traditions International, 1997); Marie Durand-Lefebvre, *Etude sur l'origine des Vierges Noires* (Paris: Durassie & Cie Imprimeurs, 1937); Raymond LeMieux, *The Black Madonnas of France* (Carlton Press, Inc., 1991); Ean Begg, *The Cult of the Black Virgin* (London and New York: Arkana, 1985); Fred Gustafson, *The Black Madonna* (Boston: Sigo Press, 1990); Ilene H. Forsyth, *The Throne of Wisdom* (Princeton: Princeton University Press, 1972); Stephen Benko, *The Virgin Goddess: Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology*, (Leiden - Boston: 2004); ; Raymond W. Lemieux, *The Black Madonnas of France Their Origin By Syncretism Into Medieval Christianity From Egyptian Isis Influences Through Greece and Rome. History and Photographs of Existent Shrines Hardcover* – January 1, 1991

духовната мисија, е типичен пример. Црната Богородица во Монсерат, Каталонија постоела таму одамна, од римскиот период кога се почитувала Венера.⁸¹²

Според Маркале постои една добра усогласеност помеѓу христијанските традиции и келтската митологија која ги порамнува Девицата на друидите и Света Марија на христијаните.⁸¹³ Всушност, доста од поважните традиционални култни места во Франција на Црната Богородица како *La Vierge de Sous-Terre* во *Chartres*, *Rocamadour*, *Notre Dame le Puu*, идр., се токму стари култни места на раните Келти, всушност галско-римски. Разликата помеѓу овие култови како „келтски“ или „галско-римски“ е важна, бидејќи ја покажува опстаната трансформација на култот под римска покривка која го етаблира привремено, но, и го надоврзува со христијанството. Без еден посредник како Рим, врската на паганството со христијанството би била тешка. Токму римската мегаструктура, со општествено и институционално распространување била таа која создала широк цивилизациски простор од Средоземјето до Блискиот Исток, која овозможила размена на идеи, култури и меѓуверски влијанија. Овие преносливи култови на божествата внатре во оваа римска покривка не само што опстанале, туку имале можност на понатамошен развој, преплетување и поврзаност на трансформацијата на долг опстанок, од некој култ и локална паганска божица во една христијанска фигура на глобално обожаване, како што била Богородицата, односно Црната Богородица посецифично.⁸¹⁴

Ова ја објаснува и можноста, Црната Богородица од Летница да имала постари корени на обожување (Деа Дарданика), која може да се адаптира на новите христијански околности.

Но, таквото битие, на постоење на некоја претпаганска божица во просторот на култното место на Црната Богородица во Летница, не се исклучуваат со друго објаснение на одржливата докажана поврзаност помеѓу Црната Богородица и контрареформацијата. Всушност, двете објасненија не се ексклузивни, туку

⁸¹² Види, Joan L Roccasalvo, The Black Madona of Monserrat, The Institute of Sacred Architecture, on line burimi: http://www.sacredarchitecture.org/articles/elegance_personified/

⁸¹³ Markale, Cathedral of the Black Madona, 280

⁸¹⁴ Види, Miri Rubin, The meaning of Mary..., op.cit

комплементарни. Едната може да се надгради на другата, во нови околности и мотиви кој го искористиле овој силен имиџ, било преку поклонението, или обожаването што понекогаш го имал имиџот врз теоретските записи на верата. Додека Црната Богородица стана имиџ и програма која се етаблира во географија на присутност токму во граничните региони на верската идеолошка битка помеѓу католицизмот и протестантизмот како во Баварија и Централна Европа, таа во другите простори добила друг значај, како во граничните полско-рутенски региони, каде Честоховна на Јасна Гора во Полска станала национален култ на отпорот. Исто така Црната Богородица на Алтотинг јасно поврзана и со Богородицата од Лорето станала заштитен култ на баварските принцовски династии со пошироко влијание. На оваа линија, Летница одиграла друга улога. Бидејќи била една опстаната католичка оаза, таа била најоддалечената точка на судирање со православието и исламот.

Интересно е како изгледа, Црната Богородица на Летница опстанала како култ и надвор од црковните објекти, или без нив.

Од многу докази се гледа дека во Летница постоела црква најмалку од 1511 година.⁸¹⁵ Од околни извори, се истакнува дека таа била солидна зграда. Но, изгледа сепак дека била разрушена по австро-турските војни, кои го нашле својот епилог токму во близина на Качаник каде што се одвивала и последната битка на 31 декември 1689 до 1 јануари 1690 година.⁸¹⁶ По ова следеле разурнување и освета и од помошните татарски сили кои се стремеле против христијаните, посебно католиците. Како што истакнувал Фрок Зефи, Качаник е само 4 часа одење од Летница. Дарио Букарели во неговиот извештај од 1782 година, повикувајќи се на очевидци, истакнал дека пред 90 години на местото на сегашната мала црква се наоѓаат темелите на огромна солидна зграда.⁸¹⁷ Букарели, исто така, истакнал дека во текот на казнената експедиција биле уништени не само објекти, туку и архивите на црквата. Разрушувањето на црквата можеби се случило некаде по битката на

⁸¹⁵ Zef Froku, Letnica, 45

⁸¹⁶ Според С. Ризај Косово не се опорави од австро-османлиските војни и падна под нивото на економскиот пораст на XVI век. Види, Skender Rizaj, Косово во XV, XVI, XVII век..., op.cit, 533

⁸¹⁷ Zef Froku, 44

Качаник во 1689 и привременото освојување на Белград од Еуген од Савоја во 1717 година.⁸¹⁸

Црквата треба да била изградена во истото место, бидејќи имало и други цркви и капели во близина.

Но, локалната традиција го истакнува фактот дека статуетата на Црната Богородица била вратена на мистериозен начин и со инсистирање на местото на култот и разрушената црква, и кога таа била тргната или скриена некаде друго за чување.⁸¹⁹

Всушност, ова било еден типичен хагиографски елемент кој бил поврзан со Црната Богородица. Самото потекло на култот е поврзано со нејзиното полетување од Скопје поставувајќи се на изолирано место како Летница.

Во 1655 година, според извештајот на архиепископот на Скопје Андреа Богдани, во парохията на Летница имало две цркви: на Свети Луици во село Летница заедно со куќата на свештеникот и црквата на Возвишување на Госпата во Небо, исто така, Летница. За двете се истакнува дека се во добра состојба.⁸²⁰

Интересно е дека Синодот на црквата бил одржан во Летница во јули 1625 *in pago Letnizensi Montis Nigri*, каде се собрале сите свештеници од регионот. Двата други синода следеле една година потоа, 1626 и 1641, каде се зборувало за проблемите на црквата и потребата да се засили вербата и католичкиот култ, бидејќи бил загрозен од исламот. Всушност трите синода се водени од Пјетер Мазреку само една година пред да биде избран за архиепископ на Бар, значи и примас на Србија.⁸²¹ Интересно е понатаму дека за повеќе од 200 години во овие предели немало ниту еден црквен синод. Следниот синод бил одржан во 1865 година.⁸²²

⁸¹⁸ Zef Firoku, 50

⁸¹⁹ ibid

⁸²⁰ Gjini, 171

⁸²¹ ibid

⁸²² ibid

Изборот на Летница како место за одржување на црковните синоди со општ регионален карактер зборува за нејзината улога. Изолираната позиција на Летница е забележана од првите папски посетители, Раѓио и Комуловиќ, кога предложиле тука да се основа колеџот токму поради нејзината положба. Ова е и време на мобилизација на контрареформацијата и пред да се случи австриската воена инкурзија која го означила крајот на османлиската толеранција кон католицизмот. Со други зборови, Летница била еден вид оаза зборно место и за другите католици. Таму, освен Јањево, живееле католици Хрвати кои зборувале словенски⁸²³ опкружени или заедно со католици Албанци, кои или како последни католици, или како разнолики, преживеале во овие предели, можеби благодарение на Летница и култот на Црната Богородица. Овие простори биле како католички *mealting pot* каде што биле вклучени и асимилираните Саси и другите. Летница заедно со околните села, Шашара, Врнез и Врнакола и малку подалеку Јањево биле преживеани католички енклави уште од XIV век.⁸²⁴

Всушност, Црната Богородица имала авторитет и спектар на зрачење и обожаване толку далеку, што таа привлекувала поклонение на католиците од Скадар, северна Албанија и Косово, Скопје и Македонија, Бугарија, Босна, Далмација, и тоа не само католици туку и православни и муслимани.⁸²⁵ Култот на чудотворната и чудесна Црна Богородица се однесувал на лековитата традиција и посебно за жените кои имале проблем со раѓањето. Датумот на нејзин празник бил 15 август, тоа значело неколку дневно поклонение следено со многу собирања и

⁸²³ Хрватите главно емигрираа само по последните војни и распаѓањето на Југославија, по 600 години присуство во Косово. Вид, , Ger Dujzings, Ger Dujzings, Religion, Politics of Identity in Kosovo, Hurst & Company, London, 2000

⁸²⁴ Хрватските католици се мисли дека се дојдени во Косово од Република Дубровник или и од Босна и Далмација и опстанале до последните војни во Југославија, кога масовно се иселија посебно во 1992 година. Тие се наречени латини од другите соседи како Срби, самите се гледаа како Хрвати, додека помеѓу двете војни имаше тренд на нарекување: „српски католици“. Види литература: Atansije Urosevic, Iz života katoličkih građana Janjeva, Letnice, Novog Brda i Trepče u XVI veku A Urošević - Glasnik muzeja Kosova i Metohije, 1956; Sanja Zlatanovic, Diskursno oblikovanje “drugih” Srpska zajednica na jugsitcnom Kosovu u posleratnom kontekstu, Etnografski Institut, SANU, Beograd; 2011; Ger Dujzings, Egzodus iz Letnice – Hrvatske Izbjeglice s Koosva u Zapadnoj Slavoniji, 1995; Ger Dujzings, Religion, Politics of Identity in Kosovo, Hurst & Company, London, 2000; S.Rizaj, Koosva nw shwk XV,XVII, XVII...op.cit; Frrok Zefi, Letnic...op.cit; G.Gjini, Skpksoprizrenk biskupija...,op.cit

⁸²⁵ Zefi, 5

народни слави, панаѓури и парадни церемонии на статуетата на Црната Богородица.

Летница имала пошироко обожавање повеќе од самите католици и чудотворна слава за која постоело широка народна почит, која ѝ обезбедувала нејзе вид на некатоличка заштита. Всушност Летница со Црната Богородица била еден вид свето место со историска улога за одржување на католицизмот. Таа имала улога во чувањето и на тајните католици, не само кај разноликите од Карадак, туку и пошироко во Косово.

Како што истакнал и германскиот академик Ханс Дунингер (Hans Dünninger), „Во недостаток на пишани документи и како резултат на усните традиции, оживеаните поклоненијата требаше да го носат фактот дека е центар на еден култ на имиџот. Во променетите околности на контрареформацијата не може да се замисли дека постоело поклонение (ацилак) без култот на имиџот. Затоа предбарокните слики и статуети почнале да се продаваат како чудотворни имиџи во средновековните поклоненија. Дури и неретко, тие биле гледани како интригирачки за самите поклоненија.“⁸²⁶

Ова било вистина насекаде како што било видено посебно во Лорето, која е комбинирана со двојна атракција: Светата Куќа на Божјата Мајка и статуетата на Црната Богородица во неа, биле центар на зрачењето на поклонението во средновековието, но посебно во контрареформацијата. Лорето дури станал голем центар на образованието и католичката пропаганда, посебно во Балканот, каде се школуваа главните верски кадри кои имаа голема културна и јазична улога кај балканските народи. Но, Лорето со нејзините реплики како модел на мобилизатор на контрареформацијата преку језуитите и култот на имиџот промовирал католички вредности наспроти другите, бил следен како модел на прокатоличка

⁸²⁶ Hans Dünninger, „Zur Geschichte der barocken Wallfahrt im deutschen Südwesten“, in *Barock in Baden-Württemberg: Vom Ende des Dreißigjährigen Krieges bis zur Französischen Revolution* (exhibition catalog) (Bruchsal, 1981), 415; M. Sheer, *From Majesty to Mystery: Change in the Meanings of Black Madonnas from the Sixteenth to Nineteenth Centuries...*, f.61

активност пошироко. Набргу, копиите на имиците од Лорето, Ејзенделн, Алтотинг се распространиле насекаде.⁸²⁷

Како што истакнува и Шер, повеќето локални центри на поклоненија во јужна Германија се основани веднаш по триесетгодишните војни. Тие подразбирале копии на капелата на Лорето, но и други слични. Во доста од овие католички територии или кои се рекатолизирале, језуитите биле испратени со посебни задачи да постават или вратат поклоненија во разни центри, познавајќи ги активностите на процесија, конграгатите, збирните мета и други придружни активности кои биле наменети или поврзани со Богородичниот култ. Доста од одлуките на Тренто имале разна динамика на распространување, зависно од теренските услови. Во Германија тие биле воспоставени малку подоцна поради верските војски и не сосема пред 1660 година.⁸²⁸ Додека во Балканот, каде Османлиите сега веќе контролирале голем дел од територијата, условите биле уште поспецифични. Но тоа што постоело меѓу другите се разликувале од протестантизмот било токму поттикнувањето и засилувањето на обожаване на имиците. Во овој поглед, култните места на разните храмови и имиците и старите статуети добиле посебно централно место. Контрареформацијата ставила акцент токму на негувањето различниот имиц, каде света Марија била различниот фокус со „другите“, посебно со протестантизмот во пораст. Како што истакнува и Мири Рубин, Марија создала глобален имиц и имала емоционална едукација на заедницата во Европа, која ја јасно разликувала неа од протестантизмот и јудеизмот.⁸²⁹ Начин на промоција на оваа култура на обожаване во заедница недвојбено било поклонението (аџилакот). Поклонението во Летница се опишува од очевидците во историјата како голем народен настан кој привлекувал луѓе, кои патувале еден ден пешки, на коњи или запрежни коли влечени од биволи. Тие доаѓале еден ден порано, на 14 август со нивните семејства, мажи, жени, старци, мајки со деца кои ги носеле да се заблагодарат на Црната Богородица за спасение на децата од некаква болест, или спасение на семејството од некаква епидемија,

⁸²⁷ Sheer. From majesty..., op.cit

⁸²⁸ Sheer, From majesty..., op.cit

⁸²⁹ Miri Rubi, Emotion and devotion..., 104

или жени кои родиле по молитвата и разни случаи. Многу од нив доаѓале боси во знак на почит и поклонување. И молитвата во црквата се одвивала на колена.

Тие спиеле во просторот на Летница и имало широка програм на верски активности. Попладне почнувала мисата по знакот на своното и свештениците биле готови за ова.

Потоа на отворено небо почнувала молитвата со „Аве Марија“, и по објавата почнувала лекцијата со литургиите на Лорето, неколку пати спомнати. По ова, поклонувачите се повлекувале во тишина и спиеле во нивните шатори. Наутро своното повикувало на молитва, која се вршела наизменично од неколку свештеника, кои не смееле да се прекинат додека викаат во олтарот, И така, се служеа разните лекции и миси. Потоа бил попладневниот одмор и се викале на „vespera“, ноќните молитви и се одржувале „*Rosarium Virginis Mariae*“, литургии и кризми.⁸³⁰ На крај архиепископот ја одржувал последната молитва,

Всушност, овој празник бил голем народен настан каде се организирал и панаѓур кој привлекувал разни трговци кои продавале храна, пијалаци и разни стоки.⁸³¹ Мисите се одржувале на три јазика: латински, хрватски, албански.⁸³²

Според очевидците, освен на собраниот католички народ, имало и многу муслимани, православни, роми и други вери, луѓе со мака кои се надевале кај Црната Богородица. Мајките ѝ се заблагодарувале за нивните деца, додека тие со маки ја молеле за некоја надеж.⁸³³

Големата почит распространета меѓу католиците можеби ја спасила Црната Богородица, или како што се нарекувала во народот Црногорската Госпа од Летница. Во народната традиција се споменуваат разни случаи кога непочитувањето кон нејзе е казнето. Така, двајца муслимани украде донации во

⁸³⁰ Домениканскиот мистичар Heinrich Seuse од [Konstanza](#) ја промовира ова сложена молитва. “Krunica” на хрватски. За овие форми на молитви, види: <https://litanije.blogspot.com/2014/04/litanije-lauretanske.html>; <http://www.zupasvmateja.hr/vkg/kako-moliti-krunicu>; <http://www.laudato.hr/Duhovnost/Zelite-li-znati-vise/Krunica-Marijina-najdraza-molitva.aspx>

⁸³¹ Усмени докази, Shemisje Hysa

⁸³² Zefi, 177

⁸³³ Zefi, Letnica, 171

пари пред статуетата многу рано по традицијата, кога таа се наоѓала под руините на црквата, на отворено. Не поминале повеќе од километар кога почнале да се караат меѓу себе и на крај се испоубиле еден друг со оружје. Еден друг случај од народната традиција кажува за еден муслиман кој му рекол на свештеникот дека не ја почитува Црногорската Госпа, и ако таа има сила нека го ослепи. Потоа тој почувствувал болка во очите и по два дена ослепел, но Богородицата била милостива кон него и му вратила вид само на едно око. Овие народни приказни биле придружни елементи на славата и чудотворната традиција на Црногорската Госпа.⁸³⁴

Чудотворноста и чудата на Црната Богородица се поврзани историски во многу легенди, вклучително и славниот „доктор“ на црквата Бернард од Клерво (Clairvaux) со чудото изведено од статуетата на Црната Богородица.⁸³⁵

Интересна е и традицијата за генезата и потеклото на Црната Богородица на Летница. Според други пишани сведоштва таа е дојдена од Скопје штом пристигнале Турците. Таа пристигнала на чудесен начин на брегот на реката Летница, од каде го добила името и селото.⁸³⁶ Штом ја виделе оваа црна дрвена статуета која го носела синот на левата рака, тие сакале да ја сокријат во некоја мала црква или капела. Но таа чудесно, секогаш се враќала на истото место. Мислејќи дека некој намерно го прави тоа, не сакајќи таа да биде во црквата тие поставиле чувари во близина, но сепак статуетата по кој знае кој пат се вратила на истиот брег. По сето ова, според легендата, луѓето разбрале дека тоа било знак и божествена желба таа да остане тука. Со почитување на оваа божествена желба луѓето почнале да ги гледаат чудесата на Црната Богородица, така што народот од

⁸³⁴ Zefi, 170

⁸³⁵ Види, Jan M. Ziolkowski, “Images of the Virgin.” *The Juggler of Notre Dame and the Medievalizing of Modernity: Volume 4: Picture That: Making a Show of the Jongleur*, 1st ed., Open Book Publishers, 2018, 159–192. JSTOR, www.jstor.org/stable/j.ctv8d5t5s.6, 186-187

⁸³⁶ Zefi, 171

сите страни доаѓал кај неа за маките, проблемите, благодарност и надеж. Според ова тврдење на мисионерот Франческо Ценовизи таа стоела така 400 години.⁸³⁷

Да не бил католичкиот народ во заштита на Црната Богородица, католицизмот немало да биде зачуван и католиците ќе ги снимало како во другите места во Косово и Албанија, истакнува мисионерот Ценовизи.⁸³⁸

Всушност, како што заклучува Шер во анализата на хагиографските елементи на потеклото и легендарната приказна, речиси сите Црни Богородици во Европа имаат заеднички особини: тие се појавуваат или се наоѓаат на чудесен начин во некое место во природа; одбиваат да сменат место по нечии обиди да ги преместат; се осветуваат кон тие кои сакат да ги оштетат или потценат.⁸³⁹

Друг елемент на легендата и приказната за статуетата на Црногорската Госпа е предупредувачкиот став според физиономијата. Нејзе ѝ се атрибуираат според изразот на лицето, кој се менува и предвидува ситуации и случки, преку насмевка или намуртеност или промена на изразот и соодветната мимика на лицето. Легендата нејзе ѝ атрибуира промена на расположението предвидувајќи некоја трагедија, или радосна вест како кога започнала градбата на црквата на местото каде што стоела со векови и кога е забележана од сите, насмевката која стоела неколку дена, итн.⁸⁴⁰

Интересно е како што се гледа и од легендата, статуетата на Црната Богородица во почетокот и за едно време била одделена од некаков вид црква или храм. Всушност појавата на Црната Богородица можеби треба да се види како култ во себе, кој преживеал со или без црква. И легендата ја покажува како осамена. Всушност, подоцна изградената црква би требало да е изградена подоцна токму во

⁸³⁷ Станува збор за извештајот на мисионерот Франческо Ценовизи од 1900 година, и според неговото тврдење, Црната Богородица од Летница е 50 години стара. Види, SDCPF, SC SERVIA, vol. 5, ff. 602r.609r., Zefi, 17, ст.399

⁸³⁸ Zefi, 171

⁸³⁹ M.Sheer, From Majesty to Mystery...op.cit, 1412

⁸⁴⁰ Во текот на отворена миса кога оддеднадеж се мршти и по тоа ненамерно беше убисна една жена во близина од ненамерно испукана пушка. Frok Zefi, Letnica..., 172

избраното место каде стоела и се појавила статуетата на оваа локација, покрај реката. Легендата вели дека таа е дојдена од Скопје по освојувањето од Турците.⁸⁴¹

Не се знае колку е ова вистинито, но архиепископот Андреа Богдани во 1655 година тврдел во извештајот дека католичката катедрала во Скопје била преправена во џамија.⁸⁴² Апостолскиот визијатор Стефано Гаспари за скопската катедрала се изразува како „tanto venerata“.⁸⁴³

Всушност, најраната католичка населба во парохијата на Летница се појавува Шашара, и тоа како „Шашаре коло“, што подразбира простор кој се занимава со рударство, бидејќи ова „коло“ на словенски значи место каде преку силата на водата, со некаков млин се врши експлоатација и чистење на рудата. Но, Шашаре е топоним кој ги означува германските Саси кои биле професионални рудари во овие предели, кои подоцна се асимилирале. Ова се споменува во XIV век во „Книгата на Михајло Лукаревиќ“ којшто бил дубровнички рударски трговец и лихвар каде ги запишал своите клиенти и должници.⁸⁴⁴ Но, тоа не значи дека немало други населби, бидејќи Лукаревиќ го интересирале само рударите и забелешките се однесувале на нив и не на самите населби. Како и да е, како што се гледа, во Летница имало најмалку една црква од 1510 година и подоцна се споменуваат други цркви, кои биле изградени по австро-турските уништувања. Додека, реизградената црква, големата катедрала е направена во 1868 година,⁸⁴⁵ каде и ден-денес стои статуетата на Црногорската Госпа, на Црната Богородица. Се мисли дека црквата на Летница била разрушена два пати од Турците и еднаш од земјотресот.⁸⁴⁶ Но, другите цркви кои се спомнуваат во Летница на фра Бернардини му припаѓаат на Свети Луици заедно со куќата на свештеникот, која можеби е постаро од црквата на Успение на Пресвета Богородица.⁸⁴⁷ Ѓини можеби различно

⁸⁴¹ Zefi, 171

⁸⁴² Gjini, 161

⁸⁴³ Gjini, Skopsko-Prizrenska biskupija...хрватска верзија, 1986, 157

⁸⁴⁴ За активностите на дубровчаните во тоа време, види: Jahja Drancolli, Рагузаните во Косово, Rilindja, Prishtina; S.Rizaj, Косово во XV, XVII, XVII век., op.cit

⁸⁴⁵ Реновирањето е направено според моделот на катедралата во Сараево, во 1938 година, види, Anto Bakovic, Госпа Црна Гора, во: Glas Koncila, 18/1968, Zagreb, 1 септември 1968, 8-9; Zefi, 176

⁸⁴⁶ Anto Bakovic, Госпа Црна Гора, во: Glas Koncila, 18/1968, Zagreb, 1 септември 1968, 8-9; Zefi, 176

⁸⁴⁷ ibid

го разбрал актот дека во Летница имало цркви со други намени, како таа на Свети Ѓорѓи која според него се оправдува со подоцнежното доаѓање на статуетата на Црната Богородица која го донеле со себе самите католици кои побегнале од Скопје по поразот на Австријците.⁸⁴⁸ Останува прашање која црква била постара и каде стоела статуетата на Црната Богородица?

Изгледа дека статуетата на Црната Богородица стоела надвор од црковниот комплекс, или барем според околностите, по рушењето на црквата таа останала како култ во себе. Ова не е некаква особеност. На многу места, Црната Богородица се појавува како култ во себе и подоцна се чувала или инкорпорирала во некоја посебна црква или се градела црква поврзувајќи ја со неа или промовирајќи ја нејзината слава. Така било и во Монсерат, Каталонија, во Алтотинг, Баварија, па дури во Лорето и други места. Во Монсерат и Алтотинг статуетата на Црната Богородица била „скриена“ во пештера или е држана импровизирано како капела *alla grotto*, значи симбол на персонификација на пештера, на природна заштита или природа.⁸⁴⁹ Фра Ценовизи го истакнува факот дека статуетата на Црната Богородица од Летница преживеала 400 години на отворено, на дожд и снег, што можеби требало да ја подигне славата на чудотворноста, на нејзината божествена, натприродна заштита. Според објаснувањата Црната Богородица дури била претставена како Кралица на Природата.⁸⁵⁰ Се мисли дека и Црната Богородица постоела некаде околу Лорето како традиција пред да се донесе „Светата Кука на Божјата Мајка“, со која можеби подоцна била комбинирана.

Всушност според усните тврдења, скадарските трговци, кои често на нивниот пат помеѓу родното место и Солун, застанувале да укажат почит кон статуетата на Црната Богородица и самите презеле иницијатива во создавање на

⁸⁴⁸ Авторот, исто така, мисли дека по ова пораснало населението со католици иселени од други места во Летница, самотна во планините. Но, секоја статистика, исто така, покажува дека во Летница секогаш имало повеќе католици отколку во Скопје. Исто така, нема никаков извор или спомнување за статуетата на Црната Богородица во Скопје. Gjini, Skopsko-Prizrenska biskupija...хрватска верзија, 1986, 157

⁸⁴⁹ Разни автори појавите на grotto и отворени фонтани во време на ренесансата ги гледат како поврзаност со антиката. Види, Clare Lapraik Guest, *The Understanding of Ornament in the Italian Renaissance*, Brill, Boston, 2015, 566

⁸⁵⁰ <https://www.ncronline.org/blogs/eco-catholic/black-madonna-we-come-and-are-contained-somehow-darkness>

некој орман или посебен сандак каде можело да се стави целата Црна Богородица.⁸⁵¹ Таа останала така додека да го најде местото во катедралата на Летница каде се наоѓа и денес.

Но, од друга страна има и доста култни места на Црната Богородица во Франција, таму каде е нивната најголема концентрација од каде и да е, кои биле тука пред христијанството и пред црковните објекти, како во Шартрес. Таму била познатата „*virgo partitura*“ од келтско време, женско тело претставено при чинот на раѓање и ова место со долга традиција на обожување било вклучено во една од готските средновековни катедрали една од најимпозантните во Европа.⁸⁵²

Моделот на статуетката на Црната Богородица бил од дрво, типот на Богородица која во skut го држи синот, бебето Исус. Од аспект на моделот или уметничкиот вид имало разни идеи за сличноста.

Првото место по сличноста можеби било со Честоховна.⁸⁵³ Но, всушност, Честоховна е икона, и тоа на византиски предложен тип кој се дава на иконата на Свети Лука, која според легендата го има портретот на Света Марија бидејќи ја видел. Црната Богородица од Летница е скулптура и иако може да има доста сличност, нејзината тродимензионалност можеби создава друг изглед. Паралелите со Честоховна може да бидат од друга природа. Четстоховна е од најизбегнуваните Црни Богородици во католичка, во нејзиниот истакнат исток, или на работ на нејзиното постоење во централна Европа, на граница со православието и унијатството. Исто така, Црногорската Госпа од Летница е на крајниот исток на католичкото присуство на границата со православието и исламот. Друг поврзувачки елемент е папскиот посетител Комуловиќ, кој престојувал и во Летница и во Полска за едно време. Во кратките, поновите студии, Честоховна од

⁸⁵¹ Zefi, 172

⁸⁵² Види Jean Markale, Catgerdalfnof the Black maodna....op.cit, 284

⁸⁵³ Micael Derucy, Chestohowa Black Madona; онлајн извор:

<https://www.udayton.edu/imri/mary/c/czestochowa-black-madonna.php>; Heinrich Pffefer, Is Our Lady Chestowa Byantine Icon?, nw: The Common Christian Roots of the European Nations: An Intrrenal Colloquium at the Vatican. Florence, Le Monnier, 1982, 657-661

теолошки и естетски анализи ја ставаат во склоп на источната византиска традиција од типот *Hodigitria*, па дури и во релација со Балканот.⁸⁵⁴

Алтотинг од Баварија можеби може да е поврзан со Летница, но помалку во уметнички аспект. Можеби поеќе од околностите, во склоп на географија на замислено присуство во склоп на програмскиот приод на контрареформацијата и распространувањето на имиџот на Црната Богородица и поклоненијата. Можеби Лорето ги поврзува двете култни места преку контрареформскиот приод, а како „поврзувачко твкиво“ ја имал језуитската активност. Тоа што може да ги поврзе е фактот дека статуетата на Црната Богородица може да стоела едно време осамена надвор од храмот или друг верски објект.

Фроку, од друга страна, ја поврзува Црната Богородица на Летница со таа на Ватикан, всушност преку Катедралата на Свети Петар во Ватикан, кај десниот столб кој ја држи куполата, исто така, има темен изглед.⁸⁵⁵ Но, за оваа паралела не се дава некој аргумент повеќе.

Монсерат⁸⁵⁶ изгледа далечен за некое влијание, освен фактот што со него се надоврзува главниот језуит Лојола, кој бил носител на овој ред со Црната Богородица и неговата поврзаност со Колеџот на Лорето, каде исто така постои Црната Богородица позната внатре во *Santa Casa di Loreto*.

Всушност, Црната Богородица на Лорето изгледа имало доста влијание во распространетоста на култот на обожавање на Црната Богородица насекаде во времето на контрареформацијата.⁸⁵⁷ Лорето и со својот Илирски колеџ имало директно влијание во Летница и овој дел од Балканот образувајќи кадри кои подоцна станале врховни авторитети во овие предели, бивајќи архиепископи во Скопје, Охрид, Бар или папски посетители, попови, свештеници, итн. Значи, језуитите и црковните кадри, па сè до секуларните свештеници, со генерации

⁸⁵⁴ Види: Jon Sikorski, *Mother of God, Mother of the Slavs, Madona of Chestohowa as Byzantine Icon*, 2009

⁸⁵⁵ Zef Froku, *Letnica*, 50

⁸⁵⁶ Види, Joan L Roccasalvo, *The Black Madona of Mosnerrat, The Institute of Sacred Architecture, on Ineburimi*: http://www.sacredarchitecture.org/articles/elegance_personified/

⁸⁵⁷ Simona Piagoli, *Il modello della Santa Casa di Loreto...*, op.cit

доаѓале во овие страни од Лорето и Конгрегацијата на Пропаганда Фиде. Славната литургија на Лорето која е доста популаризирана, е незаобиколива при поклоненијата во Летница, како и во Баварија и други места каде се обожава Црната Богородица. Од Комуловиќ, до Мазреку и Андреа и Пјетер Богдани, кои и ја опишува *Santa Casa di Loreto*, биле студенти во Лорето, но се поврзани и со Летница. Освен тоа, и уметничкиот избор на Црна Богородица на Лорето, често облечена со „далматика“, не изгледа далеку од моделот на Летница, која го држи синот во левата рака.

Но, и статуетата на Црната Богородица во Летница ја сменила облеката барем еднаш годишно, всушност фустанот, бидејќи на нејзиниот голем празник на 15 август на крај на церемонијата се тргнувал фустанот и се делел на парчиња кои се давале на поклонениците во вид на заштитна амајлија.⁸⁵⁸ Ова можеби ја фолклоризира и понатаму обожувачката димензија на поклонението и нејзиното обожување. Всушност, облеката на Црната Богородица и воопшто богородиците постигнале врв во барокот со протривреформацијата секаде низ Европа, што тие се облекувале со фустани од најразлични материјали додавајќи свила, кадифе, бижутерија и метал, па и човечка коса и многу друго за да се увеличи нејзината појава која водела до идолски фасцинации.⁸⁵⁹

Наспроти многуте сличности, Црногорската Госпа сепак има свој претставителен изглед и не може за неа да се зборува како за реплика. Па дури, статуетата на Црната Богородица во Летница се смета уметнички за многу фина и тоа што можеби ја карактеризира е што во десната рака носи едно „јаболко“, кое изгледа доста специфична како појава.⁸⁶⁰ „Јаболкото“ може да има широк спектар на метаморфоза како симболична содржина – поврзана од библиските мотиви на Ева⁸⁶¹ па сè до сфаќањето на јаболката како глобус, или светска власт.⁸⁶² Можеби

⁸⁵⁸ *ibid*

⁸⁵⁹ Jan M. Ziolkowski, “Images of the Virgin.”...*op cit*, 236, 240-241

⁸⁶⁰ Види, Сања М. Златановиќ Однос етничког и других облика колективног идентитета: ТЕРЕНСКА ИСТРАЖИВАЊА СРПСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НА ЈУГОИСТОКУ КОСОВА докторска дисертација, УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ Београд, 2012, 209-210

⁸⁶¹ Поврзаноста на Марија и Ева е направено и од црковните старешини, како Свети Иринеј кој ја гледал Света Марија како адвокат на Ева, бидејќи Ева била продрмана од непослушноста кон Господ, додека Марија го направи спротивното. Види, Sikorski, Madona...*op.cit*, 23, f.37

повеќето Црни Богородици обично во десната рака држат некое копје, знаме или крст, или слични симболи, како таа во Ејзенделн во Швајцарија и др., има и слично на уметничкиот избор избран во Летница. Истото го има и Црната Богородица во Монсерат, која на десната рака ја држи сферата на светот, сфера која го симболизира универзумот.⁸⁶³ Исто е и со некои други Црни Богородици, како таа во Италија во Оропа.⁸⁶⁴ Но, постојат и други решенија во формата на комбинирано појавување кои ги вклучуваат двете, каде сферата (топката) е држана од детето, значи од малиот Исус Христос, како во случајот на појавата во Лорето.⁸⁶⁵

* * *

Всушност, Летница останала срцето на католичката оаза низ векови, нејзината аорта била токму во Црната Богородица, или како се нарекувала на разни јазици, „Мајко Божја Летничка“, „Богородица Летничка“, „Црногорска Госпа“, итн.⁸⁶⁶

Поради сеприфатлива слава некогаш дури се нарекувала: „Мајка на многу народи и вери“.⁸⁶⁷

Всушност, хрватската Летница заедно со другите три католички села биле еден вид оаза, од тоа што било опкружена од: албански католички села, всушност „разноликите“ или криптокатолици, кои во австро-турските војни биле натерани да се откажат од католицизмот во јавноста и од 1846 година по многу одисеи се вратиле и јавно и отворено се кажувале како католици; од Албанците муслимани; од православните Срби и подоцна и православните Македонци.

⁸⁶² Јустинијан, според Прокопиј, во Константинопол бил претставен со јаболко и крст над него како *crucifix*, Види, Roger Crowley, Constantinople, The Last Great Siege 1453, Faber and Faber London, 2006, 5

⁸⁶³ Види, Joan L Roccosalvo, The Black Madona of Mosnerrat, The Institute of Sacred Architecture, on line burimi: http://www.sacredarchitecture.org/articles/elegance_personified/ “Црнкињата од Монсерат е претставена на слика, но и во печатење со топка (сфера) во десната рака. Види, <http://allaboutmary.tumblr.com/image/116223816022>

⁸⁶⁴ <http://allaboutmary.tumblr.com/post/126626201847/a-vintage-lithograph-of-the-black-madonna-of>

⁸⁶⁵ <http://allaboutmary.tumblr.com/post/134931954382/a-vintage-lithograph-of-our-lady-of-loreto>

⁸⁶⁶ Zefi, 176

⁸⁶⁷ Anto Bakovic, Госпа Црна Гора, во: Glas Koncila, 18/1968, Zagreb, 1 септември 1968, 8-9; Zefi, 177

Но, била токму Црногорската Госпа од Летница со нејзиното обожување речиси фетишистичко која одиграла централна улога во одржувањето на католицизмот во овој дел на маргините на католичкото присуство на Балканот. Таа ги обединила сите албански и хрватски католици (можеби порано и Сасите) но, дури повеќе, таа имала огромна важност за одржување на католицизмот во еден поширок периметар од парохијата, одржувајќи жива до дваесеттиот век една католичка и криптокатоличка популација од Урошевац до Ѓџилане и понатаму, многу од кои исчезнале со тек на времето.

Додека, што се однесува до обожувањето на нејзиниот имиџ, слава и поклонение (ацилак), таа имала примарна улога во привлекувањето и зачувувањето на католицизмот во регионот.

Интересна е и епизодата на соочување со обидите за реформа, кога католиците на Летница заедно со тие од Јањево, Новобрдо и Трепча испратиле писмо до папата за обвинување на инфилтриран лутерански свештеник низ нивните цркви и парохии.⁸⁶⁸ Инфилтрираниот лутерански свештеник останал 6 месеци, според ова писмо, и пропагирал реформа, одржал миси и покрстил деца и успеал да ги збунува, додека да биде откриен.⁸⁶⁹

Ова било само една епизода, но се случила во 1578 година, во времето кога протестантизмот започнал во Германија и Европа. Меѓу потпишаните на оваа петиција, со која се барало да се врати католичкиот свештеник сакан од заедницата или тој да добие повисоко звање,⁸⁷⁰ од потпишаните од Летница биле Стеја Нелин и Јован Јовановиќ.⁸⁷¹

⁸⁶⁸ *Ciro Giannelli, Documenti inediti sullo statoalcune comunita cattoliche della Serbia meridionale nel 1578, Ricerche Slavistiche, 1953 според Atanasije Urošević, Iz života katoličkih gradana Janjeva, Letnice, Novog Brda i Trepcu u XVI veku, Glasnik Muzeja Kosova, Pristina, 1956, 239-244*

⁸⁶⁹ Не се знае колку ова писмо зборува за лутеранскиот свештеник или ги критикува католичките свештеници кои не ги сака заедницата. Писмото, всушност е петиција за лобирање на друг кандидат, Марјан Брајановиќ, Урошевиќ, *Iz života katoličkih gradana Janjeva...* 240

⁸⁷⁰ Станува збор за свештеникот Марјан Брајановиќ, кој според потписниците на писмото успеал да ги врати во католицизам превртените во православни и кој оставил многу добар впечаток во заедницата за 7 години добивајќи авторитет и кај православните и кај турските власти. Всушност, ова било петиција организирана со која се барало Брајановиќ да ја добие функцијата на архиепископ на

Всушност, ова сигурно не било причина што Светата Столица по Конзилиумот на Тренто и со контрареформските политики почнала програма на широко поддржување на католиците во Балканот. Споредено со другите простори во Европа, каде папството било во контакт со Османлиите кои го контролирале Балканот по Договорот на Константинопол, приодот на Светата Столица по Конзилиумот на Тренто и промовирањето на Конгрегацијата на Пропаганда Фиде, се двоумела, од амбициозните планови за антиосманлиска кртсоносна војна, па сè до очајните обиди за одржување на католицизмот на Балканот под Османлиите. Овој предел, како и други предели каде силно се реализирале целите на Конзилиумот на Тренто, ја виде огромната улога на језуитите. Папските посетители, повеќето језуитите, и програмата на мисијата ѝ дало на Светата Столица јасен приод за состојбата на католиците во Косово и на Балканот и таквото признавање било концентрирано и во образовните центри создадени исклучиво во периодот на контрареформацијата и посебно во Лорето (и друго), каде се подготвувале мнозинството на кадри за мисии и служби во овие балкански простори. Во склоп на целите за поширок приод на контрареформацијата започнала и една програма на издавање на книги на локалните јазици за да се шират повеќе. Но оваа цел, комбинирана со периодот на хуманизмот, произвела и идиоми на јазиците на Балканот (обиди да се создадат *коини* и јазични стандарди), посебно словенски и хрватски и албански и ова влијаело на развојот на етнокултурната и преднационална свест во раниот модерен период.

Контрареформацијата, посебно преку језуитите, освен споменатите обиди, имале етаблиран приод во сериозниот спор со протестантската антидогма, која ја засновала својата критика, меѓу другото, и на обожување на имиците. Ова недвојбено ја поставило во центар улогата на Богородицата и нејзиното обожување. Ова посебно важело за Црната Богородица која со атракција и љубопитство е промовирана преку етаблирани контрареформски програми кои поттикнувале поклонение како „лек“ за обожување на имицот на овие богородици,

Бар или на Лежа. Бидејќи тие се обраќаа и на црквените власти во Дубровник, не е за чудење ако позади ова стоеше Рагуза, Урошевиќ, 239-240

⁸⁷¹ Urošević, Iz života katoličkih gradana..., 241

привлечните црковни полифонии како литургиите на Лорето, егзорцизмот вршен преку Црната Богородица, па сè до користење на модерните техники на времето како печатење на хартија на ликови за промовирање на Црната Богородица од разни места во Европа.

Една географија на распространувањето на Црната Богородица ги вклучува и граничните региони на острата верска битка помеѓу католицизмот и протестантизмот, како што била граничната Баварија. Во посебни простори како Полска, познатата Црна Богородица на Честоховна била во работ на распространувањето на католицизмот и границата со православието и унијатот.

Исто така, Црната Богородица на Косово е на источниот крај на католицизмот каде оваа оаза се граничи со православието и исламот.

Црната Богородица на Летница дели многу нешта од проектот на црните богородици на контрареформацијата: таа ги има особеностите на појава и чудесното појавување; одбивање да се премести од избраното место; ги казнува тие кои ја потценуваат; нејзе ѝ се пееле литургии истите како во Лорето; има имиџ на статус на бебето Исус и нејзино црно појавување; држи јаболко како знак на орбита, топка која симболизира универзум; има датум на поклонение кој во нејзиниот случај привлекува не само католици.

Всушност, Црната Богородица на Летница, слична на многу други Црни Богородици, посебно тие во Франција, делат паралела на рано обожување, во поглед на трансформација на култот (Деа Дарданика). Во Франција во многуте култни места на Црната Богородица постоела поранешна традиција за обожавање на келтски и гатско-римски божества. Најновите студии го подигнале прашањето на Црната Богородица на мултидисциплинарно ниво и предлагаат рана поврзаност на култот со други женски божества од *Mater dei*, египетски Исис, Анис, или Сибека, Деметра, грчко-римската Дијана.

Како и да е, Црната Богородица на Летница доби друго значење во периодот на контрареформацијата. Црната Богородица на Летница во Косово е дел од ова

улога која ја добила со контрареформацијата етаблирајќи ја во една нова мисија на обожаване на нејзиниот лик.

Во случајот на Црната Богородица на Летница може да се каже дека таа одиграла улога на епицентар чувајќи ја жива оваа католичка оаза во нејзините крајности. Таа ги здружила разните етникуми внатре католицизмот, ги одржала живи и криптокатолиците и нејзината улога е многудимензионална, симболична и историска.

ЗАКЛУЧОК

Црната Богородица во Косово, на прв поглед претставува мала изолирана историска тема, но, всушност, се работи за една појава која се среќа низ целиот регион и пошироко.

Станува збор за појава која во време и простор дели многу заеднички работи кои се однесуваат на католицизмот, или христијанството пошироко, со преплетувањето на еден стремеж кој има длабоки претхристијански и пагански корени, но кој фактички открива една поврзаност која стана појава со широко паневропско и средоземно ширење и која за долго време придобила многу различни форми и особини. *Madona Negra*, *Vierges Noires*, *La Noire*, *La Morenita*, или *die Schwarze Muttergottes* - Црната Богородица продолжува да го привлекува вниманието на католичките и христијанските верници за многу векови вклучувајќи едно широко распространување низ западната католичка Европа и Средоземјето, па дури до еден дел од Централна Европа. Споредено со вкупното распространување на Богородичниот култ, храмовите на Црната Богородица биле реткост со ограничен број на култот, но можеби токму тоа направило почитта кон неа да биде и повеќе посебна. Катедралите на Чартрес, Богородицата во Рокамадур, Нашата Госпа (Богородица) во Алотинг, Нашата Госпа (Богородица) во Тиндари во Сицилија, Црната Богородица во Оропа во Пиемонт, Девицата од Монтесерат во Каталонија, Нашата Госпа (Богородица) на Ермита во Еинсиеделн во Швајцарија, Честоховна во Полска и многу други места, од самото средновековие, продолжиле да бидат место на поклонение (пилгримаж) од примарно значење кои влијаеле во европската историја и цивилизација.

Впрочем, соочувањето со појавата на Црната Богородица е илјадагодишна појава, но научното соочување со нејзе е релативно ново. Првите теории на објаснување се од XIX век кои обично ѝ приоѓаат нејзе или преку аксиденталното школо, за тоа дека е црна од надворешни фактори, хемиски или амбиентални, значи ненамерни.

Можеби на груб начин можеме да ги поделиме некои теории на објаснување на Црните Богородици:

➤ Теорија на случајност која не го придодава намерно црнилото на богородицата

➤ Доктринарна католичка теорија како автентичен Богородичен култ

➤ Синкретско-мултидисциплинарна, антрополошко-историска теорија.

Језуитот Карл Прум ја поставил основата на католичките објаснувања врз автентичното толкување на мариологијата, и откако изучил одреден број на дела кои ја објаснуваат поврзаноста помеѓу античките пагански божества и Светата Марија, донесе заклучок кој ќе се проследи во католичката литература, дека овие две појави не соодветствуваат. Тој мисли дека мариологијата, на ниту еден начин, не произлегува од паганските божества. Логиката на Прум е дека догмата на Марија не може воопшто да се заклучи од паганските претходници и ниту потекнува од нив, од простиот факт дека мариологијата како фундаментално основно начело го има *мајчинството* на Марија и овој е најголем аргумент кој ја поддржува целосната човечност на Исус, истакнувајќи го него.

Објаснувањето на Прум врз мајчинството на Света Марија како неприсоивно начело, стана основно толкување на христијанската мариологија.

Едно друго секуларно школо кое било воспоставено помеѓу двете светски војни кое доаѓало од огромната работа на мултидисциплинарни студии, ја поставило Црната Богородица во епицентарот на студиите во текот на XX век. Само во педесеттите години од XX век започна еден нов период, во сржта мултидисциплинарна, која во Црната Богородица видела нешто подлабоко. Така, нејзе ѝ се придале периоди од Јунг, а подоцна на архетипот на Матери Деи (Божја Мајка), на женското божество обожавано од првите човечки земјоделски заедници, до разните антрополошки периоди кои зборуваат за еден преживеан женски култ, трансформиран во ареалот на Средоземјето и евроазискиот регион низ различни периоди, која добила други атрибути по христијанството.

Така, група истражувачи со мултидисциплинарен период на компаративна антропологија и религија, во Црната Богородица виделе еден скриен клуч за минатото, потенцирајќи дека црното на Божјата Мајка не било целосно ненамерна. Оваа литература го гледа култот на Црната Богородица како продолжување на

претхристијанските индоевропски култови на божиците на тлото и земјата, кои често биле нацртани како црни. Оваа теорија во Германија имала корен во романтичното *Volkskunde* кое започнало со познатиот Јакоб, кое било развиено од францускиот историчар на уметноста Мари Дуран-Лефебр (Marie Durand-Lefebvre (1937) и фолклористот Емил Салиен (Emile Saillens (1945), кое кулминирало посебно со објасненијата на американскиот антрополог Леонард Мос (Leonard Moss), кој заинтригиран од оваа појава, како војник во Втората светска војна во Италија, ги бранел истите ставови на една научна конференција во 1952 година во САД, а ова не ги оставило воопшто индиферентно слушателите. На ова толкување секако треба да се придодаде и трудот на Иан Бег (Ian Begg) и Стефен Бенко (Stephen Benko), кои се воспоставија како авторитети од ова школо на објаснување, до феминистичката историчарка Лусија Кијавола Бирнбаум (Lucia Chiavola Birnbaum), која оваа појава се труди да ја објасни како „метафора за памтење“ на една терацентрична духовност врз хипотезата дека пред христијанските верувања се зачувани во народна култура.

На оваа линија, Гамбутас во илјадагодишниот култивиран имиџ на божиците на керамика гледа една претходница на една европска култура, која се распространувала од Италија, на Балканот и Анадолија, вклучувајќи ја тука културата и на Старчева и на Винча, каде се вклучува и претставителната Божица во трон од Косово и многу други културни реликти на Винча на Балканот, Србија и Македонија и друго. Оваа основна милениумска култура сочувана во над илјада разни копии низ цела Европа и Мала Азија, уште од познатата Венера на Вилендорф и многу слични имиџи насекаде низ Европа, одразуваат еден основен дамнешен преткулт, од кој произлегле европските култури: минојската, грчката, етрурската, баскиската, келтската, германската и балтичката.

Посебен сегмент на Богородицата бил токму Црната Богородица. Таа го вклучи женскиот имиџ кој за синкретистите и антрополозите и културните научници, па дури феминистите, бил еден од примордијалните базични аспекти на едно од најстарите човечки општества. Таа за научниците и мултидисциплинарните толкувачи била тенката поврзаност на времињата и верувањата, на разните женски божества од Исис, Деметра, Сибела, Дијана, божествата на првите земјоделски

заедници во Анадолија или Блискиот Исток, но и на келтските и галско-римските божества.

Историски, духовноста на Марија е покажана во Книгата на Откривањето и подоцна во делата на Мала Азија, каде христијаните биле почувствителни пред почитта кон жената, поради улогата на Сибела во дамнешната верска историја на Мала Азија, каде соединувањето помеѓу божественото и човечното беше проминентно. Мајчинството на Марија (како основно начело на мариологијата) од друга страна, доаѓа од *Magna Mater* и 'Мајката на Господ' како опис на одредени божици. И тука влијанието на Сибила е воочливо, бидејќи од сите други римокатолички божици само таа е насловена како 'Мајка девица', затоа и Бенко мисли дека токму оваа тенка нитна била таа за христијанскиот имиџ на мајките девици на Господ.

Како што истакнува и авторот Мири Рубин во еден нејзин мултидисциплинарен приод, имиџот на Марија уште од почетокот бил допирна точка на јудеизмот, христијанството и паганството, па подоцна во средновековието станал „глобален“ имиџ, кој дошол и го зазел јавниот и интимен простор.

Црните Богородици како паневропска појава на католичкиот свет како што видовме се распространуваат од западот: Каталонија, Франција, Аварија па сè до Централна Европа во Честоховна, Полска. Една од најисточните точки на распространување на култот на Црната Богородица е во скопски Карадак, во Летница. Таа привлела внимание како најисточна точка на распространување на овој култ.

Како што видовме постојат многу теории, приоди и обемни литератури за потеклото на култот на Црната Богородица, но како предмет на научно и академско интересирање започнало во XIX век.

Во нашето сегментно проучување на Црната Богородица на Карадак се потрудивме условно да ги извадиме следниве паралели:

- Келтски или подобро кажано галско-римски;
- Од контрареформацијата.
- Или нивната преплетеност како комплементарна?

Во многу места на воспоставениот култ на Црните Богородици во Франција, посебно во Chartres, Rocamdaour, Le Puу и многу други места кои се познати како најпретставителни, во основата постоел поранешен келтски култ, или еден вид на симбиоза пренесена од галско-римските култови кои преживеале до присвојувањето на христијанството. Овие култни места со долга традиција за заедниците, изгледа се пренесени во новите услови. Според Маркале постои една добра усогласеност помеѓу христијанските традиции и келтската митологија која ги изедначува Девицата на друидите и Богородицата на христијаните. Всушност, доста од поважните традиционални култни места во Франција на Црната Богородица како *La Vierge de Sous-Terre* во Chartres, Rocamadour, Notre Dame le Puу, идр., се токму стари култни места на раните Келти, всушност галско-римски. Разликата помеѓу овие култови како „келтски“ или „галско-римски“ е важна, бидејќи покажува опстаната трансформација на култот под римска покривка која го етаблира привремено, но, и го надоврзува со христијанството. Без еден посредник како Рим, врската на паганството со христијанството би била тешка.

Во случајот на Црната Богородица во територијата на денешно Косово, или на античка Дарданија, во близокост се наоѓа и добро воспоставениот култ на Деа Дарданика, во блиското село Смира во Витина. Всушност, Деа Дарданика било култ со распространување во овој дел од Балканот, со пронајдоци од Куршумлија во Србија, па сè до Речка, Добрословени, Романија. Но, најголемите откритија на Деа Дарданика се концентрирани на територијата на денешно Косово, од Смира во Витина, Гламник во Подујево, Муниципиум ДД во Сочаница, каде освен епиграфски споменици и разни олтари, се пронајдени и римски пари со нејзиниот лик.

Според некои автори *Деа Дарданика* не треба да подразбира персонификацијата на една Божица на провинцијата Дарданија, туку една дарданска божица, значи како *Deae Patriae*.

Има други кои го мислат спротивното, дека станува збор за еден вид службено божество кое нашло следбеници влавно кај делот на локалните службеници во римска служба, кои се воедно и главните дедиканти на постоечките епиграфски пронаоѓања, главно во Дарданија и Мезија. Додека, прашањето на

парите познати како *dardanici* со појавата кај женските божици, треба да се надоврзат со рудниците и како *Terra Dardaniae*. Како и *Terra Histria*, *Terra Dacia*, *Terra Britanica*, но и на сличните римски провинциски божици како *Dea Britaniae*, и др.

Како и да е, за нашата тема е помалку важна од каде потекнува култот на *Deae Dardanica*, важно е, дека географијата, влијанието и распространувањето на култот биле на доста проширена реалност и тоа во две категории: време, значи стара антика кога Дарданија дошла во прв контакт со христијанството; и простор: црквата во Летница каде е поставена и почитувана Црната Богородица, Црногорската Госпа не подалеку од 10 километри од каде е најден најпретставителниот олтар на *Deae Dardaniae*.

Понатаму, во Косово е и најголемата концентрација на остатоци и присуство на Деа Дарданика.

Од друга страна, раното христијанство е многу етаблирано во Дарданија, каде постоело добра организирана хиерархија и каде високиот свештеник на Дарданската црква документирано учествувал во многу активности, од првите христијански конзилиуми па се до разните доктринарни дебати. Понатаму, во ова територија подоцна се наоѓала и Јустинијана Прима и Јустинијана Секунда, има многу палеохристијански базилики, места за покрстување и разни христијански култни објекти, кои доаѓале уште повеќе до израз со последните археолошки откритија.

Воспоставениот култ на Деа Дарданика, па дури и како семеен култ на семејството на Константин Велики, преживеал во доцната антика до појавувањето на раното христијанство и тој е доста присутен со многу докази, како многу познатиот олтар на Деа Дарданика во близина на црквата на Црната Богородица во Летница.

Таквата галско-римска паралела со култните места на најважните катедрали на Црната Богородица во Франција сега се веќе документиран и претставени во голем број книжевни дела.

Впрочем, Летница била една средновековна населба, кој била поврзана со католиците преку една мешана католичка заедница: уште од германските Саси, професионални рудари кои биле во многу места на Балканот, потоа раната хрватско католичка заедница (од Дубровник или други места во Далмација и Босна) и таа на албанските католици, кои опстанале како католици, и како јавно изјаснет, или како криптокатолици, која означува една појава, исто така, поврзана со односот кон Црната Богородица, која одиграла централна улога во опстанокот на оваа католичка оаза, опколена со православни и муслимани.

Всушност, со време, дамнешното минато на Црната Богородица во христијанството добила други димензии. Објаснувањата за обоеноста или нејзиното аксидентално црнило добило друго значење во доцното средновековие и поновото време, кога дошло до еден од најголемите судири на христијанството во Европа: помеѓу католицизмот и протестантизмот. Тогаш при мобилизација и против-мобилизација на едни кон други во толкувањето на христијанството, прашањата како култот на Марија, имиците, поклонението, сакраментите и доктринарните толкувања станале централни во спротивставената и пропагандистичка војна за тоа кој го имал правото на подостојно толкување. Маријанскиот култ станал центар на оваа дебата и оваа ја вклучило и Црната Богородица во овој меѓухристијански судир. Црната Богородица станала мобилизирачки култ на обожаване и поклонение токму во границите на овој судир и нејзината географија се чувствувал од Баварија, каде се судрувале католицизмот и протестантизмот, или до Честоховна во Полска, каде Црната Богородица станала национален симбол, токму каде што имало друг судир помеѓу католиците, православните и унитаризмот.

Голема улога во јасното поврзување помеѓу контрареформацијата и Црната Богородица имале језуитите и токму нивниот основач Игнацио де Лојола, кој силниот духовен мотив за силно враќање кон католицизмот го добил во храмот на Црната Богородица, во Монсерат во Каталонија. Језуитите биле тие кои преку синцирот на колеџи ја создале основата за стриктна католичка едукација низ цела Европа и подоцна со прекуокеанските мисии кои се поврзале насекаде со Црната Богородица.

Впрочем, Црната Богородица била еден од инструментите од големиот арсенал на контрареформацијата во соочување со сериозните обвиненија на протестантизмот, кој забележал голем успех во северните и западни делови на Европа. Така не само недостатокот на дисциплина на свештениците и скандалите, туку и сакраментите, имиците, литургиите и поклоненијата, сите станале јасни знаци во овие безмилосни верски битки. Во овој судир, прашањето на имиџот, посебно на Марија станал централен во оваа дебата и препознатлива и значајна точка, Нејзин дел, посебно стана Црната Богородица, која во народната имажинација стана нешто посебно, обожувано и митско, речиси на ниво на фетиш. Црната Богородица се надоврза со еден друг стимулиран инструмент, тој на поклонението. Црната Богородица на Алтотинг била класичен пример на култно место кое преку поклонението, пред тоа и со чудотворноста како прифатено чудо, го привлечло вниманието на народот. Беше Контот Албрехт тој кој со своите фантастични подароци ја врати славата на Алтотинг, бидејќи таму се извел спасувачкиот егзорцизам за неговата жена *Anna von Bernhausen* од познатото благородно семејство *Fugger* од Аугсбург, следната баварска контеса. Егзорцизмот бил изведен од Канесио, еден од централните полемичари против реформацијата.

Подоцна, на поклонението се гледало како „духовен лек кон еретичкиот отров“ и лоретанската литургија, славната полифонија, биле придружен ритуал во многу од овие култни места со Црни Богородици, од основниот инспиративен модел на Лорето, со „Светата Куќа“ на Божјата Мајка, до Алтотинг или Летница.

Свештеникот *Martin Eisengrein* во своето дело, *Unser liebe Fraw zu Alten Oeeting* бранејќи ја идејата на Црната Богородица од Баварија допрел во сржта на една слаба точка на народната перцепција на протестантизмот.

Ова се вршело и со една умна црковна политика на баварските принцови, кои наместо далечно и скапо поклонение како во Рим или Лорето, каде се наоѓал еден традиционален култ на Црната Богородица, правеле еден вид на територијална сакралност на блиско и локално култно место. Во корените на овој факт било самото Лорето, кое сега веќе станало пренослив култ насекаде за мобилизација во

битката за територија и верници во однос на протестантизмот, посебно во Баварија, но и во Централна Европа.

Језуитите биле структура преку која на енергичен и систематски начин се вршеле контрареформска политика, која ја користела Црната Богородица како привлечен култ.

Језуитите одиграле важна улога и на Балканот преку прифаќање на тамошните околности, но често и преку папските или шпанските кралски амбиции, со некоја авантура на востание на балканската територија, каде таканаречената „венецијанска Албанија“, поради крајбрежјето и христијанскиот население, се гледало со интерес за понатамошен балкански продор против Османлиите. Во овие амбициозни планови, некогаш фантастични, имало прст и самиот Ватикан, кој го инструментализира далматинското свештенство за обид за сехристијанска крстоносна битка. Ова подразбирало дијалог и договор со тогашните православни сили, посебно Русија. Една сехристијанска мобилизација против Турците значело и нова глобална политика не само кон исламот, туку и кон самото христијанство- или христијанско соединување под супрематија на папата, Светиот Татко. Ова, некогаш, посебно по Унијата на Брест, не секогаш наоѓало поддршка кај православноста население. Внатрешноста на Балканот под Османлиите се однесувала на една демографска реалност која имала поголема православна тежина. Со други зборови, папската политика на контрареформацијата во однос на Балканот се балансираше и од овие параметри. И тие се случувале кон крајот на средновековието и почетокот на новото време, кое прифатило еден друг геополитички и културен приод. Како таков, тој имал важни историски ефекти во овој дел од Балканот.

Влијанието на одлуките на Конзилиумот на Тренто поврзано со стимулацијата на преводите на разните етникуми, имаше директно влијание кај Хрватите, но и преводите воопшто на словенски јазици. Катехизмите биле првите изданија кои имале влијание од ова политика.

За разлика од оваа прва фаза на претставување на катехизмите на хрватски јазик, кои биле преводи на познатите автори од контрареформацијата, било една

друга ситуација која означила втасување и јазично достигнување во хрватската книжевност, со првиот катехизам кој произлегол како оригинално дело, изворен катехизам. Негов автор бил Александар Комуловиќ кој во 1582 година во печатницата *Zanetti* го испечатил, *Nauch chrastianschi za slovignschi narod*. Комуловиќ бил еден дипломат на папските тајни мисии кој имал задача да организира антиосманлиска крстоносна војна преку сехристијански фронт вклучувајќи ја и православна Русија. Комуловиќ бил еден од првите посетители на Ватикан во овој дел од османлискиот Балкан, вклучувајќи ја и Летница, каде Комуловиќ и другиот језуит Раѓио предлагале отворање на еден католички колеџ. Комуловиќ се задржал подолго време во Полска, каде што се наоѓало и другото најисточно култно место на Црната Богородица од Честоховна во Јасна Гора.

Комуловиќ бил впрочем претходник на панславизмот, од серијата на далматински католички свештеници (Криѓаниќ, Прибојевиќ, Кашиќ, и др.) кои дејствување во постојниот дух под влијанието и на хуманизмот и ренесансата, создавајќи преднационални или супранационални идентитети. Во ова имало влијание посебно контрареформацијата, која во случајот на Балканот имал додатна сложеност во ангажирање повеќе од соочување со протестанитизмот. Еден од тие неизбежни сегменти било образованието, посебно во Илирскиот колеџ во Лорето и околу, кој како последица имал потреба од печатење на книги на разбирлив јазик за балканските народи и стимулирање на дебатата за „коине“, стандарден пишан јазик кој станал интересен нуспроизвод на целиот овој дух со јасни идентитетски и културни примеси. Додека ова кај хрватските кадри поттикнало поширока издавачка дејност таа создала и први струи за една пансловнеска супранационална идеологија, за која познатиот полски истражувал Халецки се изразува како за „ренесансно потекло на панславизмот“.

Од друга страна, кај албанското католичко лоби ова произвело друг резултат.

Тројната јазична политика, духот на контрареформацијата, Пропаганда Фиде, Илирскиот колеџ, *Tipografia Polyglotta*, посебната печатница со можност за адаптирање на графеми и разни видови печатни букви, сите овие биле околности

кои овозможиле образување и создавање на албански католички кадар под Османлиското Карство кој им овозможил на некои генерации на свештеници интелектуалци да го постават зачетокот на пишување на албански и подигнување на јасен идентитет, но, посебно католички. Мазреку, Буди, Барди, Богдани и др., биле високите албански свештеници формирани Албанци како производ, на контрареформацијата, кој се идентификувала како „различен“ во однос на католичкото словенско далматинско лоби. За разлика од овој другиот, кој можел да има поширока основа на јазична и етничка идентификација, албанскиот немајќи таква можност, се свртел силно кон ортодоксниот католицизам „mainstream“ на контрареформацијата, и преку создавање на свештенството, образување на свештенството, издавања на мајчин јазик, како можности кои ги давал тројниот дух, успеало да има историско влијание врз создавањето на националното чувство, на националната претпреобразба. Во овој поглед, како што истакнува и унгарскиот проучувач Молнар, католицизмот во северна Албанија и посебно во Косово, создава едно кредо на идентитетот, кој силно бил прекинат од епилогот на австро-турската војна во овие предели во крајот на XVII век.

Црната Богородица во Летница споделува многу нешта со црните богородици на контрареформацијата: таа ги има истите особини на појавување и неочекувано наоѓање; ги казнува тие кои ја потценуваат; нејзе ѝ се пееле истите лоретански литургии; го има имиџот на статуетата на бебето Исус во својата црна мистериозна појава, држи јаболко како знак на орбита, сфера (топка) која симболизира универзум; има нејзин датум на поклонение, кој во нејзиниот случај привлекува не само католици, туку и припадници на други религии.

Богородицата на Летница во себе содржи сложени слоеви. Хипотезата на поврзаноста со поранешниот почитуван античкиот култ во нејзина близина, како *Деа Дарданика*, доста етаблирана територијално и документирана со документи, а повеќе со откритија сè уште во развој, всушност не создава некоја чудност само за оваа Црна Богородица. Има многу култни места во Европа каде Црната Богородица се појавува во близина на некој антички женски култ или божество, претхристијанско во разни форми, уште од египетскиот Озирис, келтскиот Анис, Дијана, Артемис, грчко-римската Сибела.

Црната Богородица во Косово била една од најисточните точки на распространувањето на католицизмот на Балканот и допирна точка на католицизмот со православието и исламот, кој веќе му се заканувал и за христијанството во вој дел од Европа.

Впрочем, самото чудно опстанување на Црната Богородица на оваа источна крајност на католицизмот е всушност опстанок на една католичка оаза во овој дел на Балканот.

Контрареформацијата била интересна епизода и за балканските католици, бидејќи ги донела со себе и првите искри на пишување со национални идиомы, словенски, хрватски и албански. Првите преводи поттикнати од катехизмите биле како први обиди на националните книжевности, посебно хрватската и албанската. Но тие биле обид за соединувачка мобилизација против Турците и потреба за меѓухристијанско, католичко и православно, комуницирање, посебно преку специјалните пратеници на папата, кои како Далматинци и Словени во себе ги вклучиле и првите пансловенски идеи, во тежнеење за политичко антиосманлиско и антимуслиманско здружување.

Всушност, Летница останала срцето на католичката оаза низ векови, нејзината аорта била токму во Црната Богородица, или како што се нарекувала на разни јазици, „Мајко Божја Летничка“, „Богородица Летничка“, „Црнагорска Госпа“, итн.

Поради сеприфатлива слава некогаш дури се нарекувала: „Мајка на многу народи и вери“.

Всушност, хрватската Летница заедно со другите три католички села биле еден вид оаза, од тоа што биле опкружени од: албански католички села, всушност „разнолики“ или криптокатолици, кои во австро-турските војни сигурно биле натерани да се откажат од католицизмот во јавноста и по многу перипетии се вратиле како јавно отворени католици; од Албанците муслимани; од православните Срби и подоцна и православните Македонци.

Но, токму Црногорската Госпа од Летница со нејзиното обожување речиси фетишистичко одиграла централна улога во одржувањето на католицизмот во овој

дел на маргините на католичкото присуство во Балканот. Таа ги здружила сите албански и хрватски католици (можеби порано и Сасите) но, дури повеќе, таа имала огромна важност за одржување на католицизмот во еден поширок периметар од парохијата, одржувајќи жива до дваесеттиот век една католичка и криптокатоличка популација, многу од кои исчезнале од време

Додека, што се однесува до обожувањето на нејзиниот имиџ, слава и поклонение (аџилак), таа имала примарна улога во привлекување и зачувување на католицизмот во регионот, со датум на нејзиното прославување со големо поклонение на секој 15 август.

Црната Богородица станала имиџ и програма која воспоставила една географија на присутноста токму во граничните региони на идеолошката верска битка помеѓу католицизмот и протестантизмот како во Баварија и Централна Европа, таа во својот простор добила друго значење, како во полско-рутенските гранични региони, каде Честоховна на Јасна Гора во Полска станала култ на националниот отпор. Исто така, Богородицата на Алтотинг, јасно поврзана со Богородицата од Лорето, станала заштитнички култ на баварските принцовски династии со широко влијание. На оваа линија, Летница одиграла друга улога. Останувајќи католичка оаза која преживеала, таа го означувала најдалечното присуство на границата со православието и исламот.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

А) ИЗВОРИ:

Archivio Segreto Vaticano, S.Congr.Concilii, Scopiens, vol.728, *Kanonska Vizitacija 1706*,

Archivio storico della Congregazione per l'Evangelizzazione dei popoli o "De Propaganda Fide" (ASCPE):

Arthur Evans, Antiquarium research in Illyricum, Part III-IV, Westminster, 1885

ASAV, S, Congr.Concilii, Relationes, Vititaciones ad limina, Sapien, vol.1728, *Izveštaj iz 1731 godine.*;

ASCOF, SOCG, vol.670, f.43rv; Zefi, 33, f.68

ASCPE, SOCG, vol.428, ff. 449, 450, 451v;

ASCPE, SOCG, vol.462, f.179tv.;

ASCPE, SOCG, vol.593, f.52r; Zefi, 32, f.60

ASCPE, SOCG, 472, ff.233r-255v;

ASCPF, SOCG, an.1633, vol.236, ff, 271-272

ASCPF, SOCG, vol. 471, f.42r, *Kanonska vizitacija 1747 godine.*;

ASCPF, SOCG, vol.309, f.122v

ASCPF, SOCG, vol.309, ff.57 r-64, dhe ff.53r-56; Zefi, 24m f,20

ASCPF, SOCG, vol.4

ASCPF, SOCG, vol.715m f240; Zefi, 34, f.74

ASV.S. Congr.Concilii, Scopiens, vol.728, *Kanonska vizitacija 1707*;

ASV.S.Congr.Concilii, Reltiones, Vititaciones ad lmina, Scopiens, vol.728, *Izvjestaj iz 1731 godine.*

ASV.S.Congr.Concilii, Scopiensis, vol.728, *Izvjestaj iz 1739 godine*

ASV.S.Congr.Concilii, Scopiensis, vol.728, *Kanonska vizitacija 1722*;

ASV.S.Congr.Concilii, Scopiensis, vol.728, *Kanonska vizitacija 1725*

Blancus, Franciscus.] *Georgius Castriotus Epiroensis vulgo Scanderbegh, Epirotarum Princeps fortissimus, ac invictissimus Suis et Patriae restitutus. Per Franciscum Blancum De Alumnis, Collegii de Propaganda Fide Episcopum Sappatensem, et Sardensem,*

necnon Pulatensium, aliorumque Albaniae Populorum Administratorem. Venetiis: Typis Marci Ginammi, 1636

Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g.1623. i 1624, *Starine JAZU*, knjiga XXXIX, Zagreb. 1938

Cerva Tubero, *Commentariorum de temporibus suis libri XI* (ditio princeps, 1603)

Concilli i ZÉUT ‘SCCIPNIIS” Bot. III N’Rom, me setamp T’ Cuvenit S. T’ PROPOGANDS, 1878 – FQ XI;

Corpus Cristorum Ecclesiasticorum Latinorum, 35/1, 218-223, ep.79;

Dušanka Bojanić, Sultanska akta izdata na zahtev Dubrovačke republike od 1627. do 1624. godine (Dubrovački defter br. 3), *Miscellanea*, Mešovita građa, X, 1982, Historijski Institut- Beograd, Beograd, 1982, 74-75

E.Fermendžin, *Acta Bulgariae eccleastica ab a 1565 usque ad an. 1799*, MSHSM, XVII, Zagrebaie 1887

E.Fermendžin, *Isprave god. 1579-1671 tičuće se Crne Gore i Stare Srbje*, *Starine JAZU* XXV, Zagreb, 1892, 12

Eusebius, *Historia Ecclesatics* III, 1, 1. PG 2, 216;

Ferdo Sisic, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Srpska Kraljevska Akademija, Beograd-Zagreb 1928

Fermendžin, E, *Prilozi k poznavanju diplomatskog poslanstva leksandra Komulovica medju Slovene od goidne 1593 do 1597*, *Starine*, Zagreb, Jugoslovenska Akademija Znanosti Umjetnosti, XXXVI, 1918

Franjo Rački, „Izvjestaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i staroj Srbiji.“ *Starine JAZU* 20 (1888): (50–156);

G.Adae, *Directorium ad passagium faciendum per Philippum regnem Franciae in terram sanctam anno 1332*; *Spomenici na srendevkovnata ponovata istorija na Makedonija II*, Skopje, 177, 617

Guilielmo [Wilhelm] Gumpfenberg, *Atlas Marianus: Quo sanctae Dei genitricis Mariae imaginum miraculosarum origines duodecim historiarum centuriis explicantur* (Munich, 1672).

H.Geizler-H.Higenfeld-O.Cuntz, *Patrum Ncaenorum nomina latine greace coptice syriace arabice armenice*, Lipsiae MDCCCXCVIII, 5, 51 56;

Hierocles, Synecdemus: „Provincia Dardaniae sub preside, urbes 3: Scupom metropolis, Merion, Ulpiana“, rec. Bekkerius., Bonnae, 1848, 393;

http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2016/01/14/kuvendi_i_arb%C3%ABrit_dhe_mbrojta_identitetit_komb%C3%ABtar_e_fetar_t%C3%AB/sq-1201032;

Ignatius of Loyola: The Spiritual Exercises and Selected Works, Paulist Press, New York, 1991,

Injac Zamputi, *Dokumente të shekujve XVI–XVII për historinë e Shqipërisë*. Vol. I. (1507–1592). Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1989,

Injac Zamputi, *Dokumente të shek.XVI–XVII për historinë e Shqipërisë*, Akademia e Shkencave të RPS Shqipërisë, Instituti I Historisë, Tiranë, 1990

Ivan Golub. „Neki arhivski materijali o ustanovima sv. Jeronima u Rimu.“ *Historijski zbornik* 23–24 (1970–1971): 347–361, 350–352.

J.D.Mansi, *Sacroecum conciliorum nova et simlissima collection*, 53 vol., Florentinae-Venetiis-Parisiis-Lipsiae 1759-1927, VIII, 256-257,

J.Yomic, *Gradja za istoriju pokreta protiv turaka na Balkanu krajem XVI I pocetkom XVII veka*, *Zbornik za Istoriju i knizevnost srpskog naroda*, drugo odeljenje, Knjiga VI, Beograd, 1933

JÁNOS M. BAK, URSZULA BORKOWSKA, GILES CONSTABLE, GERHARD JARITZ, GÁBOR KLANICZAY, CEU, Budapest-New York, 2006

Johann Rabus, *Christlicher und wohlgegründeter Gegenbericht von Mirackeln und Wunderzeichen*(Dillingen, 1572, 1573).

Jovan Radonić, *Rimska kurija i južno slovenske zemlje od XVI do XIX veka*. Beograd, 1950, 638-639

Jovan Radonić, *Rimska kurija i južno slovenske zemlje od XVI do XIX veka*. Beograd, 1950, 638-639

Justinian, Nov.XI, CXXXI, cap 3, G.E. Heimbach, *Basilicorum t, I, liber V, tit. III*, , Lipsae 1833

K.Draganović, *Izvešće apsoltskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srjemu, Slavoniji i Bosni g.1623 i 1624*, *Starine JAZU XXXIX*, Zagreb, 1938, 2

Kasic, Bartol: *Institutionum linguae Illyricae libri duo*. Romae, apud Aloysium Zannettum, 1604 (pretisak Köln—Wien 1977, CD Zagreb 2001; (prevod na hrvatski, Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige. Zagreb 2002, Zagreb—Mostar 2005).

Kasic, Bartol.: *Istoria loretana od sfetae kuchiae Bogorodicinae*. U Rimu, pri Bartolomeu Zannettu, 1617.

Kasic, Bartol.: *Nacin od meditationi i molitvae koyase cinij pametyu nascom*. U Rimu, polak Bartolomea Zanetta, 1613.

Krunoslav Draganovic, Izvješće aposltoskog vizitatora Petra Masarechija o priikama katolickog naroda u

Ludwig Rabus, *Der Heyligen auberwöhlte Gottes Zeugen, Bekennern und Martyrern*, 8 vols. (Strasbourg, 1552); ribotuar si, *Historien der Martyrer*, 2 vols. (Strasbourg, 1571).

Marbach, *Von Mirackeln und Wunderzeichen*; Ludwig Koch, *Jesuiten-Lexikon* (Paderborn, 1934),

Marko Jačov, Spisi Kongregacije za propaganda vere u Rimu o Srbima 1622-1624, I, Beograd, 1986,

Martin Eisengrein, *Unser Liebe Fraw zu Alten Oeeting* (Ingolstadt, 1571), fol.126-127

Mauro Orbini, *Il regn gli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni*. Historia di don Mauro Orbini rauseo, abate melitense. Nella quale si vede l'origine di quasi di tutti i Popoli, che furono della lingua SLAVA. Con molte &varie guerre, che fecero in Europa, Asia & Africa; il progresso dell'Imnperio loro, l;antico culto, & il tempo della loro conversione al Christianesimo. E in parrticolare veggnosi I successi de'Re, che anticamente dominarono in DALAMTIA, CROATIA, BOSNA, RASSIA, & BULGARIA. (In Pesaro, Appreso Girolamo Concordia, MDCI).; Mauro Orbini, *Il Regno de gli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni*, Pesaro, Apreso Girolamo Concordia, MDCI

Mrnavić Tomko, Ivan. *Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae, vulgo Marnavitiae Nissensis, per Joannem Tomkum, ejusdem gentis, collecta*. Romae: Typis Vaticanis, 1632.

P. Pierling- F.Racki, „L.Komulovica izvestaj I listovio poslansstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku“, *Starine*, Zagreb, Jugoslovenska Akademija Znanosti Umjetnosti, XIV, 1882.

Peter Canisius, *De Maria virgine incomparabili, et Dei genitricis sacrosanta*, (Ingolstadt 1577),

Pierling, P, Novi izvori o Komulovicu, Starine, Zagreb, Jugoslovenska Akademija Znanosti Umjetnosti, XVI, 184,

Procop.Caesar., De Aedificiis IV 1. VIZNJ I, 5455

Ptolemaeus III, , 4, rec.Bekkerus I., Bonnae, 184, 436

SCPE SC SERVIA, vol.1,f.11 rv;

SCPE, SC SERVIA, vol.1,f.11rv

Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Genreali (SOCG):

Tertulianus, Liber adversus Judeos, cap 6. Pl 2, 610-611

Thiener, A. Vetera Monumenta Slavorum Meridionalum historiam illustrantia, 2 vol, Zagreb, 1863-1875, II

THOMAE ARCHIDIACONI SPALATENSIS HISTORIA SALONITANORUM ATQUE PALATINORUM PONTIFICUM R, ARCHDEACON THOMAS OF SPLIT HISTORY OF THE BISHOPS OF SALONA AND SPLIT, CENTRAL EUROPEAN MEDIEVAL TEXTS, VOLUME 4, General Editors vol.220, f.717; F.Zefi, 24, f.19

Б) ЛИТЕРАТУРА:

A Short Catechism 1614, Edmund Lehmere Areflection of Certain Authors 1635, The Solar Press, 1973;

A. Belić: *Dijalekti istočne i južne Srbije*. Srpski dijalektološki zbornik 1, Beograd 1905.

A..Paparadopol-Keramevs, Изъсториѣ Охридскоѣ Ипекскоѣ патриархѣ, Византийскій Временникъ II, Санктпетербургъ 1896, 118-120

A.Deroko, Spomenici arhitekture IX-XVIII veka u Jugoslaviji, Beograd, 1964,

Aleksandar Jovanovic, Prilog proučavanju skulptura sa medijane, Niški Zbornik 9, Niš, 57

Alexander J. Fisher, Music, Piety, and Propaganda: The Soundscape of Counter-Reformation Bavaria, Oxford University Press, New York

Antal Molnár, The Catholic Missions and the Origins of Albanian Nation Building at the Beginning of the 17th Century, ekspozicija u okviru Konferencije o shengjergjor

nderkombwtare „Gjergj Kastrioti-Skenderbeu në 550 vjetorin e vdekjes“, Instituti Historisë, Prishtinë, 16 tetor 2018

ANTAL MOLNÁR, The Catholic Missions and the Origins of Albanian Nation Building at the Beginning of the 17th Century, ekspozë e lexuar në Konferencën për 550 vjetorin e Skenderbeut, Instituti Historisë, Prishtinë, 4

Anto Bakovic, Zoja Crna Gora. Glas Koncila, 18/1968, Zagreb, 1 shtator 1968, 8-9

Anto Bakovic, Zoja Crna Gora. Glas Koncila, 18/1968, Zagreb, 1 shtator 1968, 8-9

Anthony Allaria. „St. Peter Nolasco.“ The Catholic Encyclopedia. Vol. 11. New York: Robert Appleton Company, 1911. 22 Feb. 2013:

Aradi Zsolt, Shrines to Our Lady, New York, 1954

<https://udayton.edu/imri/mary/m/montserrat-black-madonna.php>;

<https://www.catholicculture.org/culture/liturgicalyear/calendar/day.cfm?date=2016-04-27>;

Atanasije Urosevic, 0 iscezlom selu Kumanovu na Kosovu, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, 1956

Atanasije Urosevic, Jedna zanimljiva molba dubrovackih gradjana sa Kosova papi Grguru XIII, Zbornik priloga filozofiji i nauci, Povodom 80-godisnjice rodenja akademika Dusna Nedejkovica, Posebna Izdanja, knj. DLI, Odeljenje Društvenih nauka, knj.91, SANU, Beograd, 1983, 259-263.

Atansije Urosevic, Iz života katoličkih građana Janjeva, Letnice, Novog Brda i Trepče u XVI veku, Glasnik muzeja Kosova i Metohije, 1956;

B.Pandžić, L'opera dell S.Congregazione per la popolazioni della Peenisola Balcanica centrale. Sacra, Congregationis de Propaganda Fide memoria rerum, vol.1/2 (1662-1700), Rom-Freiburg-Wien, 1971

Bartol Kašić, *Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige* 1. izd. Zagreb, 2002.

Begg, Ean *The Cult of the Black Virgin*, Penguin Book, 1985

Benko, Stephen *Virgin Goddess: Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology*, Leiden, New York, 1993;

Benko, Stephen *Virgin Goddess: Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology* (1993);

Bexheti, Nuri. *Der „Große Türkenkrieg“ und die Albaner. Die militärische Präsenz der Balkanvölker am „Große Türkenkrieg“*. Saarbrücken: Südwestdeutscher Verlag, 2009. 33–123.

Bogdani Pjetër, *Çeta e Profetëve*, Drita, Prizren 1997.

Carmelo Capizzi S. J., „I gesuiti italiani in Albania nei secoli XIX e XX. Abbozzo storico di un’impresa religiosa e culturale“, in *Le relazioni tra Italia e Albania*, Atti del Congresso di Ancona-Fabriano-Senigallia (30 gennaio – 1 febbraio 1992, Centro di studi sulla storia e la civiltà adriatica, Roma, 1993,

Caroline Petres, *The Black Madonna: Our Lady of Czestochowa*, St. Anthony Guild Press, 1962.

Caroline Petres, *The Black Madonna: Our Lady of Czestochowa*, St. Anthony Guild Press, 1962;

Chiavola Birnbaum, Lucia *Black Madonnas: Feminism, Religion, and Politics in Italy* (2000);

Cina Galland, *Longing for Darkness: Tara and the Black Madonna*, Pinguin Books, 1991

Clare Lapraik Guest, *The Understanding of Ornament in the Italian Renaissance*, Brill, Boston, 2015,

Crnčić I., *Najstarija povijest u krčkoj, osorskoj, rubskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji*, Roma. 1867, 111.

D.Bojanic, *Sultanska akta izdata na zahtev Dubrovačke republike od 1627-1642 godine* (Dubrovački defter br. 3) Miscallenea, Mešovita građa, knjiga X, 1982, Histrijski Institute-Beograd, Beograd, 1982, 74-75

D.Kovačević, *O Janjevu u doba srednjevekovne srpske države*, IG, br.1-4, 1952125

D.Kovačević-Kojić, *Priština u srednjem vijeku*, Istorijski Časopis, Istorijski Institut u Beogradu, XXII, Beograd, 1975

D.Rendic-Miocevic, *Problem romanizacije Ilira s osobitom obzirom na kultove i onomastiku*, Simpozijum o Ilirima, u anticko doba, Sarajevo, 10.12 maja 1966, Posebna Izdanja CBI/, Saraevo, 1967,

Darija Gabrić-Bagarić, *Jezik Bartola Kašića*. Sarajevo, 1984;

David Crook, Orlando di Lasso's Imitation magnificats for Counter-Reformation Munich, Princeton, New Jersey, 1957, 67

Diana Stabley, The decline in representations of the Virgin as mother in early post-reformation iconography, <http://repository.uwtsd.ac.uk/32806683-B955-458D-ADF9-ACBBB5888167/FinalDownload/DownloadId-79A05068FA9E6AA8F97A9765B3F4D1F6/32806683-B955-458D-ADF9-ACBBB5888167/409/1/DIANA%20STANLEY.pdf>

Dj.Orlov, Ruševine crkve u selu Stari Pusteni, Glasnik Skopskog Naučnog Društva, XV-XVI, Skopje, 1936, 324-326

Domagoj Maudnic, Vinko Prinojevic and Glory of the Slavs, CEU. 2003, https://archive.org/stream/VinkoPribojeviAndTheGloryOfTheSlavs/pribojevic_thesis_djvu.txt

Don Marjan Marku, Gjurmëve të martirëve të Karadakut, „Jeta Liturgjike“, viti II, nr.20, Gusht 2006,

Donál Ó Cathasaigh, The Cult of Brigid: A Study of Pagan-Christian, Syncretism in Ireland, në: She Is Black Because She Is Black, në Mother Worship: Theme and Variations. Ed. James J. Preston, University of North Carolina Press, 1982, 75.

Dr. Radosav J. Đurović, *Letnički govorni tip*, Vranje, 2000.

Dh. Shuteriqi, „*Marin Beçikemi dhe shkrime të tjera*“, Naim Frashëri, Tiranë, 1987, f.92.

E. Annati, The Writting on the Wall, Prehistoric Rock Paintings, UNESCO Courier, Primeval Art, Rock Paintings and Engraving, April 1998.

E. Dobruna-Saliu, Plastika decorative dhe figurative e gurit në Dardani gjatë kohës romake- Sepikrale dhe e kultit 1-2, Prishtinë, 2003-2005

Edi Shukriu, Hynasha Dardane, Dea Dardanicae, Akademia e Shkencave dhe e Arteve të Kosovës, Botime të veqanta CXXXVIII, Libri 47, 52

Edi Shukriu, Kisha e shën Prendës Prizren, Prishtinë, 2012.

Edi Shukriu, Studime për Dardaninë, Akademia e Shkencave të Kosovës, Botime të veqanta CLXIII, Seksioni i Shkencave Shoqërorë, Libri 56, Prishtinë 2016, 71

Edi Shukriu, Téo Labyrinths and Dardanian, Greek and Roman Relations by Dea dardanica's Monument, L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité: actes de Ve colloque international de Grenoble, (8-11 octobre 2008);

Elia Foster, Out of Egypt: Inventing the Black Madona in Image and Text, në: Studies in Iconography, Volume 37, Princeton University, 2016

Emil Ćerškov, Municipium DD kod Soćanice, Arheološko Društvo Jugoslavije, Priština Beograd, 1970

Exhlalae Dobruna Salihu, Altari i Deae Dardaniae dhe stacioni benificair nga Vendenisi, Iliria, XXXV,

Exhlale Dobruna-Salihu, Altari i Deae Dardanicae dhe stacioni beneficiar nga Vendenisi, Iliria, (2011) 35

F.Bardhi, Fjalor Latinisht-shqip 1635, ed.Engjëll Sedaj, Prishtinë, 1983, 22-24

F.Račkai, L. Komulovića izvještaji listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku, Starine XIV, Zagreb 1882, str. 83s; Pierling, Novi izvori o L. Komuloviću, Starine, XVI, Zagreb 1884,

F.Syla, Elemente të letërsisë gojore në veprën e Bogdanit, “Rilindja”, 2.IX.1989, Prishtinë, 12

Fancev, F., Marko Andrijić, zaboravljeni pisac 16. vijeka, u: »Zbornik studija A. Beliću«, Beograd 1921, (174–179)

Fehim Spaho, Turski rudarski zakoni, Glasnik Zemalskog Muzeja, XXV, Sarajevo, 1913

Francesca Coltrinari, Gli schiavoni e la Santa Casa di Loreto fra ‘400 e ‘500: la confraternita gli architetti, la mestranze e i materiali fra tradizioni storiografiche e verifiche documentarie, Ars Adriatica 7/2017 (181-194)

G. Gjini, Ipeshkvia Shkup Prziren nëpër shekuj, (ribotim) Drita, 2011,

G.Cvetković-Tomašević, Ulpijana, arheološka istraživanja u središtu i južnom delu antičkog grada, Saopštenja XV, Beograd, 1983;

G.Ferrari, La Chesa Ortodossa Albanese, në Oriente cristiano, an. XVIII, nr 4, Palermo, 1978,

G.Karović, H.Mehmetaj, Ulpijana, arheološka istraživanja, 1995 godine, GDKS, Beograd, 1996;

G.Ostrogoski, Pismo Dimitrija Homatiana Cv.Savi i odlomak Homatijanovog pisma patrijarhu Germanu o Savinom posvećenju, Svetogorski zbornik, knjiga 2, Beograd, 1938, 91-125

- G.Prinzing, Entstehung und Rezeption der Justinina-Prima in Mittelalter, Byzantino Bulgarica, Academe Bulgare des Sciences, Sofia, 1978, 269-287
- G.Santirelli, La Santa Casa di Loreto, Loreto, 2006, 276
- Gallileo, Belarmine and the Bible, Richard J. Blackwell, University of Notre Dame Press, 1991;
- Gazmend Shpuza, Veprat humaniste të Frang Bardhit shprehje e europianitet skenderbegian te epokës, në: Frang Bardhi, 400 vjetori i lindjës, Instituti Albanologjik, Prishtinë, 157-184
- Gazmend Shuza, Veprat humaniste të Frang Bardhit – shprehje e evropianitetit skenderbean të epokës, „Frang Bardhi, 400 vjetori i lindjës“, Instituti Albanologjik, Prishtinë, (157-178)
- Giuseppe Valentini, „Elementi romano-cattolici nella cultura albanese“ in *Civiltà Cattolica*, 1941, vol. II, p. 45
- Gligor Stanojevic, Jugoslovenske zemlje u Mletacko-Turskim ratovima XVI_XVII vijeka, Beograd, 1970,
- Godfrey E. Phillips. The House of the Virgin Mary, The Miraculous Story of its Journey from Nazareth to a Hillside in Italy, Sofia Institute Press, 2017
- Golub, Ivan. „Juraj Križanić i pitanje prava Slovenaca na svetojeronimske ustanove u Rimu.“ *Historijski zbornik* 21–22 (1968–1969): 213–258.
- Grajevci, Fadil. „Frang Bardhi, vazhduesi i traditës humaniste të Marin Barletit.“ In *Frang Bardhi*, 245–252.
- Granata, Fernanda. „L’Albania e le missioni italiane nella prima metà del secolo XVII in base a documenti inediti.” *Rivista d’Albania* 3 (1942): 226–248
- Guidë arkeologjike e Kosovës, Prishtinë, 212,70
- Gunnar. Svane, The Formation of the Literary Language as Reflected in Budi’s Mirror of Confession” (1621), *Studia Albanica*, 2, 1982, 206; Budi, 41, f.69
- Gustafson, Fred *The Black Madonna*, Sig Press, 1990
- H. Çetinkaya, Pagëzimorja dhe Kisha e hershme e të krihsterëve e sapozbuluar në Ulpianë, Kosova Archeologica 2, Instituti Arkeologjik i Kosovës, Prishtinë, 2015, 103-106

H. Çetinkaya, Pagëzimorja dhe Kisha e hershme e të krishterëve e sapozbuluar në Ulpianë, Kosova Archeologica 2, Instituti Arkeologjik i Kosovës, Prishtinë, 2015, 105

H. Dünninger, „Zur Geschichte der barocken Wallfahrt im deutschen Südwesten,“ во *Barock in Baden-Württemberg: Vom Ende des Dreißigjährigen Krieges bis zur Französischen Revolution* (katalog i ekspozitës) (Bruchsal, 1981), 415.

Hale, Cassagnes-Brouquet, Sophie, *Vierges Noires--Regard et Fascination*, Editions de Rouergue, Rodez, 1990

Hale, Susan Elizabeth *Sacred Space, Sacred Sound: The Acoustic Mysteries of Holy Places*, Quest Books, 2007

Halecki Oscar, „The Renaissance Origin of Panslavism“. *The Polish Review*, vol. 3, no. 1/2, 1958, 9

Hana Widacka, The Sobieski's Our Lady of Loreto, *Silva Rerum*, Pasage to Knowledge Museum of King Jan III at Wilanow, http://wilanow-palac.pl/the_sobieskis_our_lady_of_loreto.html

Haris Koudounas, La chiesa Bizantina Porta Panagiá e la santa casa di Loreto . Il ruolo della famiglia degli Angelo Ducas Comneno di tesaglia e di Epiro, Studi sull' Oriente Cristiano, Academia Abgelica-Costantina di lettere Art e Scienze, 18, 1, Roma, 2014

Haris Koudounas, La chiesa Bizantina Porta Panagiá e la santa casa di Loreto . Il ruolo della famiglia degli Angelo Ducas Comneno di tesaglia e di Epiro, Studi sull' Oriente Cristiano, Academia Abgelica-Costantina di lettere Art e Scienze, 18, 1, Roma, 2014;

Heinrich Pffefer, Is Our Lady Chestowa Byzantine Icon? : The Common Christian Roots of the European Nations: An Internal Colloquium at the Vatican. Florence, Le Monnier, 1982, 657-661

Herbert [Thurston](#), "[Santa Casa di Loreto.](#)" *The Catholic Encyclopedia* Vol. 13. New York: Robert Appleton Company, 1912. 10 December 2017

<http://allaboutmary.tumblr.com/image/116223816022>

<http://allaboutmary.tumblr.com/post/126626201847/a-vintage-lithograph-of-the-black-madonna-of>

<http://allaboutmary.tumblr.com/post/134931954382/a-vintage-lithograph-of-our-lady-of-loreto>

<http://web.gencat.cat/ca/web/sant-jordi/>;

<http://www.catholicherald.co.uk/issues/january-16th-2015/saint-of-the-week-st-francis-de-sales-january-24/>

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30775>

<http://www.laudato.hr/Duhovnost/Zelite-li-znati-vise/Krunica-Marijina-najdraza-molitva.aspx>

<http://www.newadvent.org/cathen/03052b.htm>;

<http://www.zupasvmateja.hr/vkg/kako-moliti-krunicu>;

<https://aleteia.org/2017/08/09/ehen-art-came-to-the-rescue-depicting-marian-doctrine/>

<https://litanije.blogspot.com/2014/04/litanije-lauretanske.html>;

<https://www.hermandaddelamacarena.es/en/canonical-coronation-of-la-virgen-de-la-esperanza-macarena/>

<https://www.ncronline.org/blogs/eco-catholic/black-madonna-we-come-and-are-contained-somehow-darkness>

I.Jastrebov, Podaci za istorju srpske crkve, Beograd, 1879

I.Rugova, Vepra e Bogdanit, 1675-1685, Rilindja, Prishtinë, 1982, 152-157

I.Zamputi, Shënime mbi rrethanat e vdekjes së Pjetër Budit, BU ShTSShSh, 2, 1958, 67-69

Idígoras Tellechea, José Ignacio (1994). „When was he born? His nurse's account“. *Ignatius of Loyola: The Pilgrim Saint*. Chicago: Loyola University Press. p. 45. [ISBN 0-8294-0779-0](#).

Il Mesaggio della Santa Casa di Loreto, N.10, dicembre, 2014, 366,

http://www.santuarioloreto.eu/files/documenti/MSG2014_DICEMBRE.pdf

Ilene H. Forsyth, *Throne of Wisdom: Wood Sculptures of the Madonna in Romanesque France* (Princeton, N.J., 1972), 21;

Ingoli, Francesco. *Relazione delle Quattro Parti del Mondo*, a cura di Fabio Tosi. Roma: Urbaniana University Press, 1999,

Ivan Golub, Wendy Bracewell, The Slavic Idea of Juraj Križanić, *Harvard Ukrainian Studie*, vol. 10, No. 3/4, Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe (December 1986),

Ivan Golub, Juraj Krizanica- teolog pomirenja, pjesë edhe nga ligjerata e mbajtur në Marry Washington College, Fredriksbourg, Virginia, 1984“Contarsting Interpretation of Eastern and Western Theology”

Ivan Golub, Slovenstvo Juraja Krizanica, O tristotoj godisnjici Krizaniceve smrti, Jugoslovenska akademija nauka i umjetnosti, Radovi o zivotu i djelu Jurja Krizanica, tom 2, Zagreb, 1983

Ivana Popovic, Dea Dardanica iz Medijane i srdoni spomenici iz Balkanskih provincija carstva...?

J. Rexhepagiqi, Zhvillimi i arsimit dhe sistemit shkollor të kombësisë shqiptare në teritorin e Jugosllavisë së sotme deri në vitin 1918, ETMM të KSAK, Prishtinë, 1970,

J.Byrne, Alexander Komulovic, Papal Diplomat 1593-1598, Tezë Doktorati, Fordham University, 1961

J.Carlyle, History of Medieval Political Theory in the West, Edinbrough-London, 1909-1936;

J.Ivanov, Blgarski starini niz Makedonija, Sofija, 1931,

J.Jelenić, Povjest Hristove Crkve II, Zagreb, 1928, 54-55

J.Radonić, Rimka kurija i južnoskovenske zemlje od XVI do XX v., Beograd,

Jame Brodrick, Bellarmine Saint and Scholar, Newman Press, 1961

James William Brodman, *Ransoming Captives in Crusader Spain: The Order of Merced on the Christian-Islamic Frontier*, Libro, 1986;

Jan M. Ziolkowski, „Images of the Virgin.“ *The Juggler of Notre Dame and the Medievalizing of Modernity: Volume 4: Picture That: Making a Show of the Jongleur*, 1st ed., Open Book Publishers, 2018, 159–192. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/j.ctv8d5t5s.6., 186-187

Jean Markale, Cathedral of the Black Madona, The Druids and the Mysteries of Chartres, Inner Tradiutions, Rochester, Vermont (verzioni anglisht), 2004

Joan L Roccasalvo, The Black Madona of Monserrat, The Institute of Sacred Architecture, onnlne: http://www.sacredarchitecture.org/articles/elegance_personified/

Johana Rapacka, „O nekim problemima iz povjesti hrvatskih humanista s Poljskom i Poljacima“ Dani hrvatskog kazalista, Hrvatski humanizam – Janus Panonius, volum 16, 1990, (168-175)

Johann Wolfgang von Goethe, *Aesthetische Schriften 1816–1820: Über Kunst und Altertum I–II*, Hendrik Birus, ed. (Frankfurt am Main, 1999), 75–760.

John M. Letiche and Basil Dmytryshyn: „Russian Statecraft: The Politika of Iurii Krizhanich“, Oxford and New York, 1985

John Mayendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, Cambridge, 1981

John.V.A Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans; A Study of Identity in Pre-nationalist, Croatia, Dalmatia and Slavonia in the Medieval and Modern Period*, University of Michigan press, 2006, (255);

Jon Sikorski, *Mother of God, Mother of the Slavs, Madonna of Chestohowa as Byzantine Icon*, 2009

Josepf Sciorra, *The Black Madonna of East Thirteenth Street*, *Voices, Journal of New York Folklore Society*, vol.30, spring-summer 2004.

Josip Lisac, „Neizdavanje Kasiceve Biblije najveća katastrofa hrvatskog jezika“, *Zadarski List*, 6.02.2014 <https://www.zadarskilist.hr/clanci/01042011/neizdavanje-kasiceve-biblije-najveca-katastrofa-hrvatskoga-jezika>

Josip Lisac, *Osnovne značajke torlačkoga narječja, në parathënien e “Kolo”*, Broj 4, zima 2001,

K..Jireček, *Trgovački drumovi i rundici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo, 1951, 71

K.Ashta, *Leksikon historik i gjuhës shqipe*, v.III, Shkodër, 2, 38-39

K.Ashta, *Rreth disa çështjeve të leksikut të P.Budit*, *Studime Filologjike*, 4, Tiranë, 1966, (158-165);

K.Draganovic, *Izvjescje apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katolickog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. I 1624.*, *Starine JAZU XXXIX*, Zagreb 1938, 10-11

K.Kostić, *Naši gradovi na jugu*, Beograd, 1922

Karen Ralls, *Knights Templar Encyclopedia, The Essential Guide to the People, Places, Events, and Symbols of the Order of the Temple*, New Page Books, 36.

Karin Vélez, *The Miraculous Flying House of Loreto, Spreading Catholicism in the Early Modern World*, Princeton University press, 2019

Karl Prümm, *Die Christliche Glaube und die altheidneische Welt*, vols.,2, Leipzig.

Keith P. Luria, *Territories of Grace: Cultural Change in the Seventeenth-century Diocese of Grenoble*, University of California press, 1991,

Keith P. Luria, *Territories of Grace: Cultural Change in the Seventeenth-century Diocese of Grenoble*, University of California press, Oxford, 1991,

Knight, Jennie S *Remythologizing the Divine Feminine in Religion and Popular Culture in America* ed. Forbes and Mahan, University of California, 2005

Kol Kamsi, Frangu i Bardhi (1606-1643, Buletini për shkencat shoqërore, nr.4, 1956, Tiranë, 105

Kosovo, nekad i danas, Kosova dje e sot, monografi, Borba, Beograd, 1973, 107

Krašić, Stjepan. *Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*. Dubrovnik: Matica hrvatska, 2009,

L..Jovanova, New data on citizens of Scupi and Their Beliefs, *Folia Archeologica Balcanica I*, In Honorem, Vera Bitrakova Grozdanova, Skopje, 2006,

Le Mieux, Raymond W. *The Black Madonnas of France* Carlton Press Corporation, 1991

Leonard W Moss and Stephen C. Cappannari, In Quest of the Black Virgin: She Is Black Because She Is Black, në *Mother Worship: Theme and Variations*. Ed. James J. Preston, University of North Carolina Press, 1982, 53

Lisa Pon, A Printed Icon in Italy, Forlì Madona of the Fire, Cambridge University Press, 2005, 188

Lorenzo, Tacchella. *Il Cattolicesimo in Albania nei secoli XVII e XVIII. (Dalle Visite ad Limina Apostolorum e dai Processi Concistoriali)*. Verona: Biblioteca Capitolare di Verona, 1984, 69–77.

Luan Përzhita, Kemajl Luci, Gëzim Hoxha, Adem Bunguri, Fatmir Peja, Tomorri Kastrati, HARTA Arkologjike e Kosovës, I, Akademia e Shkencave dhe Arteve të Kosovës, Prishtinë, 2006, 233, 280

Lucia Birnbaum, *Dark Mother: African Origins and Godmothers*, Paperback, 2001,

Luciano Trincia, The Central Government of the Church in the System of European Powers, Pope, Roman Curia and International Relations, në: *The Papacy and New World Order: Vatican diplomacy catholic opinion at the time of Pope Leo XIII 1878-1903*, ed. Vincent Viaene, Leuven University Press, 2005,

Lulzim Lajqi, Lufta e Kosovës (1448) në „Apologjiinë“ për Skenderbeun të Frang Bardhit, „Frang Bardhi, 400 vjetori i lindjes“, Instituti Albanologjik, Prishtinë, 2007, (201-217)

M. Radovanović, Etnički i demografski procesi na Kosovu i Metohiji, Beograd, 2004.

M.Dinic, Za Istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni I, Beograd, 1955,

M.Dinic, za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni, I, Beograd, 1955

M.Parović-Pešikan, Antička Ulpijana prema dsadašnjim istraživanjima, tarinar n.s XXXII, 1981-1982, Beograd;

M.Shufflay, Sërbët dhe Shqiptarët, Prishtinë, 1978

M.Van i n o, *Aleksandar Komulovic, (1548—1608)*, u kalendaru »Napredak«, Sarajevo 1935, 44.

Malcolm, *Kosovo*, A short History, New York, 1999, 142–151

Marco Moroni, „I Collegi illirici delle Marche e la penisola balcanica in età moderna“, in *Adriatico, un mare di storia, arte, cultura*, a cura di Bonita Cleri, Ripatransone, Maroni ed., 2000

Marco Moroni, „Le Marche e la penisola balcanica tra economia e cultura“, in *Munus amicitiae: scritti per il 70° genetliaco di Floriano Grimaldi*, a cura di Gianfranco Paci, Maria Luisa Polichetti e Mario Sensi, Loreto, 2001,.

Marija Gambutas, The Goddesses and Gods of Old Europe: Myths and Cult Images, (edicioni i ri i zgjeruar), Paperback.

Marija Gambutas, The Language of the Goddess, Paperback;

Marija Gamnutas, The Goddesses and Gods of Old Europe: Myths and Cult Images, Paperback;

Marija Gimbutas, The Living Goddesses, Paperback.

Marlekaj Luigi, Pietro *Bogdani e l'Albania del suo tempo*, Palo del Colle, Bari 1989;

Marshall Poe, „Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a 'Pivotal Moment'.“ *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, vol. 49, no. 3, 2001, (412–429). *JSTOR*, JSTOR, www.jstor.org/stable/41050783.

Marshall T. Poe, „A People Born to Slavery: Russia in Early Modern European Ethnography, 1476-1748“, 2000

Mary Beth. *Honoring darkness: exploring the power of black madonnas in Italy*, Paperbeg, 2005

McKinney-Johnson, Eloise *Egypt's Isis: the Original Black Madonna in Black Women in Antiquity* (Journal of African Civilizations ; V. 6) ed. Ivan de Sertima;

Meshari i Gjon Buzukut (1555), ed. Eqrem Qabej, Tiranë, 1968

Micael Derucy, Chestohowa Black Madona; burimi online: <https://www.udayton.edu/imri/mary/c/czestochowa-black-madonna.php>;

Michael Mullett, Historical Dictionary of the Reformation and Counter-Reformation, 2010, Plymouth, 2010, 440,

<https://books.google.com/books?id=gC8O9GI9JX0C&pg=PA440&lpg=PA440&dq=Black+Madonna+shrines+and+counterreformation&source=bl&ots=6ëYTc4sXkn&sig=67T3sGJ8Nvopb39bsSR708K5Yzs&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwid9KKnp53eAhVGvyëKHQNIBëoQ6AEëFHöEACQAQ#v=onepage&q=Black%20Madonna%20shrines%20and%20counterreformation&f=false>

Miodrag Petrovic, Istrijska-Ptavna strana Homatijanovog pisma “Najprecasnijem medju monasima o sinu velikog zupana Srbije kir Savi”, Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta, XIX, 1980, 174-206

Miri Rubin, Emotion and Devotion, The Meaning of Mary in Medileval religious Cultures, CEU press, Budapest, 2009, 15

Miroslav Krleža, Eseji, Zagreb, Naprjed, 1959

Miroslav Vanino, Isusovci i hrvatski naord, I, Zagreb, 1969, 50, f.53

Miroslav, Vanino. *Isusovci i hrvatski narod*. Vol. I. *Rad u XVI stoljeću*. Zagrebački kolegij. Zagreb: Filozofsko-teološki institut DI, 1969, (50–65);

Molnár, Antal. *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon*. Vol. I. (1572–1647). Budapest: Balassi Kiadó, 2002. 367–425;

Molnár, Antal. *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572–1647*. Bibliotheca Academiae Hungariae–Roma, Studia 1. Rome–Budapest: Accademia d’Ungheria in Roma, 2007, 119–120;

Monique Sheer, From Majesty to Mystery: Change in the Meanings of Black Madonnas from the Sixteenth to Nineteenth Centuries, *The American Historical Review*, vol.107, nr.5, december 2002, 1.

Mons. Zef Gashi, Kuvendi i Arbënit 1703, Prishtinë 2003/ Fjalë paraprahe, fq. VII – VIII; Vinçenc Malaj; Kuvendi i Arbënit 1703, Instituti i Filozofisë dhe Sociologjisë, Prishtinë 1998, fq. 43-44;

Moser, Mary Beth *Honoring darkness: exploring the poëer of black madonnas in Italy*, Dea Madre Publishing, 2005

N. Čolak - I. Mažuran, Janjevo, sedam stoljeća opstojnosti Hrvata na Kosovu, Zagreb,

N. Žutić, Vatikan i Albanci u prvoj polovini 20. veka (do 1941), Beograd, 2000

N.Zlatarski, Istorija na Blgarskata drzava I/1, Sofija, 1918,

Naser Ferri, Besime dhe kulte në Dardanië parakrishtere (Beliefs and cults on dardanian soils until the Christian era), *Dardania Sacra*, vol.1, Prishtinë 1999, f.27-48;

Naser Ferri, Nderimi i hyjnive autoktone dhe të importuara në vendbanime dhe nëpër vende publike në Dardanië romake, *Gjurmime Albanologjike*, Seria Shkencave Historike, n.41/42-2011-2012, Prishtinë 2012, f.283-307;

Naser Ferri, Štovanje lokalnih božanstava od strane pripadnika rimske vojske na području Dardanije,

Naser Ferri, Vjerovanja i štovanje bogova u predkršćanskoj Dardaniji, *Jahrbuch, Zentrum für Balkanforshungen, Akademie der Wissenschaft und Künste Von Bosnien-Herzegowina*, band 41, Sarajevo 2012, 133-156;

Naser Ferri, Živa mitologija-Living Mythology, Zagreb 2015., 30-53.

Nikola Vulic, Latrones Dalamtiaë atque dardaniaë, *Glas SKA* 114, Beograd, 1925, 91-94

B) OH- LAJH IZBORI :

Paul Kaplan, *The Rise of the Black Magnus in Western Art*, 1985, Ann Arbor, Michigan.

Paulin-Gérard Scolardi, *Krijanich, Messenger de l'unité des Chrétiens et du panslavisme*, Paris, Éditions A. et J. Picard, 1947

[Pernin, Raphael. "St. Francis de Sales." The Catholic Encyclopedia. Vol. 6. New York: Robert Appleton Company, 1909. 30 May 2013](#)

Peter Bartl, Ballkani Perëndimor midis monarkisë spanjolle dhe Perandorisë Osmane, Mbi çështjet e luftës antiturke në kapërcyell të shek.XVI dhe XVII, Dituria, Tiranë, 2011, 54

Philip M. Soergel, Wondrous in His Saints, *Counter-Reformation Propaganda in Bavaria*, University of California Press

Pjetër Budi, Poezi (168-1621), parathënia, tejshkrimi, komentet: Rexehp Ismajli, Rilindja, Prishtinë, 1986, 8

Premrou, Miroslav “Katolički nadbiskupi u Skoplju.” *Glasnik Skopskog naučnog društva* 1 (1926): 329–334, 329–330;

Radoslav Katicic, Ilirci I ilirski jezik, Forum nr 56, 1988, (677)

Ralls, Karen *Knights Templar Encyclopedia*, Career Press, Paperback, 2007;

Redd, Danita *Black madonnas of Europe: diffusion of the African Isis in Black Women in Antiquity* (Journal of African Civilizations ; V. 6) ed. Ivan de Sertima;

Redžepagić, Jašar. „Život, rad i pedagoški pogledi Andrea i Pjetra Bogdanija.“ *Gjurmime Albanologjike* 2 (1965): 151–166, 151–154; Gasper, *Skopsko–prizrenska biskupija*, 187–189.

Referati i Antal Molnar në Konferencën mbi 550 vjetorin e Skenderbeut, Prishtinë, tetor, 2018

Robert Bellarmine, *Doctrina Christiana: Timeless Catechism of St. Robert Bellarmine*, (parathënja) Athanasius Schneider, Paperback, 2016;

Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, Second edition, The Scarecrow Press, Plymouth, 2010, 54-55

Roger Crowley, Constantinople,. The Last Great Siege 1453, Faber and Faber London, 2006,

S.Benko, The Virgin Goddess, Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology, Brill Leiden, Boston.

S.Riza Veqtesia dhe veprimet e Pjetër Budit, Gjurmime albanologjike, Seria e shkencave filologjike, VIII- 1978, Prishtinë, 1979,

S.Rizaj, Kosova gjatë shekujve XV,XVII, XVII, Administrimi, ekonomia, shoqëria dhe lëvizja popullore, Rilindja, 1982

Saillens, *Nos vierges noires*, 30; and Cassagnes-Brouquet, *Vierges noires*, 169, 70.

Sanja Zlatanovic, Diskursno oblikovanje „drugih“ Srpska zajednica na jugoslitnom Kosovu u posleratnom kontekstu, Etnografski Institut, SANU, Beograd; 2011;

Sarë Gjergji, *Stublla me shkollën e parë shqipe (1584-1905)*, Lidhja e shkrimtarëve e Kosovës, Prishtinë, 2014,

Schmid, Margrit Rosa *Schwarz bin ich und schön* ([SJW] Schweizerisches Jugendschriftenwerk 2002).

Sedaj Engjëll, *Pjetër Bogdani, Çeta e Profetëve*, Rilindja, Prishtinë 1990;

Simona Paglioli, Il modello della Santa Casa di Loreto, Tipologie architettoniche e devozionalli fra Lombradia e Veneto nella prima metà del XVI secolo, Scolo Dottorale di Atneo, Graduate School, Unversita Ca' Foscari di Venezia, 10 (tezë doktorature),

Skender Rizaj, Rudari (Madendžije) u sistemua privilegija i dužnosti (“Wuaf ve musellem reaya”), Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, IX, 1963, Pristina

Slobodan Dušanić, Novi Antonijev natpis i Metalla Municipii Dardanorum, Živa Antika XXI/I, Skopje, 241-261,

Sophie Cassagnes-Brouquet, Vierges Noires, Editions du Rourgue, 2000, 129-140,

Stephan Beissel, *Geschichte der Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters: Ein Beitrag zur Religionsëissenschaft und Kunstgeschichte* (Freiburg im Breisgau, 1909), 345.

Susan Elizabeth *Sacred Space, Sacred Sound: The Acooustic Mysteries of Holy Places* Quest Books (2007);

Shefkije Islamaj, Fjalori Latinisht-Shqip i Frang Bardhit, „Frang Bardhi, 400 vjetori i lindjës“, Instituti Albanologjik, Prishtinë, Prishtinë, 2007, (14-29)

Tonči Trstenjak, Hrvatski katekizmi u razdoblju tridentinske obnove XVI. Stoljeca, file:///C:/Users/it/Downloads/008_TRSTENJAK.PDF

Tonči Trstenjak Hrvatski katekizmi u razdoblju tridentske obnove XVI. Stoljeća, UDK 238.1(497.5)«15» 262.5 Trid.:268 Izlaganje na znanstvenom skupu (Primljeno 13. 12. 2013)

Tonci Trstenjak, *Aleksandar Komulovic kao muguci uzor Jurju Krizanicu u politici i Crkvenom jedinstvu*, Znanstveni skup u povodu 300. obljetnice smrti Jurja Križanića : (1683-1983) : zbornik radova : dio 2 : [Povijesni radovi]. - Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1986,

Trstenjak, *Hrvatski katekizmi isusovačkih autora*, u zborniku »Isu- sovci u Hrvata«, Zagreb 1992., 169 — 179;

Tvrtković, Tamara. *Između znanosti i bajke. Ivan Tomko Mrnavić*. Biblioteka Hrvatska povjesnica, Monografije i studije III/39. Zagreb–Šibenik: Hrvatski institut za povijest – Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, 2008.

The Catholic reformation and Baroque Style, Chapter 20, https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/MUSIC299/fie10143_ch20.pdf

[The Franciscan Book Of Saints, edited by Marion Habig, ofm, Franciscan Herald Press, 1959](#)

Thierry Wirth, *Les Vierges Noires, Symbolles et Réallities*, Oxus, 2009, 110-119.

Thierry Wirth, *Les Vierge Noires, Symbololls et Réalities*, Oxus, 2009, 266.

Vinko Pribojevic, *O podrjetlu i Slavi Slavena*, Zagreb, Golden marketing, 1997

Vladimir D Mihajlovic, *Dea dardanica: pre-romska plemenska boginja ili rimska imperijalna tvorevina?*, *Issues in Archeology and Antropology*, n.s, Vol.11, , 3 (2016), 679-710

Vladimir Horvat, *Bartol Kašić i četiri stoljeća hrvatskoga jezikoslovlja*. Zagreb, 1998.;

W.K.C. Guthrie, *The Greeks and their Gods*, Boston, Beacon Press, 176.

Zamputi, Injac. „Mbi disa materiale të reja dokumentare të shekullit XVII.“ *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat Shoqerore* 12, no. 3 (1958): 170–215, 187–189;

Zana Hoxha, Arianit Buqinca, *Kontributi i hulumtuesve të huaj për qytetin antik të Ulpianës*, *Albnologjia*, vol.5, Tetova, 2018, 183-187

Zdenko Zlatar, *Our Kingdom Come, The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs*, New York, 1992,

Zef Mirdita, *Antroponomia e Dardanisë në kohën romake*, Rilindja, Prishtinë, 1981,

Zef Mirdita, *Antroponomia e Daradanisë në kohën romake*, Prishtinë, 1981,

Život i djelo Bartola Kašića : zbornik radova sa znanstvenoga skupa u povodu 340. obljetnice Kašićeve smrti (ed. Nikica Kolumbić). Zadar, 1994.;

Τσιρπανλīs, Ζαχαρίας Ν. *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576–1700). Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*. Αναλεκτα Βλαταδων 32. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικον Ίδρυμα Πατερικων Μελετων, 1980. 174–177, 181–182;

Радонић, Јован. „Јероним Пастрић, историк XVII века.“ *Глас САН Vol. СХС*, Други разред 95 (1946): 47–195, 63–83

Сања М. Златановић ОДНОС ЕТНИЧКОГ И ДРУГИХ ОБЛИКА КОЛЕКТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА: ТЕРЕНСКА ИСТРАЖИВАЊА СРПСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НА ЈУГОИСТОКУ КОСОВА докторска дисертација, УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ Београд, 2012, 209-210